НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

ISSN 0130-6936
1993
3

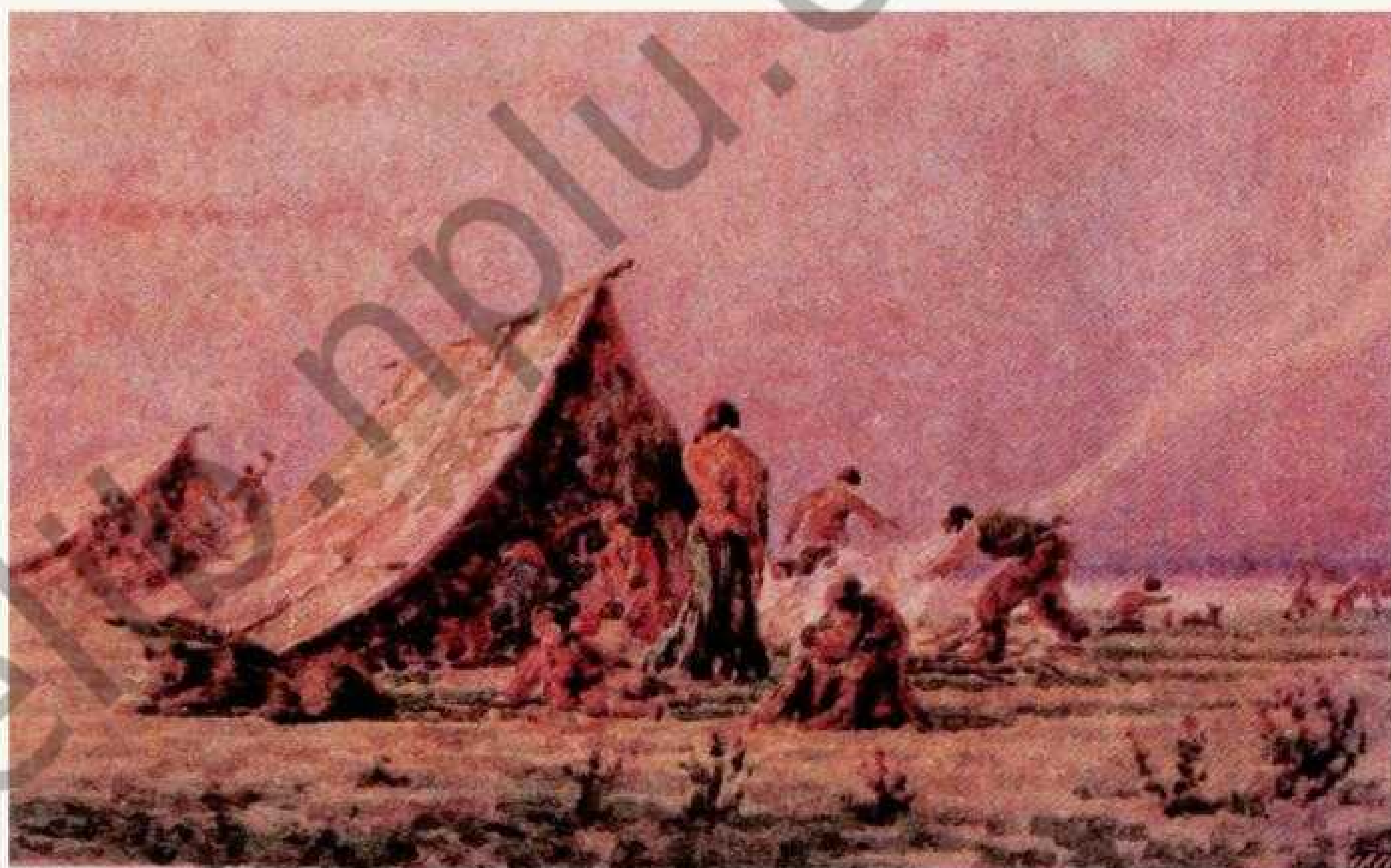
Георгій Ткаченко.
Пізне повернення.
Папір, акварель.

Георгій Ткаченко.
Лірник.
Папір, акварель.

Георгій Ткаченко.
Міст через ріку Сейм.
Папір, акварель.

Георгій Ткаченко.
Циганський табір.
Папір, акварель.

Художник Георгій Ткаченко.

Деворит Василя Перевальського.
Київ. 1988.

ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ І МІНІСТЕРСТВА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

3 1993

ТРАВЕНЬ—ЧЕРВЕНЬ

(241)

Науково-популярний журнал

Рік заснування 1925

Виходить один раз на два місяці

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

У ЖУРНАЛІ

Адреса редакції
252001 МСП, Київ-1
вул. Грушевського, 4
Телефон 228-58-73

Науковий редактор *О. Г. Костюк*
Редактори відділів *І. М. Власенко, В. Т. Скуратівський, Г. М. Тищенко, К. М. Шпак*
Художні редактори *Н. М. Абрамова, М. І. Стратілат*
Технічний редактор *Л. М. Кравченко*
Коректор *Н. О. Струк*

Здано до набору 05.04.93. Підп. до друку 31.05.93. Формат 70×108/16. Папір друк. № 2. Вис. друк. Ум. друк. арк. 8,75. Ум. фарбо-відб. 11,03. Обл.-вид. арк. 9,51+вкл. 0,26=9,77. Тираж 11 720 пр. Зам. 3-622. Ціна 15 крб.

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004, Київ-4, вул. Терещенківська, 4

«НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО И ЭТНОГРАФИЯ», № 3 (241) май — июнь, 1993. Научно-популярный журнал Института искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Рыльского АН Украины и Министерства культуры Украины. Основан в 1925 г. Выходит 1 раз в 2 месяца. (На украинском языке). Главный редактор Александр Костюк. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, ул. Михаила Грушевского, 4. Киевская книжная типография научной книги, 252004, Киев-4, ул. Терещенковская, 4.

З ІСТОРІЇ НАУКИ, КУЛЬТУРИ ТА ПОБУТУ

З КОГОРТИ ЕТНОГРАФІВ

(На берегах творчої біографії Володимира Шухевича)

Серед видатних етнологів минулого визначне місце займає Володимир Осипович Шухевич[1] (15.03.1849—10.04.1915). Він походить з с. Тишківців Городенківського повіту на Станіславщині з сім'ї греко-католицького священика. Батько Осип (1816—1870) був людиною високоосвіченою, робив вдалі спроби у красному письменстві, перекладав твори Вергілія, Гердера, Вальтера Скотта.

Здобувши гімназіальну й університетську освіту, В. Шухевич повністю віддався просвітньо-культурній, педагогічній, видавничо-редакторській, науковій праці. Поруч з цим невіддільно стояла різноаспектна змістовна громадська діяльність, в яку він як чоловік втягнув свою дружину Герміну (стала організаторкою жіночих товариств в Галичині, очолювала спілки «Труд», «Клуб русинок»), а як батько благословив дочку Дарію (по чоловікові — Старосольська. Організаторка і перший голова «Кружка українських дівчат» у Львові, редактор журналу «Мета»).

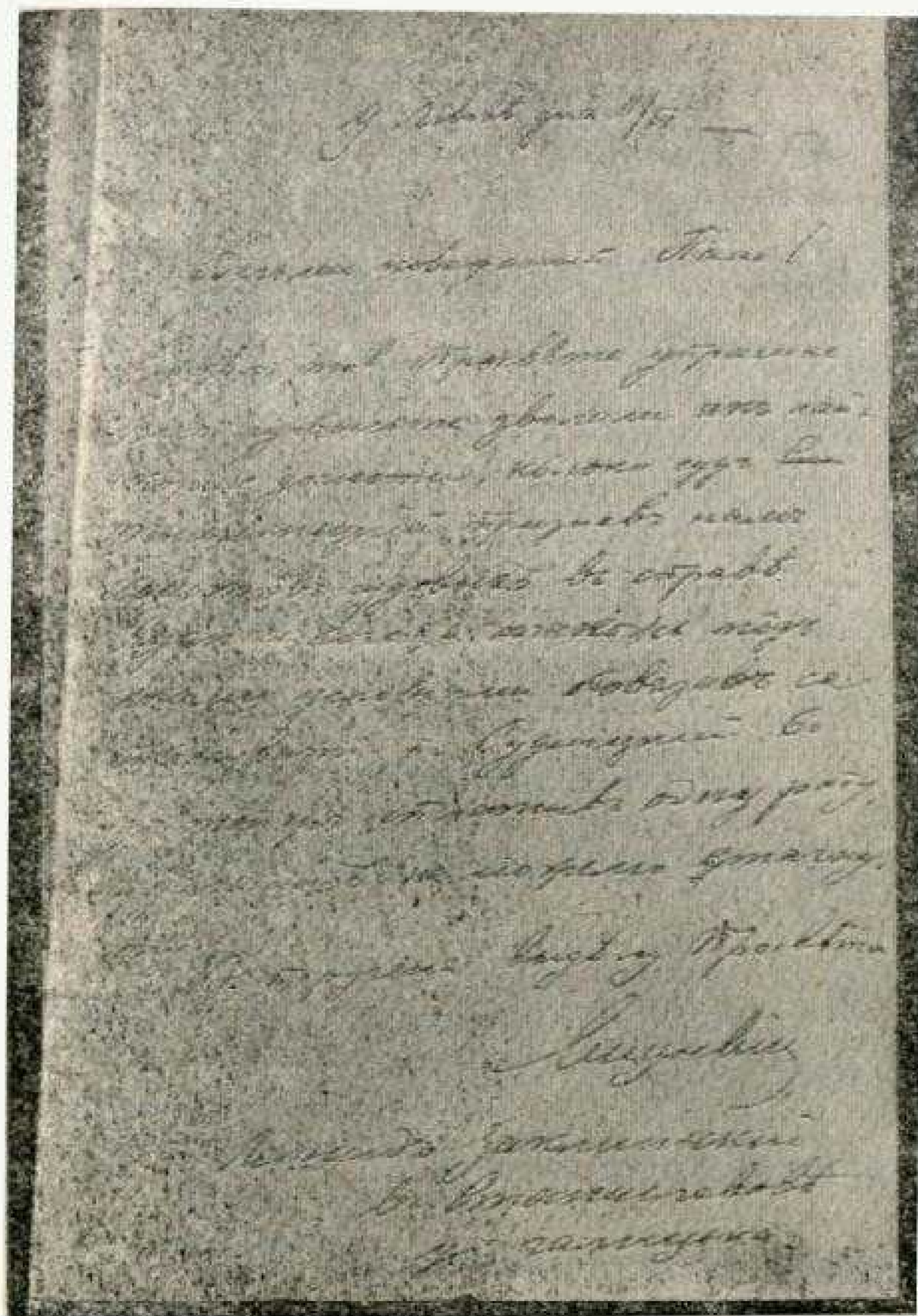
Працюючи спочатку викладачем середніх шкіл у Львові (з 1876 р.), В. Шухевич сповна віддається етнографічній, історичній науці. Багато їздить, записує різні матеріали, студіює їх, узагальнює, готує етнографічні розвідки, сприяє організації численних виставок, музеїв, колекціонує мистецькі речі, переважно ті, що репрезентують матеріальну і духовну культуру Гуцульщини.

Відомо, що 1885 р. на віче в Коломиї було засновано кооперативне товариство «Гуцульська промислова спілка», на яке багато хто з культурних діячів, в тому числі й І. Франко, покладали великі надії, бо вважали, що воно сприятиме «успішному розвитку загального добробуту гуцулів як господарських одиниць»[2].

В. Шухевич спеціально надіслав листа зі Львова, в якому заявив про свій вступ до спілки як член-засновник. Він повідомив, що має багато замовлень на гуцульські вироби, і подав дві пропозиції: «1) щоб спілка піклувалась про свого представника в комісії для справ промислових при крайовому виділі і 2) щоб умовляла українських промисловців вживати рослинні фарби і відмовитися від мінеральних»[3].

Досить звернутися до одного архівного документа-свідчення, щоб збагнути, яку колосальну збирацьку роботу вів В. Шухевич замолоду. Уявімо лишень, 28-річний вчений у червні 1887 р. складає повний список назв мистецьких речей з власної колекції, які він передає на етно-

[1] В одному з енциклопедичних видань помилково названо рік народження В. Шухевича — 1850. Див.: Українська загальна енциклопедія : Книга знання.— Львів-Коломия, 1935.— Т. 3.— С. 1248.
[2] *Франко І.* «Гуцульська спілка» // Зібр. творів : В 50-ти т.— К., 1985.— Т. **44.**— Кн. 2.— С. 61.
[3] *Там само.*— С. 62.

Лист Володимира Шухевича до Леоніда Заклинського. 1886 рік.

графічну виставку в Тернополі (1887). Це 157 писанок, 79 узорів герданів, 1 фелон, вишиваний сільськими дівчатами, 1 шнур коралів, 2 великі хрести, 10 колісцят до ременя, 1 перстень, 1 люльку, 2 ремені, 2 пари постолів, 2 пари капчурів, 2 дзьобні, 4 запаски, 2 хустки, 1 штани, 1 сорочка дівчача, 2 сукні святочні, 4 пояси, ткані золотом, 5 герданів, 1 кожушок, 2 крайки, 1 сіряк, 2 сорочки, 8 переміток, 19 капчурів тканих, 2 рушники церковні, 2 топірці, 1 келеф, 1 килим, 2 сорочки парубоцькі [4].

В. Шухевич багато мистецьких предметів зібрав у експедиціях разом з професорами В. Дзєдушицьким та Л. Вержбіцьким. До речі, в музеї ім. Дзєдушицьких український вчений організував і відкрив природничий відділ. Крім того, В. Шухевич організував подорож хору «Боян» на виступи до Праги (1891), у відповідь чеських «Соколів» до Львова. Неабияке значення для піднесення рівня етнографічної науки, збудження зацікавлень у молоді мав організований ще 1887 р. похід на Високий замок у Львові.

Існує немало підтверджень наукових авторитетів, що зібрання В. Шухевича мало неабияку цінність. Так, зокрема, І. Франко в огляді «Археологічно-бібліографічна виставка», опублікованому в польській газеті «Kurjer Lwowski» (1889.—15 лют.— С. 2—3), розглядаючи колекцію етнографічних матеріалів В. Дзєдушицького, високо оцінює зібрання з Гуцульщини В. Шухевича, що експонувалось у музеї краєзнавства у Львові. Недарма останнього було обрано членом австрійського товариства народознавців (1901) і членом етнографічного товариства Чехо-Словаччини (1903).

Зрозуміло, що зібраний матеріал, з одного боку, не раз виставлявся в експозиціях музеїв, приватних колекцій, а, з другого, науково осмислювався і був використаний В. Шухевичем при підготовці унікального енциклопедичного характеру п'ятикнижжя «Гуцульщина» [5]. Можемо з втіхою сьогодні мовити як про неповторний в науці подвиг однієї людини, аналога якому немає. Але для науковця, народознавця не завадить знати і про деякі факти, що розкривають нам дійсні умови й обставини, в яких народжувалася на світ та, а чи інша вагоміша наукова праця, менш вдала розвідка, студія. На науково-дослідницькій дорозі В. Шухевича траплялося немало перепон, які виставляли недоброзичливі, заздрісники, а нерідко і друзі-однодумці. Немало клопотів пережив етнограф при підготовці у світ своєї капітальної праці

[4] Львівська наукова бібліотека ім. І. Франка. (Далі — ЛНБ).— Відд. рук.— Ф. 117 (Барв.).— Од. зб. 5841/355.— Арк. 1—1 зв.

[5] *Шухевич В.* Гуцульщина: Матеріали до українсько-руської етнології.— Львів; 1899.— Ч. 1.— 144 с.; 1901.— Ч. 2.— С. 145—318; 1902.— Ч. 3.— 256 с.; 1904.— Ч. 4.— С. 272; 1908.— Ч. 5.— 300 с. Чотиритомне польськомовне видання музею ім. Дзєдушицьких здійснено протягом 1902—1908 рр.

«Гуцульщина». Ось, приміром, із листа до невстановленого автора від 7.03.1905 р. довідуємося, що В. Шухевич мав клопітну справу при виданні своєї великої праці. Навіть на загальних зборах НТШ робилися йому якісь закиди, ніби він «предложив невірні документи, спрепаровані ad hoc» (лат.— до цього. — *В. К.*). Була створена комісія (проф. Сидір Громницький, проф. Василь Білецький і д-р Володимир Кобринський), яка на 3 сторінках тексту виклала «як докази, так і свої виводи» і підкреслила, що В. Гнатюк «як секретар Товариства повинен головно дбати о гармонію між членами в Товаристві працюючими для руської науки» [6].

Донедавна була невідомою як для вузького кола дослідників, так і для широкої читацької публіки одна з рецензій І. Франка на перші 3 томи «Гуцульщини». Історія її така: десь на початку XX ст. І. Франко, що листувався з фактичним керівником австрійського народознавчого товариства у Відні, з етнографом Міхаелем Габерландтом, надіслав для журналу «Zeitsehrscht für österreichisehe Volkskunde» рецензію на три перші книги «Гуцульщини» В. Шухевича. У листі від 12.07.1902 р. М. Габерландт дякує І. Франкові за «дуже інтересне обговорення книги В. Шухевича про гуцулів» [7], обіцяє найближчим часом надрукувати її. І дійсно, наприкінці жовтня вийшло 5-е число журналу з рецензією І. Франка. В цій рецензії автор робить докладний огляд джерел до обговорюваної проблеми, дає оригінальне визначення гуцулів. Називаючи В. Шухевича найкращим знавцем гуцулів, І. Франко досить прискіпливо аналізує трикнижжя В. Шухевича, закидаючи авторові фундаментальної праці, що обрав не той метод, а «майже виключно описовий». Вважаючи, що праця В. Шухевича не «глибоко наукова монографія», шукає в ній слабих сторін, упущень, прорахунків. І знаходить: «замало відомостей з етнології»; недостатньо повно використано публікації про гуцулієзнавство інших авторів; не зовсім сприймає критик особливість авторського методу трактування всієї Гуцульщини як чогось цілком одноманітного; «його завдання не є чітко локалізовані»; «автор інформує нас, що він займається тільки галицькими гуцулами»; «ніде не вживає порівняльного методу»; «систематика і планомірність окремих частин (у другому томі. — *В. К.*) вимагають більшого»; «ця збірка (пісенного матеріалу в 3-му томі. — *В. К.*), на жаль, науково не систематизована ні повністю, ні частково, ні не відредагована відповідно до загальноприйнятих принципів, застосованих у таких публікаціях» [8].

Навряд, чи все, висловлене І. Франком, можна сприймати сьогодні беззастережно як науково виважені, аргументовані висновки. Більшість зауважень все ж таки відбивають авторське бачення проблеми — не більше; в них, на жаль, багато побажань, які вже не могли бути реалізовані у наступних томах.

В. Шухевич, нагромаджуючи для своїх узагальнюючих праць значний за обсягом етнографічний матеріал, робив і фольклорні записи, цікавився діалектними говірками на території Галичини тощо. У Фонді НТШ у Львові зберігся «Малий словарець уживаних слів гуцульських, зібраних в Жаб'ю» В. Шухевича. По суті — це великий альбом на 92 сторінки, у якому рукою автора зроблено численні замальовки типів людей, гуцульського одягу, життя тощо [9]. Є тут цікавий пісенний зразок — «Коляда гуцулска», записана 1896 р. в Жаб'ю [10].

Про професіональний рівень В. Шухевича як фольклориста маємо теж немало матеріалів. Коли, скажімо, 20 грудня 1907 р. у Львові було

[6] ЛНБ.— Відд. рук.— Ф. 11 (Барв.).— Од. зб. 3902.— Арк. 1—1 зв.
[7] Цит. за: *Мороз М.* Зв'язки Івана Франка з австрійським народознавчим товариством. Маловідома рецензія на працю Володимира Шухевича «Гуцульщина» // Записки НТШ.— Львів, 1992.— Т. CCXXIII.— С. 272.
[8] *Франко І.* Проф. В. Шухевич. Гуцульщина (Матеріали до Українсько-руської етнології т. II, IV, V).— Львів, 1899, 1901, 1902. Велика вісімка, с. 318, 255 // Записки НТШ.— Львів, 1992.— Т. CCXXIII.— С. 276—282.
[9] ЛНБ.— Відд. рук.— Ф. НТШ.— Од. зб. 530.— Арк. 1—92.
[10] Там само.— Арк. 79.

скликано «Руську комісію для збирання руських пісень в Галичині та в Буковині», то на засіданні оголосили про створення комітету, головою якого обрали професора В. Шухевича. Члени комітету вважали за нагальну потребу не тільки збирання, наукову обробку фольклорних матеріалів, а й видання їх у спеціальному збірнику [11].

Учений залишив помітний слід і на ниві освітянській. Ще 1881 р. він уклав і видав читанку для «малих і старих» під назвою «Веснянка», яку прихильно зустріли фахівці та критика [12]. До книжки увійшло кілька казок та народних оповідань («Пригоди молодої вивірки Бобочки», «Ново-фундлянський пес»), образків з природи («Огонь і вітер», «В степу», «Що там чувати на півночі?», «Про псів»). Аналіз цих матеріалів, спостереження над стилістикою поданих у читанці творів схиляє до думки, що це не є зразки фольклорні, а хіба що на основі почутих розповідей укладені оповідки самим В. Шухевичем.

Здатність до написання дидактичного характеру книжок для шкіл демонстрував В. Шухевич неодноразово [13]. «З-під Бескида до Андів» — це оповідання, з елементами етнографічного нарису. Воно несе в собі великий виховний і патріотичний заряд: розповідається, як тринадцятирічний хлопчина Марко з багатодітної селянської сім'ї не витримує розлуки з матір'ю, що подалася до Аргентіни на заробітки, їде з випадковими людьми в чужу країну і, нарешті, після довгих поневірянь-голодувань знаходить маму Палагну, і своєю появою повертає їй надію і віру в життя, вирятовує з важкої хвороби.

В. Шухевич був ініціатором організації, одним з керівників цілого ряду товариств («Руське товариство педагогічне», «Руська бесіда», «Боян», «Музичне товариство ім. М. Лисенка»). У 80-х роках новозасноване «Руське товариство педагогічне» розпочало 1884 р. випуск у власному видавництві науково-популярних книжок «Хімією» англійського автора Генрі Роско у перекладі В. Шухевича. Він був також засновником і редактором просвітницько-педагогічних періодичних видань «Дзвінок» (1890—1895), «Учитель» (1893—1895), співредактор «Зорі», «Діла», «Руської читанки». Нерідко у листах до своїх читачів та авторів об'єднана редакція журналів «Учитель» і «Дзвінок» за підписом В. Шухевича запрошувала подавати як відомості про справи руського шкільництва, а також як різні матеріали науково-дидактичного характеру, так і літературні твори різних жанрів.

Як редактор, видавець В. Шухевич надсилав багато листів власним кореспондентам, спрямовуючи їх діяльність, дбаючи, таким чином, про характер майбутніх публікацій. Ось, приміром, 1887 р. він звертається з листом до тернопільського кореспондента газети «Діло» з пропозицією вступити «в спілку видавництва «Діла»... До спілки запрошуються самі свої люде; коби ще кого Ви знали з наших людей...» [14].

Володимир Шухевич був фахівцем з багатьох галузей знань. Мав авторитет непересічного літературознавця. Відомо, що він як культурно-громадський діяч неодноразово входив до оргкомітетів проведення шевченківських вечорів. Як видно із полемічного виступу І. Франка «Ще в справі «Гуса» (Kurjer Lwowski—1891.—18 квіт.— С. 1—2), В. Шухевич завше займав об'єктивно-наукову, чесну громадянську позицію і ніколи не піддавався на «москвофільські» впливи чи гру під «народовців».

І. Франко нерідко звертався до наукового авторитету, професіональної компетенції В. Шухевича. Так, приміром, пишучи проблемно-оглядову статтю «Руський театр» (Kurjer Lwowski — 1893. — № 349 (17 груд.); № 351 (19 груд.); № 356 (24 груд.); № 361 (30 груд.), критик добре простудіював статтю В. Шухевича в газеті «Діло» під

Див.: *Франко І.* Перше засідання руської комісії для збирання народних пісень // Зібр. творів В 50-ти т.— К., 1982.— Т 37.— С. 422—424.

[12] І. Франко в «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» безпідставно кинув фразу про цю читанку як «на борзі склеєну» // *Франко І.* Зібр. творів: В 50-ти т.— К., 1984.— Т. 41.— С. 446.

[13] Див.: *Шухевич В.* З-під Бескида до Андів.— Львів НТШ, 1895.

[14] ЛНБ.— Відд. рук.— Ф. 111 (Барв.).— Од. зб. 5042.— Арк. 1.

назвою «Після гастролей українського театру у Львові», у якій він слушно відзначив різні недоречності в декорації, режисерській роботі та костюмах. На праці В. Шухевича як на серйозні і незаперечні джерела до пізнання не лише етнографічного боку життя-буття гуцулів, а головно ж їх світогляду, ментальності покликається І. Франко у своїх великих за обсягом і значних за змістом працях [15].

В. О. Шухевич залишив дослідникам значну епістолярну спадщину. Більшість листів етнолога та писаних до нього розсипані по різних архівних колекціях, знаходяться серед багатьох іменних фондів. Нерідко цілком випадково натрапляємо на листи В. Шухевича серед різних справ, що ще й досі не упорядковані.

У багатьох листах до своїх близьких, приятелів, знайомих І. Франко згадує В. Шухевича. Наприкінці лютого 1882 р. він повідомляє з Нагуєвичів І. Белею, що перекладає «Мертві душі» М. Гоголя, готує кореспонденції до газет і писатиме листа В. Шухевичу [16]. 21 квітня 1884 р. інформує М. Драгомачіва, що ось-ось В. Шухевич надішле йому «Зеркало» [17].

Важливі питання суспільно-культурного життя обговорює І. Франко в листах до О. Кониського, Уляни Кравченко, Ольги Хоружинської, Ф. Ржегоржа, Ольги Франко, М. Грушевського, Ф. Вовка, Б. Грінченка, В. Гнатюка. І в кожному — йдеться в тій чи іншій ситуації про В. Шухевича.

В листі (зберігся уривок, кінцівка) від 4 січня 1890 р. П. Куліш просить передати О. Барвінському, щоб при підготовці до друку його роману «Чорна Рада» «поперепpавляв усі глаголи... на **ати, ити, оти, ути, яти**» [8] (підкр. автора.— *В. К.*).

С. Воробкевич (Данило Млака) в листі від 13.10. 1890 р. до В. Шухевича висловлює свої поради щодо змісту та загального спрямування журналу. Він вважає, що «треба от часу до часу дітям будь яку відповідну пісеньку з нотами яко гостинчик — колачик, медівничок — подати, бо задача листочка (тут: журналу.— *В. К.*) для дітей єсть і та: в дитячому серці чувство естетики будити, їх до здорового розвою допровадити» [19]. І в тексті листа на закінчення подає вірш «Сварилися горобці» для журналу «Дзвінок».

Із Звенигородки, що на Київщині, неодноразово писав до В. Шухевича А. Кримський, зокрема, повідомляючи, що йому регулярно надходить «Дзвінок» (19.07.1891) [20].

24 червня 1892 р. М. Коцюбинський засилає В. Шухевичу листа з с. Каменча (Бесарабія), у якому зізнається, що закинула його химерна доля туди, «поміж нарід, чужий для мене і мовою і звичаями. Весело на чужині згадать про рідну країну, любо промовить до кого рідною мовою... Ви, Ласкавий Добродію, певно не сидітимемо ціле літо у Львові, а поїдете в гори подихати гірським повітрям та побільшити свій музеум цікавими річами?». Далі автор листа просить передати

[15] Див, зокрема: Студії на полі карпато-руського письменства XVII—XVIII вв.» // Зібр. творів: В 50-ти т.— К., 1981.— Т. 32.— С. 414; Українська література за 1899 рік // *Там само.*— Т. 33.— С. 17; Уваги про галицько-руський театр // *Там само.*— С. 20; Д-р Остап Терлецький: Спомини і матеріали // *Там само.*— Т. 33.— С. 360; Лисенкове свято в Австрії // *Там само.*— Т. 35.— С. 90; Львівський театр і народна честь // *Там само.*— С. 341, 342; Наша театральна мізерія // *Там само.*— С. 364; Етнографічна експедиція на Бойківщину // *Там само.*— Т. 36.— С. 72, 74, 75, 95; Літературна мова і діалекти // *Там само.*— Т. 37.— С. 209; Передмова до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том І. Апокрифи старозавітні» (Львів, 1896) // *Там само.*— Т. 38.— С. 41; Празник святого Спаса Причинок до історії староруського письменства і культури // *Там само.*— Т. 39.— С. 268; Українсько-руська (малоруська література) // *Там само.* Т 41.— С. 156; Етнографічна виставка у Тернополі // *Там само.*— Т. 46.— Кн. 1.— С. 478; Иосиф Шумлянский, последний православный епископ львовский и его «Метрика» // *Там само.*— Т. 46.— Кн. 2.— С. 62.

[16] *Франко І.* Зібр. творів В 50-ти т.— К., 1986.— Т. 48.— С. 304.

[17] *Там само.*— С. 418.

[18] ЛНБ.— Відд. рук.— Ф. 11 (Барв.).— Од. зб. 3598.— Арк. 1.

[19] *Там само.*— Од зб. 4913/313.— Арк. 1 зв.

[20] *Там само.*— Од. зб. 4916.— Арк. 1.

його прохання Олександрові Барвінському, щоб друкував його повість «На віру» не під псевдонімом Захар Козуб, «а під моїм власним назвиском»[21].

У редакційному архіві ілюстрованого двотижневика для дітей і юнацтва «Дзвінок», редактором якого був В. Шухевич, збереглося кілька листів М. Лисенка. В листі від 28.10. 1892 р. Микола Віталійович повідомляє, що пані Є. Лінева з Брукліна в Нью-Йорку планує на всесвітній виставці 1893 р. в Чікаго прочитати «3 чи 4 лекції публичні про народню музику російську й українську». Композитор з огляду на те, що «нашу народність висвічуватимуть аж за океаном при вселюдній збірні...», просить, аби В. Шухевич підготував малюнки народних типів і це передав через нього, або ж сам їй переправив[22]. 3.12. 1892 р. М. Лисенко пише: «Радію ревно, що видавництво Музичної Бібліотеки перейшло нарешті в певні руки «Бояна». Як не як, а все ж товариства не так худко зникають і розходяться, як поодинокі люди»[23]. Обіцяє, як буде щось нового, надіслати В. Шухевичу для опублікування. І продовжує: «Є у мене, бачте, ціла кантата на слова «Радуйся, ниво неполитая»... «Жалібний марш» вишлю, але його треба переписати партітурою, себто, голоси з фортеп'яновим супроводом. Сам не маю часу...»[24]. В листі від 18.02.1893 р. М. Лисенко повідомляє В. Шухевича, що закінчив «нову у 2 дії оперетку для дітей»[25].

Писав В. Шухевич листи до Я. Головацького, пароха І. Глинського, Т. Реваковича, М. Бучинського, до родини Барвінських. Ось, наприклад, з листа В. Шухевича до Євгенії Барвінської бачимо, що він у цей час був головою львівського товариства «Боян». З листів В. Коцовського до Теофіля Коцовського від 11.10 та 27.12.1903 р. дізнаємося, які брудні інтриги плели недоброзичливці навколо діяльності «Бояна» його голови[26].

Як свідчить лист Олександра Барвінського від 21.08.1897 р., Володимир Шухевич жив у селищі Брошнів Рожнятівського повіту. З листа видно, що йдеться про фінансові справи журналу «Дзвінок»[27]

У листі (без дати, але, очевидно, лист писаний наприкінці травня або на початку червня 1905 р.) до Володимира Шухевича О. Барвінський повідомляє, аби той звернув увагу на замітку «Слаба оборона», вміщену в газеті «Діло» за 1905 р. (Ч. 104, 23 травня), у якій іде мова про незадовільну роботу у шкільній крайовій раді О. Барвінського, бо він, мовляв, «перебував майже все поза Львовом». Автор листа просить В. Шухевича подати в газеті спростування, оскільки він в 1898 р. був на 52-х різних засіданнях, в 1899 р. — на 77, в 1900 р. — на 85, в 1901 р. — на 52, в 1902 р. — на 53, в 1903 р. — на 58, в 1904 р. — на 86. Крім того, як стверджує О. Барвінський, він брав участь «у анкетах: для реформи гімназий і учительських семінарий, для закона про реальні школи і для плянів науки в школах виділових, для виписів польських і німецьких...»[28].

Як бачимо, В. Шухевич залишив науковцям, широким колам народознавців значну спадщину, яка повинна стати в наш час предметом сумлінних студій як істориків, етнографів, так і фольклористів, літературознавців, лінгвістів.

Київ

Володимир КАЧКАН

[21] *Там само.*— Од. зб. 3591/203.— Арк. 1—2.
[22] ЛНБ.— Відд. рук.— Ф. НТШ.— Од. зб. 120.— Арк. 4—5 зв.
[23] *Там само.*— Арк. 2—3 зв.
[24] *Там само.*— Арк. 1.
[25] *Там само.*— Арк. 1 зв.
[26] ЛНБ.— Відд. рук.— Ф. 11 (Барв.).— Од. зб. 3590.— Арк. 1—2 зв.; 5—6; *Там само*— Ф. Марк.— Од. зб. 182/7.— Арк. 1—7 зв.
[27] *Там само.*— Ф. 11 (Барв).— Од. зб. 4912.— Арк. 1.
[28] *Там само.*— Од. зб. 5048.— Арк. 1.

СТОРІНКИ ФОЛЬКЛОРНО-МУЗИЧНОЇ СПАДЩИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Докорінні соціально-політичні та господарсько-економічні перетворення в Українській державі, як і пов'язаний з ними процес розвитку національної свідомості, сприяють відродженню традиційної художньої, зокрема фольклорно-музичної спадщини. Особливе місце займає південний регіон України з його різноетнічним складом населення. Відповідно виникає чимало завдань перед фахівцями-практиками та дослідниками в сфері народної музичної творчості, декоративного мистецтва, краєзнавства тощо. Серед таких проблем — вивчення історичної ретроспективи щодо формування та особливостей розвитку загальної фольклорної панорами в Північному Причорномор'ї з кінця XVIII — початку XX століть, коли в регіоні склалася нова етнодемографічна ситуація. Наукове визначення процесу взаємодії етномузичних традицій на терені загальномісцевих умов господарювання, побутових стосунків, створює умови для більш достовірного вирішення сучасних творчих питань. Якнайважливішою постає проблема місця та ролі української традиційної художньої культури в цьому краю, з його різноманітним етноскладом населення.

Одвічна риса Північного Причорномор'я — поліетнічність та пов'язана з ним різномовність у населених пунктах. Це підтверджують численні історико-археологічні пам'ятники, різні художні та побутові речі, літературно-історичні документи тощо. З давніх-давен тут мали місце різнохарактерні взаємостосунки східного та західного світу до яких належали народи та племена, що мешкали в Причорномор'ї. Кіммерійці, скіфи, греки, авари, печеніги, половці, стародавні слов'янські племена залишили численні предмети своєї матеріальної культури. Серед археологічних знахідок зустрічаються й окремі, в основному духові та ударні музичні інструменти. Маємо дані про загальнокультурні зв'язки етносів внаслідок їхнього спільного проживання. Прикладом може бути Херсонес, різноетнічне багатомовне місто-держава, в якому ще й в середньовіччі зберігалися традиції греко-візантійської культури, в той же час підтримувалися «тісні економічні, політичні та культурні зв'язки з Руссю, і народами, які населяли різні райони Північного Причорномор'я» [1].

Українська колонізація в регіоні була започаткована ще в XVI столітті військовою та господарсько-культурною діяльністю Запорозької Січі в нижньому Подніпров'ї, Побужжі та прилеглих місцях. У період формування української народності причорноморські степи, за свідченням істориків (М. Грушевський, А. Скальковський, Д. Багалій та ін.), освоювалися українцями разом з представниками інших етносів. Це були часи виникнення особливих жанрів української пісенності — козацьких пісень (плачів, псальмів, зокрема дум) та історичних. Тому різного роду спостереження й висновки про їх генезис, первісне за хронологією поширення, пов'язані з цим краєм, мають рацію. Переконливим доказом можуть бути як сюжетно-текстова основа (адже особливо в найдавніших думах вона побудована на описах подій, що відбувалися в Причорномор'ї, з численними топонімічними визначеннями — назви річок, населених пунктів, островів тощо) та мелодійні риси. В останньому відомі дослідники минулого та сучасності (П. Сокальський, К. Квітка, С. Грица та ін.), вивчаючи генезис, особливості розвитку та функціонування українських дум, відзначали присутність в їхньому інтонаційному стилі трансформованих елементів мелосу Сходу та Заходу [2].

До цього ж слід віднести думки дослідників відносно генезису української кобзи та пізнішого різновиду інструмента — бандури, як

[1] Причерноморье в средние века.— М., 1991.— С. 10.
[2] Див.: *Грица С. І.* Про стильові нашарування в музиці дум // Українське музикознавство.— 1971.— № 6.— С. 16.

однієї «із багатьох серед різноманітних арфо-тамбуро-лютнеподібних, яка в процесі тривалої еволюції поєднала в собі багато досягнень людської думки по удосконаленню хордофонів»[3]. Такі висновки підтверджуються послідовністю (за хронологією) зображення кобзи та бандури на славнозвісних народних картинах — «Козак-Мамай», «Козак-бандурист», «Запорожець-козак» тощо. На нашу думку, мають рацію ті дослідники, які вбачають у цьому живописі (поява якого пояснюється «не стільки бажанням безпосереднього наслідування, стільки тими місцевими умовами, в яких жило степове козацтво»)[4] приклад запозичення сюжету з творів мистецтва народів Сходу. Саме там і слід шукати паралелі цій надзвичайній пам'ятці українського народного живопису, а не на Заході, як на це вказували окремі дослідники, К. Широцький, А. Скальковський та ін.[5]

Для нас важливими доказами є те, що Північне Причорномор'я, з часів формування української народності, не стояло осторонь, а мало безпосередні зв'язки з процесом становлення та подальшого розвитку загальнонаціональної художньої культури. Окремі названі та подібні факти саме й конкретизують сказане. Тим більше, що такий процес розвивався в комплексі з різнохарактерними проявами в господарських справах, побуті тощо. З кінця XVIII століття цей край став поповнюватися різноетнічними поселенцями, в тому числі й неслов'янського походження. Планомірне переселення в Причорноморський регіон мешканців Київської, Чернігівської, Полтавської, Волинської та інших, в тому числі й центральноросійських губерній, а також численних етногруп з-за кордону створювало особливу етнокультурну ситуацію. Але чисельна перевага українського населення краю в усі часи його новітньої історії, як і славнозвісні традиції запорозьких та бузьких козаків, визначили провідну роль української національної культури.

Цікаві спостереження в цьому напрямку йдуть від відомого етнографа кінця XIX — початку XX ст. П. З. Рябкова. Відзначаючи строкатість населення краю — тодішньої Новоросії, релігійні, мовні та інші відмінності, він писав: «І все ж серед цієї мішанини простежується і вимальовується дещо особливе, властиве тільки Новоросії. Цією своєрідністю і повинен займатися етнограф, як і вивченням її духовної інтелектуальності. Важко це, але можливо. Я збираюся поїхати найближчим часом у пониззя Дніпра, Бугу, Дністра, Дунаю, степову частину Таврійської губернії, в такі місця, де населення найбільше зберегло свою національну специфіку»[6].

Другий дослідник — А. Я. Поріцький, розглядаючи питання побуту сільськогосподарських робітників у той же період, стверджував, що саме в тому регіоні, мабуть, частіше зустрічалися різнонаціональні шлюби. Учасниками весілля «вносилися місцеві елементи виконання тих чи інших обрядів[7] ...в таких випадках виконувались весільні обряди тієї національності, яка переважала серед присутніх на весіллі»[8].

В умовах життєвих ситуацій, коли місцеві «українсько-козацькі» етнохудожні традиції значно посилювалися аналогічними національними традиціями переселенців-українців, проходив процес їх синтезування. В музично-пісенній творчості згодом це привело до створення південно-української «степової» манери співу, характерною своїм «широким інтонаційним подихом»[9]. Зміцнення та розвиток південно-

[3] *Шрамко І.* Українська кобза-бандура // Музика.— 1978.— № 1.— С. 30.
[4] *Затенацький Я. П.* Патріотичні ідеї картини «Козак-бандурист», («Козак-Мамай») // Нар. творчість та етнографія.— 1958.— № 2.— С. 95.
[5] *Там же.*
[6] *Розуменко Ю. Г.* Етнографічна діяльність П. З. Рябкова // Нар. творчість та етнографія.— 1988.— № 5.— С. 42.
[7] *Поріцький А. Я.* З сімейного побуту сільських робітників доби капіталізму // Нар. творчість та етнографія.— 1959.— № 4.— С. 101.
[8] *Там же.*
[9] *Гордійчук М. М.* Українська симфонія невідомого автора // Нар. творчість та етнографія.— 1965.— № 6.— С. 22.

степових художніх, в тому числі й фольклорно-музичних, традицій відбувалось не тільки за рахунок творчого надбання переселенців з різних губерній України, але й завдяки сезонним працівникам, що прибували великими партіями в цей край, серед яких було чимало знавців народної музики. Так, велика кількість пісень записано в Одесі (на жаль, тільки тексти), що зберігаються у фонді професора Новоросійського університету О. І. Маркевича [10].

Зустрічаються відомості про інформаторів — домашніх господарок, куховарок, інших працівників, що постійно мешкали в Полтавській, Подільській, Київській, Херсонській, Волинській, Чернігівській губерніях. Записані пісні різних жанрів — козацькі, чумацькі, рекрутські, пісні про кохання, календарно-обрядові тощо. Так, у межах української пісенної культури зустрічалися і взаємодіяли музично-регіональні традиції, варіанти, що в кінцевому наслідку приводило до творчих переробок згідно сталим місцевим традиціям, умовам життя, звичаям тощо. Прикладом може бути проведення купальського обряду в селі Дуфінці (зараз — Дофіновка, що біля Одеси — О. М.), запис якого зроблено значно пізніше, на початку 20-х років XX ст. «Під час прикрашання гільця співають всіляких купальських пісень... Коли підходять до моря, то і хлопці, і дівчата, з гармошкою сідають на шаланди (лодки) та й пливуть у море з піснями, веселяться й кидають гільце в море, весь час співаючи, а потім повертаються додому й розходяться [11].

Ой, летять гуси чубатії,
Дуфінські хлопці шмаркатиї.
Ой, летять гуси сизокрилі,
Вапнярські хлопці чорнобриві [12].

Слід відмітити, що своєрідна «корекція» сталих текстів, а в деяких випадках і наспівів, відносно місцевих умов та традицій зустрічаються на півдні України не так уже й рідко, бо народна творчість, за висловом Ф. Колесси, «носить на собі відбиток сільського життя, сільської обстановки, вона приспособлена до світогляду сільського люду, черпає теми з його життя, освітлює події з його становища» [13].

Великий вплив на текстові варіанти пісень та характерні вимови справляють діалектотворчі процеси, що розвиваються в південно-степовому регіоні. «Лексика степових говорів порівнянно з іншими діалектними групами характеризується значною розпорошеністю, змішаністю слів середньонаддніпрянського південно-західного (переважно подільського) і північного походження. На заході й у центрі степових говорів чимало запозичених слів з молдавської, болгарської мов; є запозичення з турецької, татарської, польської; багато також запозичень з російської мови; деякі слова зайшли в ці говірки з німецької, італійської, французької та інших [14].

Все це практично засвідчується в побутовій мові, в народнопоетичній, в тому числі пісенній, творчості. За свідченням спеціалістів-мовознавців «процес усталення діалектних рис ще не закінчився» [15]. Чи не тому, як одна з причин, зустрічаються різні варіанти окремих виразів в піснях, при збереженні більшої частини їх тексту в незмінності. Такі художньо-творчі явища різної значимості виступають не тільки як конкретно-регіональні. Вони не рідко виявляються навіть у поряд розташованих поселеннях. В цьому й характерність етнохудожньої панорами Північного Причорномор'я, де «мішані діалекти харак-

[10] Фонд Маркевича О. І.— Ф. 150, оп. 1, од. зб. 10, 33, 78.
[11] *Юрківський Б.* Купальський обряд у селі Дуфінці на Одещині.— Вісник Одеської комісії краєзнавства, ч. 2—3.— Одеса, 1925.— С. 193—194.
[12] *Там же.*— Вапнярка — сусіднє село.— О. М.
[13] *Колесса Ф.* Українська усна словесність.— Львів, 1938.— С. 4.
[14] *Жилко Ф. Т* Нариси з діалектології української мови. Вид. 2-е.— К., 1966.— С. 7, 266.
[15] *Дроздовський В. П.* Говірки Ізмаїльщини // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, т. 150, вип. 4.— Одеса, 1960.— С. 254.

теризуються значною кількістю паралелізмів різнодіалектного походження»[16].

Активне побутування музично-фольклорних традицій на півдні України з їх характеристичністю не могло не зацікавити відомих дослідників-музикознавців, фольклористів, етнографів. Свого часу Д. Яворницький та Я. П. Новицький записали окремі думи та історичні пісні. За словами останнього, зібрані здебільше в селах, заснованих запорожцями та їхніми нащадками, вони тоді співалися «в славній Україні та Новоросії», а виконували думи та пісні «Братиця, Никоненко, Романенко, Григоренко, Колибаба, Дуб, Вересай та багато інших бандуристів і лірників»[17]. В наш час, окрім України, подібні твори збереглися на Кубані, становлячи перший пласт її музичного фольклору, як історичне свідчення козацького переселення. Такі пісні, як-то «Сидить Байда думочку думає», «Зібралися всі бурлаки». «Зажурились чорноморці» та їм подібні відрізняються від фольклорно-музичних зразків більш пізнього походження за своїм художнім змістом, «характерним для колишнього місцепобутування представників етносу»[18].

Виявляв зацікавленість до південноукраїнського музичного фольклору й класик національної музики М. Лисенко. Він одержував відповідні матеріали від відомих авторитетних діячів художньої культури, знавців місцевих музичних традицій — М. Кропивницького, С. Тобілевич, А. Грабенка-Конощенка, а також від фольклористів-любителів — А. Бибика, О. Волошина, А. Войкевича та ін.

Проявляв інтерес до місцевого музичного фольклору й М. Коцюбинський. Перебуваючи в Криму та Бесарабії (1892, 1897 рр.) в складі комісії по боротьбі з філоксерою, він, за спогадами селянина С. Коваленка, «записував пісні, які співалися під час роботи і робив це непомітно, так, що співаки лише потім дізнавалися про це...»[19].

Свій внесок в справу вивчення місцевого музичного матеріалу та застосування його в творчій роботі зробили славнозвісні автори — П. Ніщинський, що певний час проживав в сільській місцевості Одещини та в самому місті, а також М. Аркас, який вивчав українську південну пісню, включав її мотиви в свої твори, в тому числі й оперу «Катерина» (за поемою Т. Г Шевченка). Окрім того, М. Аркас склав декілька збірок із записаних ним вісімдесяти українських пісень у рідній йому Богданівці, що поблизу Миколаєва. Маються відомості про його пошуки можливостей видання цих збірок, але поки що остаточно не відома їхня доля.

Чимало сторінок розвитку фольклорно-музичної культури півдня України, як в минулому, так і в сучасності відображають її взаємодію з традиційно-художніми культурами етногруп, що проживають у регіоні в наслідок переселення: росіян, білорусів, поляків, болгарів, німців, чехів та багатьох інших етносів, а також з етнокультурами кримських татар, євреїв та циган, що мешкають у цьому краї з давніших часів. Поступово формувалася особлива фольклорно-музична панорама Північного Причорномор'я його новітньої історії. Точками зіткнення тут виступають загальнолюдські інтереси та цінності, трансформовані через філософські погляди селян — основних творців та носіїв художньо-творчих традицій, їх світосприйняття, специфічності етнокультури, коли природа, людина та суспільні явища сприймаються в їх єдності, взаємодії та цілісності. Спільність територіально-господарчих умов, життєвих інтересів, що з роками посилювалися, сприяли зближенню ідейно-емоціонального змісту фольклорних зразків, хоча й зберігалися самобутньо-етнічні засоби їх вираження. Певна

[16] *Жилко Ф. Т.* Нариси...— С. 7

[17] *Новицкий Я. П.* Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине (1874—1903).— Екатеринослав, 1908.— Вступление.— С. 9.

[18] Народные песни Кубани / Сост. *В. Г. Захарченко.*— Краснодар, 1987.— С. 8.

[19] *Бучко Н. О.* З інтересів М. М. Коцюбинського до фольклору та етнографії // Нар. творчість та етнографія.— 1959.— № 3.— С. 75.

трансформація текстів та інтонацій, як результат міжетнічного взаємовпливу, засвоєння іонаціональних музичних зразків, при якому зростала роль жанрового контексту, бо саме в пізнанні лежить «домислювання типових, але в даний момент відсутніх ознак»[20]. Власні спогади, ассоціації, порівняння — все це приводило до адекватності сприйняття музичних зразків різнонаціональною аудиторією.

Певна ізольованість життя переселенців, особливо емігрантів-колоністів, не стала перешкодою розвитку етнокультурного, в тому числі й фольклорно-музичного інтеграційного процесу. Його розгляд та детальний аналіз потребують окремого висвітлення.

Олександр МАКАРЕНКО

Миколаїв

[20] *Медушевский В.* О закономерностях и средствах художественного воздействия музыки.— М., 1976.— С. 19.

НАЦІОНАЛЬНА ІНТОНАЦІЙНІСТЬ У КОМПОЗИТОРСЬКІЙ ТВОРЧОСТІ

Національна інтонаційність (властивість мислення) постає як історико-культурний процес, детермінований розвитком етносу, притаманної йому картини світу. На певному етапі вона втілюється в музичну інтонаційність. В цьому довготривалому процесі є свої особливості й закони, що потребують детальнішого висвітлення.

На ранніх етапах розвитку людини процес її звуковиявлення мав спонтанний, неорганізований характер («діонісійське начало», за висловом А. Шенберга). Вже тут були закладені початки музичного семіозу, семантичного наснаження окремих звукокомбінацій, зумовленого комунікативною функцією первісного інтонування. Основна тенденція музичного філогенезу — внесення аполонійського начала шляхом відбору певних звукокомбінацій за ознакою найбільшої семантичної доцільності. З протоінтонаційності [1], комплексу нерозчленованих субзнаків чи елементарних знаків шляхом звукотворчої практики, складної семантичної інтерференції утворюються інтонації (семантеми) — індивідуалізовані динамічні одиниці. Кордони між семантемами (елементарними стабільними семантичними одиницями) відносні й рухомі, оскільки в результаті музичного філогенезу вони можуть втрачати свою індивідуалізованість, стаючи при цьому субінтонаціями на вищому семантичному і естетичному щаблі. Для систематизації цього процесу семантико-інтонаційного філогенезу чеський дослідник Я. Іранек запропонував схему походження елементарних субзнаків [2], виявляючи як загальні природно-історичні, так і специфічно-національні пласти похідних семантичних елементів: природний і антропологічний пласт значень, семантичний суспільної практики людини, семантичний музичного філогенезу.

Природний пласт виникнення семантичних субзнаків дослідник вбачає в здатності через інтонування орієнтуватися в часі (інтонаційність як послідовність звуків), просторі (інтонування як певна інтенсивність звуковиявлення, що утворює «передній» і «задній» звукові «плани») та джерелі, походженні звука (інтонування як тембровиявлення). В музиці, у формі канону цей природний пласт субінтонацій в результаті семантичної інтерференції набуває високого рівня узагальнення, художньої образності: канонічна імітація сприймається як відгомін луни, ефект посилюється зміною динаміки у проведенні відповідей темі (створюється дальній, середній, ближній плани).

[1] Див.: *Медушевский В.* Интонационно-фабульная природа музыкальной формы. Автореферат дис. д-ра мист.— М., 1983.— С. 5—12.
[2] *Иранек Я.* Теория интонации Асафьева... Методологические проблемы музыкознания.— М., 1987.— С. 75.

Семантичні субзнаки антропологічного походження постали шляхом складної синестезії (наприклад, звуковисотність як фактор більшої чи меншої напруги м'язів голосових зв'язок). До відзначених Е. Куртом трьох основних видів висотного інтонування (підвищення як еквівалент посилення, пониження — послаблення, лінеарність — дотримування однієї і тієї ж висоти як нейтральної позиції), Я. Іранек додає ще «мелодичні криві — «опуклу» і «ввігнуту» — що як семантичні структури не виводяться з простого поєднання висхідної та низхідної ліній» На думку дослідника, опукла крива найбільш притаманна інтонації простого розповідного речення в чеській мові, а ввігнута — стурбованій чи схвильованій мові. Ця закономірність перейшла в оперні речитативи чеських композиторів.

В українському музикознавстві є також спостереження про специфічно-національні риси інтонування. Таким похідним семантичним субелементом є низхідний рух [4]. Як системоутворюючий принцип, він знайшов своє втілення в мелодиці Лисенкових опер. Композитор вбачав причину цього явища в специфіці національної психології, меланхолійності «типу українця, миролюбного й глибокого характером, палкого й пристрасного від природи, з естетичним почуттям і з розумом споглядальним» [5]. До ширшого розгляду причин переважання спадного руху в українській музиці звернемося ще раз, коли йтиметься про впливи мовної інтонації на музичну. Досить об'ємним є семантичний пласт субзнаків, що перейшли з суспільної практики людини (виробничої діяльності, мови як засобу комунікації, спонтанного звуковияву людини, своєрідної міміки, пластики, жесту, танцю).

У процесі праці людина створювала засоби виробництва, що використовувалися крім усього з метою звуковидобування (наприклад: накувальня, натягнута тятива луку, мисливський ріг) в магічних, обрядових, ритуальних дійствах. Сучасні інструменти, їх тембри несуть у собі рудименти первісної семантики, що легко прочитуються. Наприклад, тембр валторни у певному контексті сприймається як голос мисливського рога чи трембіти — типова національна психореакція в музичному сприйнятті.

Формою спонтанного звуковияву емоцій людини є спів як такий, попередньо неокреслений і елементарний, що виник у суспільній практиці й ввійшов як семантичний субзнак музично-інтонаційного філогенезу. В такій же якості субінтонацій піддалися семантичній інтерференції німі інтонації пластики і руху людини (Б. Асаф'єв) [6], «ступінь конгруентності яких можна звести до фундаментальної різниці безперервності й перервності руху» [7] Наприклад, динамічний характер гуцулів відбився на дискретності мовної інтонації, перервності танцювальних рухів, рішучості жестів, переважаючій синкопованості ритміки, поширеності зворотного пунктиру. Все це переконливо відрізняється від безперервності інтонування на Сході України та плавності, рівномірності розгортання інтонаційного процесу в мові й музиці. Мовна інтонація як емоційний підтекст вислову справила глибокий вплив на формування музичної інтонаційності. Це пояснюється спільністю джерела їх походження в універсальній властивості мислення, як інтонування, а також довготривалим синкретичним співіснуванням мови і музики (за Б. Асаф'євим вся доренесансна музика була мистецтвом «слова-тону» [8]; у фольклорі «майже на наших очах відбувається процес відокремлення музики від поезії» [9], — вважав О. Потебня). Національна характерність

[3] *Там же.*— С. 76.
[4] Див.: *Гудзенко А. В.* Народно-пісенні основи оперної творчості Лисенка.— Дис. канд. мист. 1967.— С. 323.
[5] *Лисенко М. В.* Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем О. Вересаєм.— К., 1955.— С. 30—31.
[6] Див.: *Асафьев Б.* Музыкальная форма как процесс.— С. 212.
[7] Див.: *Йиранек Я.* Теория интонационности Асафьева...— С. 81.
[8] Див.: *Асафьев Б.* Музыкальная форма как процесс.— С. 212.
[9] *Потебня О.* Поезія. Проза. Згущення думки.— Естетика і поетика слова.— К., 1985.— С. 56.

музичної інтонації зумовлена не так впливом мовної, скільки їх спільним джерелом — етнічно-своєрідною інтонаційністю як усвідомленням тембру, тембрового ідеалу народу, що «діє і за мовою, і за музикою, випереджаючи їх»[10]. Вірогідно припустити, що в мовній практиці кристалізувалися основні інтонаційні парадигми, завдяки яким виник оригінальний «комплекс звуковідношень»[11], притаманний українській музичній інтонації. Національними особливостями мовно-інтонаційних універсалій А. Багмут вважає спадний характер кривої частоти основного тону розповідної інтонації (як базової в українській мові), висхідний та висхідно-спадний (рідше спадний) запитальної, висхідно-спадний або спадний (при ширшому частотному діапазоні) — у спонукальній інтонації[12]. Шляхом складної музичної інтерференції з цих основних мовно-інтонаційних універсалій постають семантичні субелементи (музичні інтонації запитання і вигуку), з яких виникають семантеми. Наприклад, початкова інтонація української народної пісні «Скажи мені правду» або арії Остапа «Що ти вчинив...» з опери «Тарас Бульба» М. Лисенка. Видається можливим вплив фонологічних принципів мови (у французькій наголошений останній склад, чеській — наголос на коротких початкових, українській — переважно на передостанньому) на своєрідну ритмо-інтонацію так званих мовних поспівок в оперних речитативах. Цікавим є процес перенесення цих семантичних субелементів мовного походження з вокальної музики в інструментальну, де відбувається немов олюднення інтонаційності, емоціоналізація інструментального стилю, привнесення в нього етно-характерних рис. Усе вище зазначене дозволяє вважати розмовну інтонацію одним з джерел національної самобутності елементарних семантичних одиниць.

З усього означеного субінтонаційного комплексу в результаті семіозу вперше на рівні жанру виникає конкретизована музична інтонація, так звана жанрова. Безпосередня сфера виникнення — побутова музика (чи нонартифіційна). Ця інтонація переходить і в артифіціальну музику, але тут її функція більш опосередкована. Чому власне жанрові інтонації першими видокремилися з комплексу нерозчленованої субінтонаційності? Виникли вони внаслідок функціонального використання музики, що передбачає точний відбір субінтонаційних елементів, таким чином її забезпечуючи. Усталеність, часте використання жанрових інтонацій зумовили дальше розгортання музичного семіозу в напрямку більшого узагальнення, в результаті якого виникла інтонаційна ідея як «звуковий образ чуттєвого світосприйняття людини, даної історичної епохи в рамках конкретної соціокультурної спільності»[13]. Відтворюючи життєво важливі сторони суспільного буття, музичної свідомості (мислення) доби, вона стає невід'ємною складовою цієї епохи, переходячи в її ознаку. Такою інтонаційною ідеєю, знаком доби козацтва стала речитація української думи. В ній концентрація художньо-емоційної виразності, доведеної до характерних ритмо-інтонаційних та фактурних формул, досягла такого рівня узагальнення, що впродовж століть є постійним чинником у формуванні національного музичного стилю. В чому ж сила інтонаційної ідеї, глибини переживань, які вона викликає в слухача? Адже не в кількості музичної інформації переданої слухачеві, а в здатності дати поштовх її саморозвитку в його свідомості, включити певні (в залежності від слухового досвіду) асоціативні ряди в уяві й розширити «невичерпно можливий її зміст»[14]. Така психореакція зумовлена складністю структури інтонаційної ідеї, яку, за аналогією структури слова, визначеної О. Потебнею, можна уявити як єдність зовнішньої форми (конкретно-звуковий вияв), змісту (емоційно-образний характер) і внутрішньої форми (семантична сторона). Діа-

[10] *Асафьев Б.* Музыкальная форма как процесс.— С. 240.
[11] *Там же.*— С. 241.
[12] *Багмут А. Й.* Семантика і інтонація в українській мові.— К., 1991.— С. 24—25.
[13] *Маркова Е.* Интонационность музыкального искусства (Научное обоснование к проблемы педагогики).— К., 1990.— С. 25.
[14] *Потебня О.* Поезія. Проза. Згущення думки...— С. 49.

лектика її складових полягає в тому, що емоційно-образний зміст може реалізуватися не інакше, як через конкретну звукову форму, розгортаючи внутрішню семантичну сторону в уяві слухача, не визначаючи при цьому меж, а отже розуміння і сприйняття змісту інтонаційної ідеї, структура якої як форми буття музичної інтонаційності притаманна останній. Зовнішню її форму в широкому розумінні складає лексика (система характерних інтонацій, тембротворчі особливості, способи звукореалізації). Завдяки багатству внутрішньої форми (семантичним нашаруванням) зміст музичної інтонаційності, «в усьому без винятку символічний» [15], сприймається як «духовний тайнопис» народу.

Національна сутність музичної інтонаційності яскраво виявляється в стилі, що є другим (після жанру) рівнем системи функціонування музичної інтонаційності, запропонованої О. Марковою [16] (підтвердженням цього є вищенаведений приклад жанру думи, що спричинився до виникнення українського національного музичного стилю). Приймаючи динамічну концепцію стилю як «концентрацію процесуальних якостей інтонаційності, що закріплюється в художній єдності його етапів, стадій, фаз» [17], дослідниця вказує на «механіку» та етапи становлення національного стилю. В цьому процесі має місце яскраво виражена двофазність: а) створення стильового ядра та інтонаційного словника, який визначає національну характерність у музиці, що відбувається у сфері нонартифіційної музики (хоча з часом можливі впливи на стильове ядро і артифіційної музики); б) вироблення «нової нормативності» у сфері артифіційної музики, що виходить з принципів, закладених у національному інтонаційному словнику. Характерними рисами двох фаз є конкретизація в часі виникнення першої і відсутність крайньої межі, що завершувала б розвиток другої, оскільки доки існуватиме етнос, доти існуватимуть особливості національної психології і своєрідність мистецьких традицій, що і є передумовою національного стилеутворення. Оскільки він перебуває в діалектичному взаємозв'язку із стилем доби (стадіальним) з одного боку, та з індивідуальним (авторським) з другого, то на кожному історичному етапі він становить собою унікальну цілісність індивідуально-особистого, локально-етнічного, загальнонаціонального і вселюдського. Дія двох національно-історичних тенденцій (етнодиференціюючої та етноінтегруючої) по-різному розставляє акценти, визначає пріоритети у фазах стилеутворення. Якщо перша (етнодиференціююча) спонукає «до збереження і розвитку... внутрішньої якісної визначеності, в певному розумінні — до замикання системи...», то друга (етноінтегруюча) «тяжіє до розмикання системи і універсалізації її зовнішніх зв'язків з іншими системами» [18]. Етнодиференціюючі процеси особливо помітні на ранніх стадіях стилеутворення та при несприятливих умовах буття етносу і його культури. Етноінтегруючі тенденції посилюються на зрілому етапі становлення національного стилю і за сприятливих соціокультурних умов. У першій фазі (формування інтонаційного словника) всі тенденції підпорядковані виявленню суті внутрішньої форми музичної інтонаційності, її етнічної семантики, найближчого значення, що за визначенням О. Потебні, є народним [19] Друга фаза практично не обмежена в часі, має тенденцію до постійного розвитку і оновлення комплексу звуко-ідей-образів. Причому, на його основі, що склався в сфері нонартифіційної музики, виробляється нова нормативність засобів і методів, розвиваючи стильове ядро, національний інтонаційний словник в специфічних умовах артифіційної музики. Оцінювати цей процес можна по-різному — від захоплення облагородженим примітивом — до повної негації такого методу як неадекватного ні за метою, ні за наслідками. Заперечувати

Т С. 76
[16] *Маркова Е. Н.* Интонационность музыкального искусства...— С. 26.
[17] *Там же.*— С. 39.
[18] *Ляшенко І Ф.* Національне інтернаціональне в музиці.— К., 1991.— С. 15.
[19] Див.: *Потебня О.* Із записок російської граматики (т 1-2).— Зб. Естетика і поетика слова.— К., 1985.— С. 73.

його як історико-культурний факт неможливо, бо цим шляхом розвивалася національна музична інтонаційність у всіх народів Європи. На даному етапі особлива роль індивідуальної творчості, взаємодії авторського і національного стилів. За визначенням Л. Гумельова, зростає значення третьої координати існування етносу, а саме: діяльність, «мутаціонування» окремих «пасіонаріїв», які розвивають національну культуру (також і музичну). На початковому етапі відбуваються відтворення елементарних національних інтонацій, згодом — їх переосмислення, узагальнення в інтонаційні заряди тематизму оригінальних композицій. Відповідно до його характеру видозмінюється вся система засобів музичної виразності, формуючи авторський стиль, що виріс із стильового ядра нонартифіційної музики, активно впливаючи на національне стилеутворення в сфері музичного професіоналізму.

В історії української музики творчість М. Лисенка стала таким етапом «типоутворюючого явища, де під «типом» слід розуміти не окрему, індивідуальну творчість, а узагальнену «колективну» (А. Бушлін) традицію української демократичної культури, своєрідний духовний досвід народу»[20]. Особливе значення М. Лисенка в процесі національного стилеутворення як другого рівня функціонування етно-музичної інтонаційності. В його творчості немов зімкнулися старі й нові часи: з одного боку дістав завершення етап накопичення етновизначальних рис у давній українській професійній музиці. Цей перший досвід буття національного інтонаційного словника в специфічних умовах артифіційної музики збагатився у М. Лисенка власним досвідом, який базувався на розкритті глибинних законів етно-музичної інтонаційності та втіленні їх в творчу практику. В поєднанні з досягненнями західно-європейської і російської музичних традицій, композитору вдалося створити свій власний оригінальний авторський стиль, який став новим, вищим етапом виявлення національної музичної інтонаційності. Власне, тільки починаючи з творчості М. Лисенка можна говорити про національний музичний стиль як про цілісність, «відносно стійку спільність засобів інтонаційно-образного «моделювання», зумовлену творчим методом та об'єктивовану в закономірностях музичної творчості й сприйняття...»[21]. Музична мова Лисенкових творів стала загальнонаціональним надбанням (так вона одразу була сприйнята сучасниками — як загальнонаціональна музична мова, що «лучить в одну могутню цілість усі верстви суспільні, і всі части українсько-руського народу...»)[22]. М. Лисенку вдалося подолати локально-етнічну замкненість українських музичних діалектів шляхом розкриття їх спільної основи — самобутньо-народної ладотональності, принципів організації багатоголосся та гармонічної вертикалі. Вивчаючи різні музичні діалекти України, знаходячи в них глибинну спільність, М. Лисенко взяв за основу полтавський (центрально-український) музичний діалект, близький йому за особистими уподобаннями, а також жанри ліричної пісні та думи. Через ліричну пісню М. Лисенко опанував багатство, гнучкість українського мелодичного стилю. Жанр думи (окрім формально-музичних особливостей ладу, інтонаційних зворотів) збагатив композитора усвідомленням суті національного світогляду, тонусу емоційно-образного переживання в народній творчості, характеру музичного мислення, самої природи етно-музичної інтонаційності.

Життєвість принципів, що покладені в основу організації «музичної матерії» Лисенкових творів, забезпечила безперервність і плідність дальших національних стилеутворюючих процесів, що відбувалися в наступних поколіннях українських композиторів. Найближчі послідовники М. Лисенка розвивали окремі риси музичної мови композитора: К. Стеценко та Я. Степовий сконцентрували увагу на мелодизмі та бар-

[20] *Таранченко Е. Г.* Сравнительно-типологическое изучение творческих индивидуальностей Н. В. Лысенко и Б. Н. Лятошинского.— Автореф. дис. канд. мистец.— К., 1937.— С. 15.
[21] *Лященко І. Ф.* Національне та інтернаціональне в музиці...— С. 23.
[22] *Колесса Ф.* Микола Лисенко.— Львів, 1903.— С. 32.

вистості гармонічної вертикалі, М. Леонтович — на «ембріонах» імітаційної поліфонії в народному багатоголоссі, що вперше зауважив і творчо використав М. Лисенко в хорових обробках народних пісень та оригінальних творах. Лисенкові пошуки в сфері оновлення ладу, як співзвучні тенденціям європейської музики XX сторіччя, були підхоплені молодшим поколінням українських композиторів. «На цій основі, — зауважує О. Таранченко, — в українській радянській музиці сформувалися дві художньо-стильові тенденції, представлені творчістю Л. М. Ревуцького і Б. М. Лятошинського, що на сьогодні є також «типоутворюючими» [23]. Музична практика сьогодення знову підтверджує актуальність національної музичної інтонаційності як основи композиторської творчості. Вкрай ускладнена «музична матерія» сучасності, що відображає непрості явища і процеси навколишнього світу в їх постійній динаміці, вимагає оновлення і, можливо, деякого спрощення засобів. Тут знову виявилася унікальна здатність етно-музичної інтонаційності гнучко реагувати на зміну естетичних пріоритетів, пропонувати нові музичні ідеї або знаходити відповідники найновішим технікам у своїх глибинних пластах. Прикладом може стати, хоча б, естетика і музична практика мінімалізму.

Все вище зазначене підтверджує надзвичайну пластичність зовнішньої форми національної музичної інтонаційності, що ж до внутрішньої, — то вона просто безмежна. Глибина семантичних нашарувань, що формувалися впродовж століть, дає змогу через етномузичну інтонацію пізнати складність сучасного світу, відтворити його найпарадоксальніші й химерні образи, забезпечити сучасність і справжню самобутність авторського висловлення. Музичний філогенез підтверджує невичерпність життєздатних потенцій, закладених у національній музичній інтонаційності.

Олександр КОЗАРЕНКО

Київ

[23] *Таранченко Е. Г* Сравнительно-типологическое изучение...— С. 15.

НАРОДНЕ ВБРАННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ КІНЦЯ XVIII — СЕРЕДИНИ XX ст.

Про народний одяг українців є декілька грунтовних праць, серед яких найбільш повними вважаються монографії К. І. Матейко «Український народний одяг» та Г. С. Маслової «Народная одежда русских, украинцев и белоруссов». Деяке уявлення про одяг цього краю дає альбом «Вбрання» із серії «Українське народне мистецтво». Та хотілося б ширше розкрити особливості народного одягу Чернігівщини, простежити його розвиток до середини XX століття, відзначити локальні регіональні відмінності.

Однією з найдавніших праць, у якій описується одяг українців Чернігівщини, є робота О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России в Чернигове», що вийшла друком 1851 року. В основу взято фондові колекції Чернігівського історичного Музею (ЧІМ), Ленінградського музею етнографії народів СРСР (ЛМЕ) та польові матеріали, зібрані автором протягом останніх десяти років. Характеристику компонентів одягу подано в такій послідовності: головні убори; сорочки; поясний одяг; пояси; плечовий одяг легкий і теплий; взуття; прикраси.

З цього приводу О. Шафонський писав: «Голови у заміжніх жінок покриті круглою шапочкою — очіпок, а поверх намітка, або більш тонке — серпанок. Колись і прості, і знатні жінки носили кокошніки, схожі з ярославськими, серпанком обвиті, в яких довгі кінці висять

ззаду і які кибалками звуться. Але нині носять їх рідко, а благородні і зовсім не носять.

Дівчата волосся заплітають у дві коси і навкруг голови обкручують. У свята нав'язують поверх кіс стрічки до ніг, а влітку городні квіти утикують».

Про кибалку згадує І. Ригельман у книзі «Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще» (М., 1847). Опис її збігається із свідченням О. Шафонського. У фондах ЧІМ є зразки вишитих сухозліткою денець кибалки. Всі ці свідчення дають можливість відтворення кибалку, яка, мабуть, була вбранням знатних українських жінок. Згодом, коли вони почали орієнтуватися на європейську моду, кибалки перейшли в побут простих людей — міщан, купців. З часом вони стали нижчими, утворивши очіпок.

Чернігівські очіпки XIX століття досить різноманітні за формою. Найдавніші з них шились із шовку на полотняній підкладці. Зверху вовняним різнокольоровим гарусом виконувалася вишивка, якою вкривалося денце та верхня частина стінок. Орнаменти вишивки перегукуються із золотним шитвом XVIII століття на кибалках. Згодом очіпки стали виготовляти з парчової тканини.

До старовинних головних уборів відносяться ще два типи очіпків. Один з них схожий на київський і побутував в прикордонних районах. Він має форму трикутника, денце трохи підняте спереду, над чолом прикрашене жорсткими складками. Інший очіпок схожий за формою на шапочку-кораблик XVIII століття. Третій нагадує сучасну військову пілотку, тільки носився він не уздовж, а впоперек голови.

Найбільше збереглося очіпків кінця XIX — початку XX століть. Всі вони без жорстких підкладок, мають овальну форму, м'яке денце, пришите до 3—4-х сантиметрової стрічки удвоє складеної тканини, спереду прикрашеної складками, нашитими стрічками та мереживом. Денце уздовж вкривалося зашитими складочками — защипами. Ззаду робилася наскрізна закладка, куди втягувалася шворка для стягування очіпка.

Виготовляли такі очіпки з червоного кумачу для молодих жінок, а з темних фабричних тканин — для літніх. Особливу групу складають очіпки 1920—30-х років з білого полотна або бавовни, прикрашені вишивкою. Ці очіпки мали два види крою; один з м'яким денцем, пришитим до смужки тканини, підігнутої вгору, наче криса, а в іншому смужка переходила у довгі зав'язки. У різних місцевостях Чернігівщини очіпки називалися по різному: очіпок, чепок, чепец, сорока, шеломок (райони на кордоні з Білорусією та Росією).

Цікава розповідь про те, як носився очіпок у 1920-х роках, записана мною від матері, Зайченко Наталії Григорівни 1906 р. н. в с. Масанах Чернігівського району. Вона розповідала, що заміжні жінки волосся розділяли на проділ («у рад»), до нього прикладали пасма куделі й разом з нею волосся закручували у два жгути, які вкладалися навкруг голови. На цю зачіску одягався очіпок, а на нього хустка.

Згадувана О. Шафонським намітка чи серпанок побутувала на Чернігівщині ще у XIX столітті, але носили її лише старші жінки. У Кролевецькому, Глухівському, Сосницькому повітах її пов'язували померлим жінкам. На жаль, способів пов'язування намітки на Чернігівщині не зафіксовано, а тепер їх вже ніхто не пам'ятає.

У північно-західних районах Чернігівщини (Чернігівський, Ріпкинський, Городнянський, Семенівський) по очіпку, а дівчата — просто по волоссю, зав'язували рушникового типу убір — зав'язку (місцева назва — завезка). Він має такий вигляд, як у білорусів. Це довгий вузький шмат лляного полотна довжиною 65—70 см, шириною 15—20 см. На кінцях та на чільній частині убір прикрашався вишивкою: на кінцях широким орнаментом, на начільній частині — вузеньким. Вишивка виконувалася технікою занизування червоними нитками. Інколи дуже скупо використовувалися сині або чорні нитки.

Одяг дівчини з с. Масани.
Фото 1960 р.

Весільний одяг с. Богданівки.
Фото 1958 р.

У XIX—XX століттях на Чернігівщині широко побутували хустки (платки). Вони були доморобними і купованими. Хустки домашнього виробництва кінця XIX — початку XX століть з лляної домотканої тканини прикрашалися тканими червоними смужками. Є свідчення про виготовлення лляних і бавовняних вишиваних хусток (платків) на продаж. Такі хустки, а також вишивані рукави для сорочок продавалися на початку XX століття на ярмарку при Рихлинському монастирі.

Надзвичайно цікаве вирішення мали хустки у Корюківському районі. У с. Жуклі на початку XX століття побутували хустки з вишивкою по краях, причому два краї вишивалися одним орнаментом, два інші — другим. Таким чином, молодиця неначебто мала дві хустки. Пізніше хустки виготовляли з фабричних тканин і прикрашали на кінцях вишивкою.

Великою популярністю користувалися різноманітні вовняні хустки з набивними поліхромними орнаментами. Вони носилися як молодицями, так і дівчатами. Молодиці пов'язували їх поверх очіпка. Цих способів було багато. Так у с. Масанах за спогадами Н. Г. Зайченко хустки зав'язували «кругом голови» (хусткою закривали лоб, а кінці пов'язували на потилиці під вільним кутом); «пад бораду» (очіпок виглядав над лобом, або закривався, а хустка створювала біля скронь глибокі складки і йшла під бороду, де зав'язувалася в один вузол); «за шию» (у такий спосіб зав'язували великі хустки, де довжини кінців було досить для обхвату шиї; задній кут хустки йшов під подвійний вузол); «на галаве» (кінці хустки проходили під бородою і зав'язувалися вузлом на маківці голови, при цьому хустка з «махрами» утворювала навколо обличчя рамку з торочок).

Своєрідно використовували хустки з квітковими каймами молодиці у селах Куликівського району. Вона зав'язувалася навкруг голови спереду назад і знову наперед. Кінці при цьому скручувалися, утворюючи по однотонному тлу пов'язки кольоровий обідок. Великі квітчасті хустки у 1930—50-і роки одягалися на голову поверх теплого одягу і зав'язувались одним кінцем навкруг шиї, інший вільно спадав по грудях донизу. Були й величезні картаті суконні хустки на холодну погоду.

Їх «напинали» на весь одяг та голову, або тільки на плечі і притримували спереду рукою. Коли вистачало довжини кутів — протягували під руками і зав'язували двома вузлами ззаду на талії.

На півдні Чернігівщини хустки обкручували навколо голови і зав'язували над лобом «гулею», або, як у Носівському районі, два кінці над лобом закладалися один за другий у вигляді двох петель і повертали назад, де закріплювалися під пов'язкою.

Зразки одягу селян с. Грабівки. Фото 1908 р.

Дівчата на Чернігівщині прикрашали голову стрічками, віночками з паперових квітів, одягали і хустку. Був відомий і більш давній спосіб пов'язування хустки дівчатами: вона складалася декілька разів і обкручувалась навколо голови, а спереду вугли закладалися один за другий «калачиком». Маківка голови залишалася відкритою. Влітку дівчата ходили з непокритою головою, заплівши волосся у дві коси. У свята одягали традиційний одяг, а на голову — вінок з паперових квітів, до якого прив'язувалися стрічки. У 40—50-і роки з кінців кіс вплітали кольорові стрічки і зав'язували банти.

Цікаві давні головні убори наречених, відомостей про які, на жаль, дуже мало. В Ленінградському музеї етнографії народів СРСР зберігаються два таких убори. Один з Глухівського повіту, а інший — з Кролевецького. Перший складається з картонного круглого каркаса, на який накручується велика червона хустка з набивним поліхромним орнаментом. Другий — більш складний. На головний убір такого ж вигляду, як і першій, спереду прив'язувався ряд «квіток» — розеток, зроблених із зібраних зелених та червоних стрічок, прикріплених до вирізаного з картону кола. Ряди інших «квіток», тільки меншого розміру, прив'язувалися над і під основним рядом. Загальна висота убору — 14—20 см. В обох уборах маківка залишається відкритою.

Подібні весільні головні убори побутували і в Сосницькому повіті. Про них згадують старі жінки. Але квіток прив'язувалося не три ряди, а всього дві квітки, над скронями. Південніше Сосниці, у Коропському, Борзнянському, Бахмацькому, Талалаївському, Срібнянському районах поверх хустки одягався вінок з паперових квітів — «цвіток». Заможні ж дівчата на весіллі вбирались у вінки з воскових квітів та з шовку. Ці вінки мали свою особливість — від скронь спускалися пучки шовкових шворок з кульками на кінцях.

У багатьох районах Чернігівщини вінок з різнокольорових паперових квітів до 60-х років XX століття залишався найпоширенішим святковим і весільним головним убором дівчат. Поряд з ним, як весільний убір, використовувалась і біла вовняна хустка з поліхромним набивним орнаментом, пов'язана «під бороду» або хустка з досить цупкої шовкової одноколірної тканини, з якої утворювали пов'язку для нареченої. Її перегортали удвічі на кут, потім складали «в гармошку» і кінці з'єднували за допомогою голки. Ця своєрідна стрічка одягалася на голову і тоді «гармошка» розтягувалась, утворюючи над стрічкою чотирикутне денце з досить помітними виступами над вухами. Така пов'язка характерна для південного заходу Чернігівщини, особливо для Ніжинського району, де в с. Переяславці доводилося бачити процес її складання.

У 1930-і роки жінки й дівчата почали носити косинки з тонкої бавовняної тканини, краї якої оброблені зубчиками («визублені») і при-

крашені білими вишитими на машинці орнаментами. Цей головний убір носився або зав'язаним «під бороду», або від лоба назад і скріплювався на потилиці. Такі косинки ще й досі побутують у селах Чернігівщини серед жінок середнього віку.

Щодо чоловічих головних уборів, то О. Шафонський дає свідчення тільки про Полісся: «В Поліссі, — писав він, — всі селяни літом носять кругленьку повстяну шляпу — єломок, а взимку або підв'язну, або круглу шапку — кучму з овечої шкури».

Єломок (яломок, шеломок) мав форму циліндра, звуженого догори, і виготовлявся з валяної білої та коричневої вовни. Криси з білого сукна, тісно прилягаючи до ковпака, сягали верху. Виходило, що коричневим залишався тільки верх, а вся інша частина — біла. Цей головний убір носили ще на початку XX століття, але криси вже підгортались удвоє і були нижчі. Найчастіше у цей час він був одноколірний, зокрема коричневий.

Вживалася на Чернігівщині й вальонка — шапка, звалена з коричневої вовни, циліндричної форми з невисокими крисами, що тісно прилягали до ковпака. З сірої вовни виготовляли брилі — великі плоскі круглі головні убори з невеликими, загнутими вгору, крисами.

Для зими виготовлялися високі шапки з овечої шкури. Влітку широко використовувавсь у чоловічому костюмі солом'яний бриль.

На початку XX століття у побут увійшли фабричні картузи, а пізніше — капки. Нині на селі все більшої популярності у чоловіків набувають капелюхи.

Одним з найцікавіших компонентів народного одягу є сорочка. Найдавніші жіночі чернігівські сорочки представлені в фондах ЛМЕ. Ця колекція збиралася на Чернігівщині протягом 1902—1908 років. Вироби за кроєм уставкові, пошиті з трьох пілок, з глибокою пазухою, зібрані біля горловини та внизу рукавів. Всі вони додільні. Деякі з них мають вельми цікавий орнамент. На всій території Чернігівської губернії сорочки прикрашалися на рукавах, подолі, інколи — на вузеньких манжетах та обшивці коміра, скромними орнаментами. Тільки в північних районах на жіночих сорочках вишивали довгу манішку. Класичні орнаменти — геометричні, виконані білим, білим з вкрапленням червоного, червоним, червоним з вкрапленням синього.

Найбільш поширеніші техніки виконання: лічильна гладь, вирізування, зерновий вивід, штапівка, мережки, хрестик. Композиція на рукаві проста. Найбільший акцент — біля з'єднуючого полик і підопліччя шва — мережки. З двох боків мережки йдуть широкі орнаментальні лінії. Над верхньою — декілька окремих мотивів, які сягають майже горловини. З тих же мотивів складаються вертикальні орнаменти на підопліччі. Часто підопліччя рукава густо вкрите мотивами, розміщеними у шаховому порядку в ромби.

Цікавою особливістю вишивки на поліських сорочках є вузенькі смужки густого орнаменту біля заднього шва полика, виконані найчастіше занизуванням червоними нитками. Пізніше тут були поширені так звані сорочки — «циганки». Чорними нитками шилася глуха стрічка, в центрі якої залишалися прогалини, що й утворювали орнамент кольором тканини. Його контур обшивався червоною штапівкою, інколи нашивалося декілька червоних хрестиків, що оживляли орнамент. Подібного типу сорочок багато в фондах ЧІМ.

У південній частині краю широко побутували сорочки з мережаними орнаментами («строками»). На подолі вишивка виконувалася досить широкою, чітко окресленою лінією, яка переривається на трьох зшивних швах. Тут на висоту до 15 см піднімається з'єднуючий шов-мережка, такий як і на рукаві. Сорочки з фондів ЛМЕ вражають своїми орнаментами навіть на тлі прекрасних зразків нашого музею.

Але чи не найкращі сорочки побутували в Новгород-Сіверському та Коропському районах. Тут використовувалися найскладніші орнаменти, переважно геометричні, якими зашивалися рукави зверху до манжетів. Для Новгород-Сіверщини — це ромбічні орнаменти, виконані біли-

ми або білими і червоними нитками; для Коропщини — так звані «березн», стилізовані древовидні мотиви, що «ростуть» від манжета до вишивки біля полика.

Майже незмінним крій сорочок на Чернігівщині побутував аж до 30-х років. З'явилися тільки укорочені вироби, або з відрізаним низом, які звалися «грудка», «станок», «чехлик», «куцик». Традиційні сорочки, але вже з бавовняної фабричної тканини коленкору, використовували на свята аж до 60-х років, а старі жінки носять їх ще й нині, але вже переважно під якимось верхнім одягом.

Поряд з тим, широкої популярності набули укорочені сорочки з короткими вшивними рукавами. Вони були вище, або нижче ліктя зібрані на резинці, зі зборочкою. Цей одяг називали вишитою блузкою або кофтою («кохтою»).

У 1930-і роки на значній території північно-західних районів Чернігівщини увійшли в побут блузи («кохти») з однотонних бавовняних тканин (переважно — сатину) синього, чорного, коричневого кольорів. За кроєм вони двох видів: приталені та «з напуском», тобто прямі, зібрані внизу на вузенький пасочок. Застібка на гудзиках, комір відкладний, рукави вшивні з манжетами, на грудях від плечей до низу застрочувалося по два ряди складочок — защипів. Між ними на кутах коміра та на манжетах виконувалася поліхромна вишивка рослинними орнаментами технікою машинної або ручної гладі.

У селі Переяславці Ніжинського району ми придбали для музею плечовий одяг, який також зветься кофта корсетна. У прохолодну погоду вона зодягалася під корсетку. Особливістю цього одягу є те, що рукави шилися з такої ж тканини, як і корсетка, а станок — з іншої.

Найдавніше свідчення про чоловічу сорочку Чернігівщини знаходимо у того ж О. Шафонського: «Сорочки в усіх з червоненькими вузенькими комірцями і зпереду шнурочком зв'язані». Як бачимо, про вишивку згадки немає. Сорочки XIX століття були трьох типів. Перший з них має тунікоподібний крій з прямо пришитими рукавами з ластовицями, без манжетів. Комір невисокий, пазуха велика. Кінці рукавів, пазуха і комір прикрашені вишивкою.

Широко представлені в колекціях сорочки другого типу. Вони більш складного крою, з поликами, дрібно зібрані біля коміра (ковніра). Комір відкладний. Рукави широкі, зібрані дрібними складочками біля полика, кінці рукавів зібрані і закінчуються манжетами. Більшість сорочок цього типу без вишивки. Інколи вишитими або виткаими вузенькими орнаментами, виконаними червоними нитками, прикрашаються краї коміра та манжети. Фотоматеріали і розповіді старожилів дають можливість окреслити райони побутування цих сорочок територією довкіл Чернігова.

Третій тип сорочок — косоворотки. Вони більш пізні і побутували переважно у північно-західних та західних районах краю, хоч зустрічаються і південніше, наприклад, у Срібнянському районі. Більшість з них прикрашені вишивкою на манішці, комірі-стойці та манжетах. Рукав пришитий прямо, але у вирізаній проймі. Манішка нашита на основну тканину. На спині, плечах та грудях під сорочкою підшита підкладка. Такі сорочки побутували аж до 1950-х років. Шила їх з домашнього полотна чи купованої бавовняної тканини. Часто вишивалася не вся манішка, а тільки планка, розміщена на лівому боці грудей.

Поряд з білими вишиваними побутували і сорочки з синього, коричневого, чорного сатину, пошиті за таким же кроєм або ж з застібкою на планці по центру і відкладним коміром. Комір, манішка чи планка, краї рукавів без манжетів, низ сорочки вишивалися поліхромним рослинним орнаментом, виконаним на машинці або руками технікою художньої гладі. Носилися вони поверх штанів і підв'язувалися крученим шовковим поясом. Час їх побутування — 1930—50-і роки.

Цікавий і різноманітний поясний одяг Чернігівщини, зокрема дівчата і жінки в селах поверх сорочки носили плахту й запаску. В старо-

вину і знатні жінки так одягалися, тільки плахти та запаски були шовковими. Міщанки і заможні селянки замість плахти носили спідниці, а спереду — запаску або фартух. У XIX столітті ще широко розповсюджені були плахти з різноманітними орнаментами під назвами «клечиста», «дробница», «луска», «закладанка», «бакланка на хрести перебираная». Шов, що з'єднував два полотнища плахти, називався «росшва».

В основі перебірного орнаменту чернігівських плахт майже завжди був ромб різноманітних варіантів. Як буденний одяг носилася запаска (обпинка), що складалася з двох шматків тканини на зразок фартуха. Один пов'язувався спереду, другий — ззаду. Шилася запаска найчастіше з темного сукна. В деяких джерелах стверджується, що дерга також характерна для Чернігівщини, але музейні колекції цього не підтверджують. На території поліських районів Чернігівщини в XIX столітті плахт майже не носили, а лише спідниці — шандови з чотирьох полотнищ вовняної картатої, червоної, синьої та бузкової тканини. Вони призбирувались маленькими складочками на поясі, які ретельно прасувалися, часто вгорі прошивалися, щоб краще трималися і не розходилися. Спереду був «розпоріх» і пришиті зав'язки. Найпохіднішими були червоні спідниці домашнього сукна, які знизу прикрашалися широкою смугою поліхромного геометричного або рослинного орнаменту, виконаного вовняними нитками. У давніших (середина XIX ст.) зразках вишивка виконувалася чорними та білими нитками технікою качалочки. У пізніших — купованим різнокольорним гарусом качалочками і хрестиком. Назва їх зафіксована тільки в одному селі — Чернечій Слободі Чернігівського повіту, де вони звалися листв'янками. На жаль, не можна точно сказати, коли спідниці Чернігівщини збагатилися нагрудником — пришитою до них безрукавкою із застібкою посередині, яка переходила у прямий чи асиметричний розпоріх.

У 20—30-і роки XX століття спідниці поширилися на всій території Чернігівщини, а з нагрудниками — тільки в поліських районах. Тут їх носили із сорочками та «кохтами», які одягалися наверх. У південних районах спідниці використовували без нагрудників, а з сорочками та корсетками. Називали в народі цей комплект костюмом.

На Поліссі носили і спідниці-сарафани. Вони мали низ звичайної широкої спідниці, а нагрудник відмінний. В одних виробах він не був викроєний з одного шматка тканини, а складався з широкої смуги тканини на підкладці, що сягала від талії під руки і застібалася спереду, та двох лямок (шлейок) на плечах. В інших — спідниці нагрудника не мали, а лише широкі дві лямки (шлейки), обшиті з боків призбираною тканиною («брижами»). На спині лямки перехрещувались, а спереду були прямими. Як перший, так і другий тип спідниці носився з сорочкою. Регіон їх розповсюдження — територія нинішніх Корюківського та Семенівського районів.

Не можна не сказати і про вишиті спідниці 30—40-х років. Шилися вони, як і описані раніше вишиті блузи, з одноколірного темного сатину. Вишивалися поліхромною гірляндою квітів, яка йшла по низу. Вишивка виконувалася на машинці або руками. Часто спідницю носили з такого ж типу кохтою і фартухом.

Надзвичайно цікаві спідниці у 20—30-і роки носили в Козелецькому районі: пришивний нагрудник був тільки ззаду і до нього на талії прикріплювалися зав'язки. Спереду від плечей або від маленької кокетки йшли до самого низу дрібненькі складочки, стягнуті в поясі зав'язкою. Цікавою деталлю цих виробів є маленький комірець-стойка та довга застібка на планці.

Для пізніх спідниць Полісся, які в повоєнний час шилися з фабричних тканин, характерними прикрасами є складочки-защипи, що йдуть по подолу однією, двома або трьома групами. Часто між двома групами защипів пришивалася шовкова стрічка. Для Сосницького району характерна така деталь: на боковому шві праворуч пришивали кишеню.

Фартухи та запаски на Чернігівщині досить різноманітні. Давніші виготовляли з полотна, а внизу вишивалися та прикрашалися бахромою («тряпками», «шахрами»). Часто запаски затикалися червоними смужками, розміщеними горизонтально. У 1910—30-і роки заможні жінки носили фартухи з купованої вовняної одноколірної тканини, вишиті по низу поліхромними орнаментами технікою хрестика. Для вишивки використовувались вовняні нитки гарус.

У південно-західних районах Чернігівщини — Куликівському, Ніжинському — дуже модними були так звані «золоті» запаски з парчової тканини переважно жовтого кольору. На пограниччі з Полтавщиною запаски робили з купованої тонкої одноколірної вовни, які не мали зав'язок, а прив'язувалися паском. На території теперішнього Куликівського району побутували запаски та фартухи з шовкової одноколірної тканини, які відрізняються своїм кроєм від фартухів інших районів.

Поліхромна вишивка перейшла і на фартухи з сатину, що побутували у повоєнні роки. Але виконувалася вона заполоччю, муліне, гладдю. Традиція прикрашати білі фартухи вишивкою дійшли до 60-х років, хоч вони відрізнялись і за кроєм, і за орнаментами. Так у 20—30-і роки орнаменти були чорно-червоні — «виноград», «жолуді». В повоєнний час поширилися фартухи, вишиті («вибиті») на машинці прозорими білими швами. Побутували фартухи з фабричних бавовняних тканин з пришитою оборкою («брижами»). Заможніші жінки шили собі шовкові фартухи.

Поясним одягом чоловіків були штани. У південних та південно-східних районах — це широкі шаровари, у північних та північно-західних — вузькі штани, які для літа шилися з білого фарбованого або набивного полотна, для зими — з білого або сірого сукна. Вони мали два типи крою. Одні шилися з двох холош («колош»), з'єднаних квадратним кріслом, що сягало колін. Інші — більш складного крою, мали вшитий клин. При цьому гострий його край був спереду, а прямокутний йшов ззаду до талії. Давні штани носилися на шворці (очкурі), більш пізні — на вузькому паску з гудзиком, інколи штани застібалися на два шкіряні гудзики. З проникненням у село фабричного чоловічого одягу традиційний крій штанів використовувався для пошиття підштаників.

І жінки, і чоловіки носили на поясі допоміжні предмети одягу. У чоловіків це був капшук — великий мішечок для кресала, гноту та тютюну. В деяких районах капшук виготовлявся зі шкіри і мав прямокутну форму, вгорі затягувався мотузкою, а до поперека кріпився за допомогою двох вушок.

Поліські жінки початку XX століття і до 60-х років носили під спідницею «карман» — прямокутний мішечок з полотна з двома шворками, якими він зав'язувався на талії.

До поясного і плечового одягу обов'язково використовувався пояс. На Чернігівщині були поширені червоні та зелені плетені і ткані пояси, завширшки до 20 см. Вони складалися з двох частин, з'єднаних посередині не оплетеними, а прямими пасмами ниток. У місці з'єднання підвішувалося дві китички. Китицями прикрашалися і кінці поясів. Носили їх чоловіки і жінки, підперезуючи свитку. Молодиці підперезувалися також поясами-крайками («окрайками») шириною від 5 до 3-х см. Їх ткали на верстаті і прикрашали смугами уздовж країв та геометричними мотивами посередині. У 1910—20-і роки на території нинішнього Срібнянського району виготовляли плетені на спеціальному невеликому станочку крайки з поліхромним яскравим орнаментом — «клинцями» та «квітами». Основою для крайок були конопляні нитки (іноді — вовняні), які перепліталися вовняними домашнього виготовлення та купованим гарусом.

Крім плетених і спеціально тканих поясів, на початку XX століття шилися чоловічі широкі червоні пояси з домашньої вовняної тканини, яка широко використовувалася для пошиття спідниць-шандов.

У 50—60-і роки зустрічаються саморобні жіночі пояси з вовняної фабричної тканини, вишиті на кінцях. Чоловіки ж підперезува-

ли сорочки крученим шовковим поясом або купованим ремінцем (попругою).

Нагрудний одяг Чернігівщини — це жіночі безрукавки («корсети», «карсети»). Як стверджувала К. І. Матейко, корсетки в Україні з'явилися у середині XIX століття. Мабуть, до цього ж періоду відноситься поява корсетки і на Чернігівщині. Шилися вони із домашнього полотна, пофарбованого у бузковий або синій («кубовий») колір, з домашнього білого сукна, з фабричних вовняних та бавовняних тканин переважно темних кольорів або із ситцю з дрібними квіточками «в наклад» (зі складками ззаду). Основні дані про крій корсетки, що носилась на Чернігівщині, однакові. Це безрукавка, відрізана по спинці трохи вище талії. Від спинки вниз ідуть бантові складки («вуса»). По шву, що з'єднує спинку і низ, нашивався вузенький пасочок і вгорі кожного «вуса» прилаштовували гудзика.

Для південних районів характерна не відрізна по спинці корсетка, а приталена п'ятьма швами, які переходять у складки — «вуса» (Ічнянський, Носівський, Талалаївський, Срібнянський та інші райони). Гудзики пришиваються на кожному шві. Перед чернігівської корсетки не відрізний, застібка асиметрична, зміщена вліво і розташована не на талії, а на грудях та горловині.

Чоловіки також носили одяг типу безрукавки під назвою жупан, жилетка. Він шився з сірого домашнього сукна, а пізніше — з фабричних тканин. За кроєм він не відрізний, ззаду розширений за допомогою двох вставних клинів, з комірами-стойками та кишенями на двох полах. Застібка справа наліво на два шкіряні гудзики. Жупани були довгими, майже до колін.

Цікаві свідчення про теплий одяг та взуття на Чернігівщині подає згадуваний нами О. Шафонський. Він простежив процес змін у одязі та взутті різних географічних зон: «На південному заході, — писав дослідник, — вбрання довге, широке, ходять у чоботях на підковах (замість каблуків), влітку — постоли зі шкіри. В средній смузі — вужче, коротше, починають носити ликові личаки. Північно-західна частина: ще вужчий і коротший одяг, взуті у личаки. Носять свити з білого або сірого сукна, поверх підв'язані поясом. Зверху свити більш заможні одягають кобеняк з відлогою або з великим коміром. Взимку: кожух, а коли покритий сукном — байбарак».

Отже, про верхній одяг свідчення короткі. Та, мабуть, різновидів теплого селянського одягу було небагато. Свити на Чернігівщині побутували ще на початку XX століття: білі — жіночі, коричневі — чоловічі. Різновидом свити у XIX столітті була юпка з вовняної чи бавовняної фабричної тканини. Зимовий виріб підшивали ватою. На відміну від свити, яка мала два клини ззаду, юпка шилася на зразок корсетки з багатьма «вусами», часто вистрочувалася. Майже завжди юпки були темних кольорів, обшиті по правій полі, низу, рукавах та кишенях темним плисом. Носили їх жінки й чоловіки; відмінностей у крої майже не було, крім форми кишень та оздоблення. У селах південніше Чернігова чоловіки носили чумарки («чемурки», «чумерки») з фабричного сукна, які за кроєм нагадували юпки.

Одяг з вироблених овечих шкір також характерний для Чернігівщини. Кожухи і кожушки (жіночі) шилися на початку XX століття однаково: відрізними у талії, з багатьма дрібними складочками («вусами») ззаду. Прикрас майже не було, крім вистроченого на машинці орнаменту або (зрідка) аплікації шкірою іншого відтінку.

У 1920-х роках почали шити чоловічі «пинжаки» і жіночі «кохти» («сачок», «жакет», «куртка»). Це прямоспинний одяг з пришивними рукавами часто з відкладними манжетами та коміром. Застібка йшла від шиї, інколи — від грудей. Тоді комір мав більш складну форму. Кишені частіше прорізні. Чоловічий одяг цього типу був прямий, жіночий — трохи розширений до низу.

В ці ж роки старі люди ще носили коротку свитку з коричневого сукна, прямого крою, з цільною спинкою і невеликим відкладним комі-

ром. На лівій полі була кишеня, на правій — проріз. Звався цей одяг кацавейкою, в деяких районах — пинжаком. Варто відзначити, що й тепер є одяг, характерний лише для села. Це куртки-плюшки, які по суті шиються фабриками на зразок більш давньої куртки, тільки не з сукна, а з чорного плющу. Плюшки носять літні жінки, як робочий і святковий одяг.

Взуття на Чернігівщині у XIX — на поч. XX століть — це чоботи і різного типу постоли — ликові з глухим плетінням «московкі», з більш рідким плетінням «поліські», конопляні — «сороковки».

Чоловічі чоботи минулого століття невисокі, з широкими халявами. У 1920-і роки чоботи шилися дуже високими, аж до колін. Жінки в цей час носили куповані «ботинки» на каблучку з багатьма гачками або дірочками для шнурків — черевички та «ботинки» «до резинок» і до «гудзиків». У повоєнний час улюбленим взуттям селянок були туфлі без каблуків або з невеликим каблучком з перепонкою.

Взимку жінки й чоловіки носили валянки (валянці), відомі на Чернігівщині з початку століття. У повоєнний час з'явився новий вид взуття, що виготовлялося кустарями — бурки (звуть їх і валянами), пошиті з чорного сукна на ваті. Виготовляються вони з двох деталей, з'єднаних між собою. Шов покривається смужкою тканини. Верх бурки обшивається, внизу пришивається підошва. Носять їх з колошами, на брудних роботах — з бахілами, більш глибокими, ніж колоші, склеєними з гуми. Нині бурки носять лише як буденне, робоче взуття і тільки літні люди одягають їх у свята.

На початку XX століття почали носити фабричне лите намисто зі скла, переважно блакитного кольору. В середині XX століття було модне намисто з дутого скла, блискуче і велике, що призначалося для прикрашання ялинок.

Таким чином, поданий матеріал певною мірою висвітлює характерні особливості чернігівського народного одягу: його крою, оздоблення, способів носіння. Відзначимо, що і на території Чернігівщини різні географічні зони мають досить значні відмінності. Південно-східна зона (Прилуцький, Варвинський, Срібнянський, Талалаївський, Ічнянський, Бахмацький, Ніжинський, Носівський, Борзнянський, Куликівський райони, південь Сосницького, Менського та Коропського районів). Одяг цієї зони відзначається довжиною і шириною, широким використанням плахти, обпинки, білими орнаментами вишивки, пізніше — спідницями без нагрудників, весільними головними уборами з хусток, добротним взуттям. Свити тут носили темні, на відміну від північно-західних районів, де переважали білі. На території цієї зони носили повстяні брилі.

Північно-східна зона охоплює північні території Корюківського, Сосницького, Менського районів, Новгород-Сіверський, Семенівський райони та частина Щорського. Тут характерне побутування жіночих сорочок із завуженими рукавами, багатим орнаментом, виконаним білими, червоними, білими і червоними нитками та спідницями з «шлейками». Розповсюдженими також були жіночі очіпки («шоломок», «сорока»). Носили і в'язані ковпаки.

До північно-західної зони належать західні частини Щорсівського та Менського районів, а також Городнянський, Ріпкинський, Чернігівський, Козелецький райони. Найхарактерніший тут поясний жіночий одяг, зокрема різноманітні спідниці з нагрудниками. Є свої особливості і у крої та оздобленні фартухів. Для сорочок характерна біла вишивка та вишивка чорними і червоними нитками. Зустрічаються наткані орнаменти на рукавах та мережка з червоним настилом. Для цієї зони властиві й вишивані жіночі головні убори рушникового типу — зав'язки, часто оздоблені на кінцях смужкою кумачу, вишивані білі очіпки. Чоловіки носили яломки та магерки. Варто наголосити, що для всіх трьох зон характерне оздоблення одягу вишивкою, виконаною білими нитками

Віра ЗАЙЧЕНКО

Чернігів

НЕВІДОМІ МУЗИЧНО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРАЦІ МИХАЙЛА ГАЙВОРОНСЬКОГО

Українська музична культура переживає процес свого національного відродження. Із забуття повертаються імена композиторів, які тривалий час заборонялися. Нині їхня творчість активно використовується у навчальному процесі. Серед тих, хто заслуговує на чільне місце в історії нашої культури, назвемо передусім Михайла Гайворонського (1892—1949), 100-річчя від дня народження якого не так давно широко відзначала громадськість України.

М. Гайворонський — вихідець із Галичини, вихованець, а згодом викладач скрипки Вищого музичного інституту імені М. Лисенка у Львові, знаний організатор військових оркестрів УСС, смичкового квартету (у цьому ансамблі брав участь також Ярослав Барнич — автор популярної пісні «Гуцулка Ксеня»), головний капельмейстер війська УНР. У 1923 році він змушений був емігрувати до США, де минули найпродуктивніші роки його творчого життя. Разом з Р. Придаткевичем композитор організовує у 1924 році Українську консерваторію в Нью-Йорку, яка проіснувала десять років. Викладаючи у ній гру на скрипці, він виявляє глибокий педагогічний хист. Ось як оцінює роботу М. Гайворонського в цьому закладі Роман Придаткевич: «Дуже корисним для нашої праці був кількалітній досвід Гайворонського, як учителя скрипки в Музичному інституті ім. М. Лисенка у Львові. Він добре знав інструктивний матеріал для початківців. У кожному індивідуальному випадку доцільне примінення такого научного матеріалу мало велике значення... учні-початківці, завдяки нашому дбайливому підходові, поступали скоро вперед. Європейський педагогічний досвід і праця серед нових, зовсім інших обставин заставили нас підходити до навчання українських дітей дуже обережно із почуттям повної відповідальності»[1].

У творчості М. Гайворонського домінує музика для дітей, а також хорові обробки стрілецьких, духовних мелодій, йому належать три літургії, твори для скрипки, камерні, симфонічні п'єси. Про художню цінність його композицій писали В. Барвінський, Ф. Колесса, Б. Кудрик, З. Лисько, Р. Придаткевич, А. Рудницький, П. Маценко, Ф. Стешко та інші. У своїх спогадах в книзі «Про музику і музик» Антін Рудницький згадує: «Михайло Гайворонський, мій давній, щирий друг, не змінився назовні за цих 15 літ, які ми не бачили один одного, нічогісінько. Я навіть певний, що якби сьогодні він знову вчив музики «у Василіянок», він знову покоряв би там дівочі серця так само, як тоді! Але змінився він в іншому. Із музики-самоука, який вже тоді, важко пробиваючись через злидні повоєного життя, використовував вільні хвилини, щоб здобути фахову освіту, у З'єднаних Стейтах, став Гайворонський музикою-фахівцем. Хоча й у ЗСА він мусів працювати на щоденний хліб, шлях цієї праці — це ведення духових оркестр і хорів, ...зорганізування «Союзу Українських Хорів Америки», концерти із злученим хором цього Союзу, провід смичкової оркестри, приватні лекції тощо — то побіч цієї праці він мав можливість закінчити фахові студії композиції у відомого композитора Грегора Мейсона (та диригентуру у Кліфтона). Ці студії були настільки успішними, що в р. 1927 Гайворонського відзначено 750-доляровою нагородою за композиції («Балада» і «150 псалом» на хор і оркестру).

Тоді у Гайворонського змінилися життєві обставини: він мав змогу віддатися виключно композиторській праці. І, ніде правди діти, він працював невпинно. Він показував мені оркестрові твори — тричастинну «Сюїту», симфонічну поему «Над Чорним морем», «Героїчну

[1] *Придаткевич Р.* Спогади про Українську Консерваторію і наше музичне життя в Нью-Йорку в рр. 1923—1938 // Пропам'ятна книга Українського Музичного інституту в Америці нагоди п'ятиліття його існування.— Нью-Йорк, 1958.— С. 92.

поему» й ін., хорові твори з оркестрою (крім названих вище: «Гаї шумлять» та «Колядки й щедрівки»), камерні твори, як Смичковий квартет, Смичкове тріо, «Прелюд і фуга», «Різдв'яна Сюїта» на квартет, врешті цілу низку циклів народних пісень (подільські, гуцульські, поліські, лемківські, закарпатські) та церковних творів на хор а капеля»[2].

Михайло Гайворонський. Фото.

Як відомо, Михайло Гайворонський є автором низки стрілецьких пісень, які раніше друкувалися як народні, без зазначення прізвища композитора. І це було найбільшим визнанням для творця стрілецьких пісень, які стали надбанням усього українського народу. Цікаво, що написана у 1916 році пісня «Їхав стрілець на війноньку» була, як згадував Дмитро Ревуцький, надзвичайно розповсюджена в Україні. Леонтович записав її на початку 1917 р. в Тульчині на Поділлі, а Левко Ревуцький у цьому ж році в селі Іржавці на Полтавщині[3].

Зазначимо, що з перших років перебування У США, Михайла Гайворонського дуже хвилює стан української музичної й зокрема хорової та театральної культури. Про це пише митець у статті «З Америки (короткий огляд нашого музичного життя)», яка датована червнем 1925 року і зберігається у рукописному відділі ЦНБ ім. В. Вернадського. Нижче подаємо повний текст з незначними редакторськими правками.

«Хорових гуртків серед нашої еміграції в Спол. Д. Америки не мало. Кожна організація — товариство (яка б вона не була) намагається мати свій хор або оркестру.

Диригентів майже не було; та багато меломанів своєю працею над собою піднесли себе на можливий (відповідно до своєї здібності та пильності) рівень. Правда, є і таких багато, що винесли з яківської бурси репертуар для церкви і ним живуть до сьогодні: ані кроку вперед!

Особливі тут умови і тяжко знайти дорогу, щоб ті хори вивести на чисту воду.

Трохи краще із нецерковними хорами, де скупчився кращий елемент і що мають кваліфікованих керівників. Немала кількість хорів плекає пісню, виховує та здисциплінує братію.

Хори — майже виключно з галичан.

Багато добра лишив по собі Укр. Нац. Хор. Хоч подекуди крутили носом (мовляв, пісня не галицька, не буковинська або угроруська), але те, що чули, залишило незабутні сліди у їхній пам'яті. Копіюють зараз твори У. Н. Хору (згадав за цей хор і мушу додати: важкі тут умови праці; навіть такий визначний музика, як О. Кошиць, не може знайти тут відповідного поля для своєї діяльности).

Колись пожалкує наша еміграція своєї байдужості до О. Кошиця.

[2] *Рудницький А.* Про музику і музик.— Нью-Йорк — Париж — Сидней — Торонто, 1980.— С. 110—112.
[3] Див.: *Луців Л.* Слідами стрілецької слави.— Нью-Йорк, 1965.— С. 26.

Титульна сторінка
«Збірника українських пісень для молоді»
Михайла Гайворонського. 1946.

Хорової справи повинні б узятися наші великі організації, та, на жаль, вони її ігнорують. Щодо репертуару, то до останнього часу співали майже виключно твори Вербицького, Воробкевича, Матюка, Нижанківського; менше Ф. Колессу, Лисенка, Січинського, Людкевича, Лопатинського та Ярославенка.

Після війни кращі хори з радістю прийняли нові твори М. Леонтовича, Кошиця, Стеценка, Степового та інших. Що легше — те й співають (тутешні хори мало вишколені, а більша частина співаків співає «на слуху»). Останніми часами поширюються деякі найновіші легші композиції із старого краю.
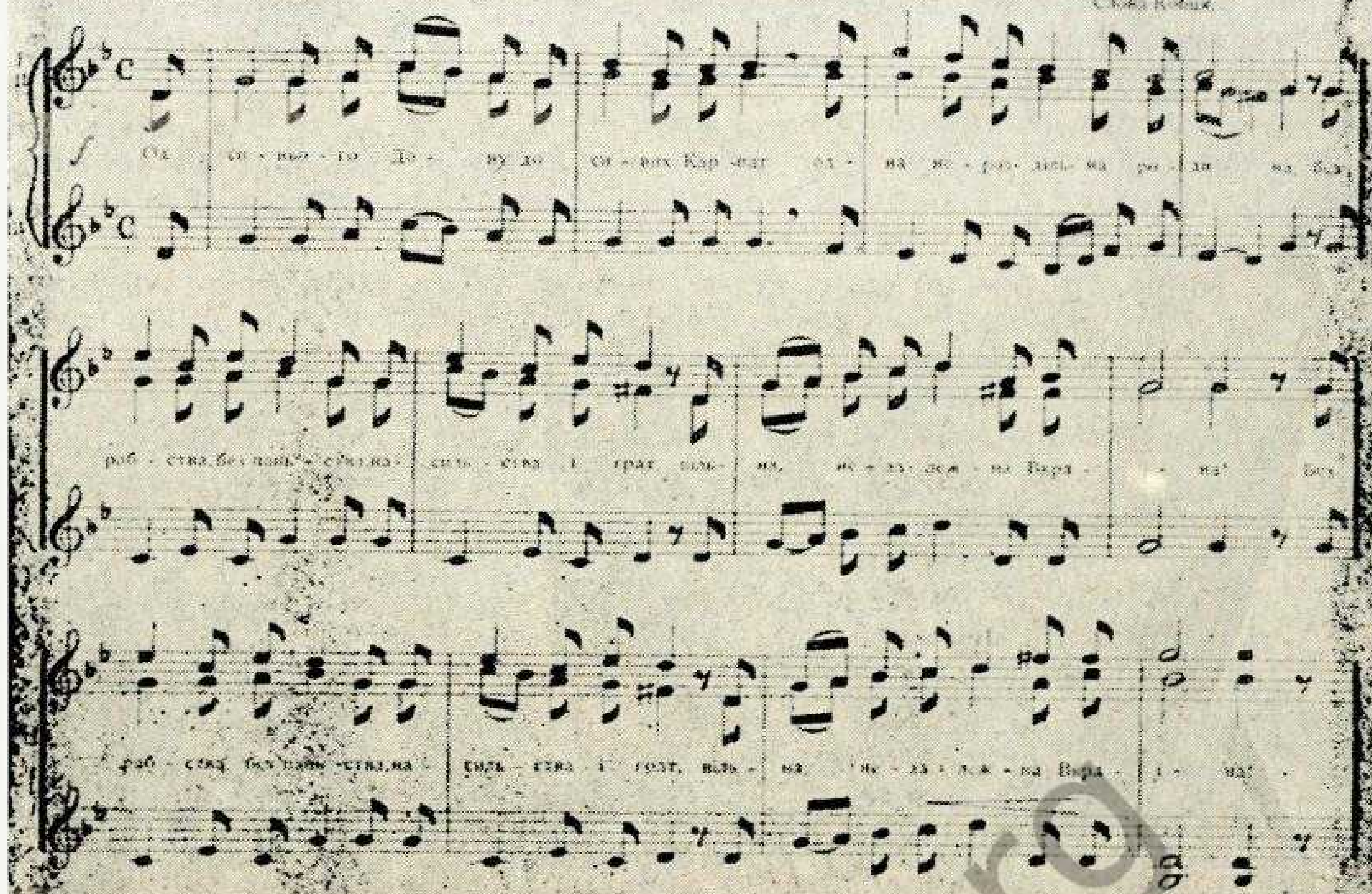
Наша еміграція любить свою пісню, цікавиться нею. Сотні наших пісень — на грамофонних плитах; вже є і десятки рольок (вони відтворюють на спеціально сконструйованому роялі всякі фортеп'янні п'єси); вони розповсюджуються великою мірою.

Для молодшої генерації перекладають слова наших пісень на англійську мову: і за короткі роки, якщо не буде нового припливу свіжого нашого елементу, мало хто заспіває (чи й заговорить!) на мові своїх батьків.

Після війни приїхало досить багато співочих сил, та, на жаль, доводиться їм працювати по всяких чужих підприємствах.

Усюди є і театральні гуртки, де процвітає «ковбаса та чарка». Але вдавалося виставляти «Катерину», «Запорожця», «Вія» та інші оперети. Є тут і кілька єврейських гуртків, що «грають малоросійські спектаклі». Всякі спроби створити сталу театральну групу не мали наслідку.

Оркестрів не багато. Було досить, та «вироблені» музиканти стали професіоналами і заробляють, де доведеться. Творяться нові, бракує тільки фахових диригентів.

Пісня Михайла Гайворонського «Україна» зі «Збірника українських пісень для молоді».

Останніми часами втеряла наша еміграція солідного диригента Євг. Якубовича, Дм. Андрейка і Смолена (єврея з України).

З визначніших диригентів працює серед тяжких умов декілька одиниць.

Виховуються зараз нові сили. І ми віримо, що наше музичне життя в Америці піде надалі кращими шляхами»[4].

Із педагогічного погляду значну цінність для сучасного музиканта становить «Збірник українських пісень для молоді»[5], який зберігається у ЦНБ ім. В. Вернадського. Він складається з трьох розділів. До першого увійшов «Співаник», виданий у 1922 році, а також серія одно-, дво-, триголосних пісень, скомпонованих протягом 1917—45 років, включаючи й обробки національних гімнів Канади, США, України

[4] *Гайворонський М.* З Америки (Короткий огляд нашого музичного життя). Від власного кореспондента.— Нью-Йорк.— 18 червня 1925. Рукопис статті зберігається в рукописному відділі ЦНБ ім. В. Вернадського.— Ф. 50. № 1683, арк. 3.

[5] *Гайворонський М.* Збірник українських пісень для молоді.— Саскатун, Канада, 1946.— 140 с.

(«Ще не вмерла Україна» М. Вербицького, наприклад, аранжирована в Соль — мажорі), що робить зручним виконання для початківців. Строго дотримуючись принципу наступності, М. Гайворонський розпочинає з викладу простіших одноголосних мелодій і через двоголосні доходить до більш складних — триголосних пісень.

Другий розділ містить мелодії до чотирьох пір року, а також до найважливіших українських свят: Шевченкового, Маминого, Листопадового, і Державності. Особливий інтерес викликають «Коляди, колядки й щедрівки» (всього 33 зразки).

Третя частина — це українські мелодії для скрипково-мандолінового оркестру й методичні рекомендації стосовно їх виконання. Всі пісні опрацьовані на «однорідні голоси», частина — з фортепіанним супроводом.

Варте особливої уваги оригінальне художнє оформлення, здійснене Е. Козаком (ілюстрації з львівського «Дзвіночка») і художницею М. Ткачук. Яскраві малюнки майже до кожної пісні розвивають асоціативне мислення, формують мистецький смак. А чудові вірші М. Підгірянки, І. Іванюка, В. Хмари, Ю. Шкрумеляка вдало доповнюють пісенні тексти.

Праця М. Гайворонського — цінний посібник для музичного виховання дітей. Вміле використання її педагогами в практичній діяльності сприятиме формуванню їх національної свідомості і гідності, успішному засвоєнню перлин народної творчості. Як пише упорядник, «маючи під руками цей збірник, кождий учитель матиме нагоду приготовити відповідні концерти на всякі національні та принагідні свята... привабити кожду українську дитину взяти збірник у руки і насолодитись чаром народної пісні та мельодії» [6].

Збірник М. Гайворонського, його композиції та статті мають бути перевиданими і зайняти належне місце в ряду педагогічних матеріалів, таких необхідних нам у процесі підготовки майбутніх музикантів.

Любомир ФІЛОНЕНКО

Київ

[6] *Гайворонський М.* Збірник українських пісень для молоді.— Саскатун. Канада, 1946.— С. 5.

МІФОЛОГІЧНІ ПЕРСОНАЖІ — ОХОРОНЦІ ПРАВИЛ ПОВЕДІНКИ ЛЮДЕЙ

Тема розвідки — лише окремий фрагмент духовної культури українців — аналіз відомостей про міфологічні персонажі (МП), пов'язані із жіночими домашніми роботами, зокрема прядінням. У його основу покладено різноманітні фольклорні матеріали — билички, казки, легенди, повір'я тощо. Частина їх виявлена в друкованих джерелах, але переважно залучений архівний (фондовий) матеріал та власні польові записи, зроблені в різних регіонах України, зокрема на Поділлі, Прикарпатті та Закарпатті, Середній Наддніпрянщині.

Відомо, що кожний вид господарської діяльності традиційно регламентувався, особливо щодо часу та місця його виконання. Корпус подібних «правил», відповідно, включав у себе і питання поведінки людини в залежності від дня тижня. В узагальненому вигляді для української традиції була універсальною заборона прясти «під п'ятницю», протягом всієї п'ятниці, у середу та в неділю. Наявний матеріал свідчить, що відбулась прив'язка табуйованого дня тижня до МП. Головне, що об'єднує персоніфіковані дні (зокрема, П'ятницю, Середу та Неділю) — це контроль за дотриманням людиною часових регла-

Георгій Ткаченко.
Після дощу.
Папір, акварель.

Георгій Ткаченко.
Останній промінь.
Папір, акварель.

Георгій Ткаченко.
Криниця.
Папір, акварель.

Георгій Ткаченко.
Поріг Ненаситець.
Папір, акварель.

ментацій. Тому всі персонажі узагальнено позначені нами як «охоронці» правил.

Коротко про сюжет «текстів заборони». Героїня виконує заборонену дію. З'являється охоронниця, невідома героїні, погрожує їй або, навпаки, береться довести розпочату роботу до кінця. Героїні, як правило, від старої, досвідченої жінки-сусідки, вдається довідатися, що вона порушила заборону, і поява «незнайомки» означає покарання за це. Героїні вдається уникнути кари.

Для аналізу ознак, що характеризують дані міфологічні персонажі, за основу нами взято схему їх опису, розроблену Л. М. Виноградовою, О. В. Гурою, Г. І. Кабаковою, О. А. Терновською, С. М. Толстою, В. В. Усачовою [1]. Із тих описів та свідчень, які є в нашому розпорядженні, можна зробити висновок, що істоти, які приходять до жінок — майже цілком реальні. Однак їх власне ім'я здебільшого згадується нечітко, хоча в ряді сюжетів фіксується уявлення про прихід П'ятниці (відповідно, у п'ятницю), а також Середи, Неділі, Варвари. В іншому випадку зустрілась назва «кумася». У світ людини епізодично вторгалися та всю ніч пряли також відьма, «нечистий», «лихий дух» і навіть Доля.

Як це характерно в цілому для МП, іпостась охоронниць не підлягає чіткому та рівнозначному визначенню. Очевидні її візуально антропоморфні риси. Зустрівся також сюжет, в якому охоронниця має фантастичну зовнішність, як наслідок поєднання антропоморфних та зооморфних (теріоморфних) рис: вона могла бути на «гусячих ногах», «з кінськими копитами» [2]. Її вік можна визначити лише посередньо, виходячи із слів «дівка», «молодиця», «стара». Відомості про її зріст, а також соціальні або національні ознаки відсутні. Подекуди фіксується уявлення про тілесні аномалії (голова коло стола, ж... коло порога»; «цици такі, же аж виверла на плечі» [3]. Щодо її привабливості, або навпаки, потворності, прямих даних типу «білява, хороша дівка» дуже мало. Такого роду свідчення грунтуються скоріше на загальних враженнях та тоні відгуків: «сорочечка на ній білесенька», або «стара, чорна», «суха, суха, об кісточки знати», «розплетена жінка, в білому убрані і босі ноги» [4]. Вона могла бути голою, або прикрита на грудях кострицею. В одному випадку зазначено — істота з чорною бородою. Типовими слід вважати і таку картину зустрічі із МП: «така уся чисто порубана, поколота, порєзана» [5].

Більш розгорнуто представлені відомості про одяг МП. Так, міфологічна істота могла бути вдягнута у «білу жіночу довгу полотняну сорочку», «у плахту, як у старі годи ходили», «у довгу спідницю», «у свиту на голе тіло». При тому, як бачимо, повідомляється, що одяг був білого кольору, а з другого, «у чорному або коричневому одязі» [6]. Опис одягу доповнюється відомостями про головний убір —

[1] Див.: Материалы к VI Международному конгрессу по изучению стран юго-восточной Европы Проблемы культуры.— М., 1989.— С. 80—85.

Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів в тижні і рокових свят (Записані у Мшанці, Староміського повіту і по сусідніх селах) // Матеріали до українсько-руської етнології.— Львів.— 1900.— Т. 3.— Т. 15.— С. 34; *Онищук А.* Народний календар в Зелениці Надвірнянського повіту // Там же.— 1912.— Т. 15.— С. 13; див. також. Фонди ІМФЕ.— Ф. 1—7, од. зб. 766.— Арк. 87 зв.

Зубрицький М. Вказ. пр.— С. 34; Фонди ІМФЕ.— Ф. 14—5, од. зб. 506.— Арк. 10 зв.

[4] Фонди ІМФЕ.— Ф. 1.— 3 род., од. зб. 329.— Арк. 74 зв.

[5] Фонди ІМФЕ.— Ф. 1—5, од. зб. 422.— Арк. 39.

[6] Див.: *Чубинський П. П.* Труды этнографо-статистической экспедиции в западно-русский край.— СПб., 1872.— С. 217; *Васильев М. К., Сумцов Н. Ф.* Антропоморфические представления в верованиях украинского народа // Этнографическое обозрение.— 1892.— № 4.— А 161, 162, 163; *Иванов П.* Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате // Харьковский сборник.— Харьков, 1889.— Вып. 3.— С. 58; *Ястребов В. Н.* Из народных уст. Про святую Пятницу // Этнографическое обозрение.— № 2.— С. 147; *Милорадович В.* Малорусские народные поверья и рассказы о пятнице // Киев. старина.— 1902.— № 5 та ін.

дівчина могла бути у «биндах та квітах», молодиця — у очіпку, пов'язана «по-бабському». Слід зазначити, що на цьому опис зовнішності охоронниці майже вичерпаний. Будь-які додаткові ознаки, у тому числі — особливий запах, блідість, худорлявість, незвичайний погляд тощо, які б вказували на скупчення в них магічної сили, фактично відсутні. Здається, усе говорить за те, що даний тип МП існує у протилежних іпостасях, які можуть бути зведені до опозицій молодий і старий, красивий і потворний, білий і чорний, голий і вдягнутий тощо і типологічно близькі до людей, а в багатьох випадках — взагалі зовні нічим від них не відрізняються. Вони дуже тісно пов'язані із «своїм», людським світом (антропоморфність, молодість, наявність одягу). Але, певно, не були б вони міфологічними істотами, якби не риси, які повертають їх до «чужого», «потобічного» світу (старість, нагота, волосатість, теріоморфність). Важко встановити їх походження. Зважаючи на їх близькість до людей, ми схильні припустити можливість демонологізації живих людей.

Щодо атрибутів охоронниці, дані про них дуже скупі. Це веретено, гребінь, сокира, «ніж довгий»[7], які вона тримає у руці. Звертає на себе увагу контамінація названих атрибутів, яка передається опозицією жіночий-чоловічий.

До особливостей даного типу МП слід віднести те, що це завжди одиночні жіночі істоти; будь-яких відносин та контактів з іншими МП в текстах не зафіксовано.

Більш розгорнуті відомості про локус, де МП повною мірою реалізує свою магічну силу. Як це характерно для всіх МП, вона визначається опозицією свій — чужий. Жінки-охоронці правил найбільш небезпечні у жилому людському просторі. Якщо вона потрапила всередину (а це відбувається звичайним шляхом — через двері), то позбутися її як втілення покарання вельми важко. Найулюбленіше місце у внутрішньому просторі — біля вікна, рідше — у кутку. Якщо ж МП не вдалось потрапити безпосередньо до жінки, контакт однаково здійснюється через вікно («дюрку у вікні») або комін. При тому медіатором двох полярних семантичних сфер — «свого» та «чужого» світів виразно виступає веретено. Саме в такому аспекті слід розглядати тексти, в яких веретено фігурує як пасивний засіб покарання. Незначна частина подібних текстів опублікована[8]. Наведемо найбільш типові: «Одна жінка у вечорі проти Параскеви пряла, коли щось у вікно як кинуло 40 веретен та й каже: «На, жінко, напряди за ніч оце». А чоловік її і каже: «Знаєш, як жінко, пряди? Ти цілих починків не напрядеш, а позапрядай у всіх веретенах шийки, то й викинь за вікно». А воно з-за вікна: «Добре, що ти догадалась, як прясти, а то було б тобі чого прясти»[9]. «Варвара принесла 12 веретен, щоби напряла повні 12 веретен. (Жінка) пішла до другої баби, (яка порадила) — як не годна напрясти, намотай помалу». «На Варвару одна жона пряла, 9 веретін надо напрясти. Маленько накатала, Варвара казала, щоб на вікно поклала»[10]. «(На Савву) дві бусуркані зайшли до хати, (наказали): «Решето веретен маєш напрясти». (Жінка) пішла до нанашки, (і та порадила) намотати (на веретено) так, щоб дерева не було (видно)»[11]. Такого роду билички відзначаються особливою інформативністю деталей. Показова кількість веретен, які необхідно напрясти. В усіх текстах вона варіюється: 7, 9, 12, «за 20», 27, 40, 50, 60,

[7] *Васильев М. К.. Сумцов Н. Ф.* Вказ. пр.— С. 162; Фонди ІМФЕ.— Ф. 1.— дод., од. зб. 574.— Арк. 155; ф. 14—5, од. зб. 505.— Арк. 344.

[8] Див., наприклад: Из народных рассказов о велетнях и пятнице // Киев. старина.— 1885.— № 9.— С. 186—187; *Иванов П.* Народные обычаи...— С. 58; *Милорадович В. П.* Малорусские народные поверия...— С. 274—275; *Кравченко В. Г* Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеких від його села місцевостях Житомирського повіту на Волині.— Житомир, 1920.— С. 62.

[9] Фонди ІМФЕ.— Ф. 1—3 дод., од. зб. 316.— Арк. 82—82 зв.

[10] Фонди ІМФЕ.— Ф. 14—5, од. зб. 509.— Арк. 16 зв.

[11] Фонди ІМФЕ.— Ф. 14—5, од. зб. 509.— Арк. 27 зв.

«решето», «великий табун», «ціла копа»[12] веретен. Очевидна відміченість переважної більшості чисел, їх сакральний характер, що підтверджується використанням в спеціалізованих міфологічно-ритуальних контекстах. Особливо це стосується чисел 7, 9, 12. Веретена опиняються у внутрішньому просторі дому через єдино можливі канали — вікно, а також комин (щось повісло на єє (нитку), забрало да й полєзло у комін, а принесло 12 штук», «йєдне веретено гуп іс коміна, хто його зна, де воно взялось, а пуд коміном огонь — (вона лучиною світила), так с коміна веретено бух на той вогонь»[13]. Слід сказати, що подібні мотиви фіксуються і в інших культурах. Так, у німецьких джерелах зазначено, коли хто пряде у суботу, то відьми будуть кидати веретена у димохіді[14].

Як бачимо, недотримання заборони на виконання такої повсякденної справи, як прядіння, стає поштовхом до порушення рівноваги між внутрішнім (члени опозицій «свій», «культура») та зовнішнім («чужий», «природа») світом, викликає хаос у світі природних стихій. Потойбічна істота відводить небезпеку за допомогою предметного символу — веретена, яке через певний «вхід», буквально — вікно на кордоні двох сфер, потрапляє у внутрішній простір — «світ» людини і тепер, в свою чергу, становить небезпеку — як само по собі, так і як атрибут покарання в руках охоронниці. Порятунок порушниці — у якомога швидшому вилученні веретена із «свого», «внутрішнього» світу, але вже в новій якості — це покликані зробити навіть ті 2—3 нитки — «культурний» продукт, який надає веретену нового статусу. Тепер, будучи повернутим назад, у світ «природи», воно знову урівноважить протилежні семантичні сфери.

Зазначимо, що поза жилим простором зустріч людини із МП відбувається, як правило, на дорозі. Тут вона ввижається жінці у жалюгідному вигляді — вся поколота, порізана та подряпана, і пояснює, що такою її зробили жінки, які прядуть (золять) у п'ятницю. Але де б міфологічна істота не з'являлась, ніяких знаків або сліду свого перебування вона, звичайно, не залишає. Щодо часу появи МП, то він типовий для всіх персонажів нижчої міфології — переважно ніч (після заходу і до сходу сонця).

Незважаючи на те, що сюжети про контакти МП із людиною досить розгорнуті, визначити притаманні йому психологічні властивості та звички виявилось завданням досить складним. Очевидно, що опинившись у внутрішньому просторі дому, охоронниця веде себе спокійно та виважено, здебільшого мовчить або промовляє уривчасті фрази погрозливого характеру («я покараю, покараю....»). Поза жилим простором вона поводить себе значно агресивніше, її мовчазність та похмурість зникають, і вона відверто проявляє свою мстивість. Якихось яскраво виражених акустичних або мовних особливостей не виявлено. В окремих випадках це може бути плач, зітхання та стогін, особливо коли вона жаліється, що її потворний вигляд — наслідок порушення жінками певних заборон.

Охоронниця добре володіє домашнім ремеслом і, потрапивши у житло порушниці, іноді береться виконувати за жінку табуйований на даний відрізок часу вид роботи — сідає прясти («аж гуде», «прядка торохтить», «веретено ціркає»). Це вже само по собі сприймається як кара за непослух.

Дії МП, адресатами яких виступають порушниці заборон, здійснюються з метою покарання та передаються дієсловами: «шпигати», «застромлювати», «колоти» (веретеном), «рубати» (сокирою), «ударяти» (ножем, гребенем по руці). При тому вони часом зібрані в одному

[12] Фонди ІМФЕ.— Ф. 1—3 дод., од. зб. 312.— Арк. 270; ф. 1—3 дод., од. зб. 317.— Арк. 82—82 зв.; ф. 1—5, од. зб. 388.— Арк. 294; ф. 1—6, од. зб. 621.— Арк. 112; ф. 1—7, од. зб. 766.— Арк. 87; ф. 15—3, од. зб. 152—в.— Арк. 103; ф. 14—5, од. зб. 509.— Арк. 16 зв., 27 зв., 37 тощо.
[13] Фонди ІМФЕ.— Ф. 1—2 дод., од. зб. 272.— Арк. 56; ф. 1—5, од. зб. 402.— Арк. 172.
[14] Цит. по: Фонди ІМФЕ.— Ф. 1 — дод., од. зб. 575.— Арк. 58.

тексті: «така уся чисто порубана, поколота, порєзана»[15]. Слід уточнити: спосіб покарання значною мірою залежав од того, на який вид робіт було порушено заборону. Проте в багатьох випадках воно носило двонаправлений характер, рівною мірою стосуючись як охоронниці, так і порушниці: «як печете хліб — у мене робляцця пухирі, як золите сорочки, то я позоляна, як чешетесь, то я подряпана, як прядете — то все одно, що мене колете: оце я поколята. Як будете це робить, то на тім світі будете кипить в смолі, і будете ви терпіть, як я терплю»[16]. На «цьому» світі покарання може бути накладеним на саму охоронницю: «ті, хто прядуть у п'ятницю, все тіло на ній закололи веретеном», «веретеном шпигають п'ятницю в серце»[17]. Але рівновага системи не порушувалась: на «тім» світі в такій саме формі воно чекало на жінку-порушницю: «чорти веретеном будуть колоть», «божа матір на тім світі застромить в груди веретено», «будуть устромлені в серце всі ті веретена, що жінка напряла їх»[18]. Виділяється і окремий сюжет, в якому розплата за порушення заборони припадає на Матір Божу (або св. Варвару): їй веретеном «всажено», «застромлено», «напхано», «закидано» грудь або серце[19]. Такі відомості відносно чітко локалізуються в регіоні Поділля.

Аналіз способів покарання порушниці дає можливість продовжити семантичний ряд елементів предметного світу. До нього належить костриця (терміття, паздір'я) — відходи, які лишались після обробки (обламування та тіпання) рослинного волокна. Її відміченість, і як наслідок — символічні функції, пов'язані із притаманними властивостями — колкістю, гостротою, а отже — і певною відособленістю від інших природних об'єктів. На це акцентувалось зокрема в пареміях: «взяли з поля, зняли рубашку, вибросили в поле і ніхто його не троне — ні птиця не клює, ні звір не їсть», «що це за кості лежать, що і собаки не їдять?». Звідси і сам предметний символ прилучався не тільки до природного, але й космічного порядку.

Наведемо одне із повір'їв про походження Чумацького Шляху: «Украв циган костриці з конопель, зв'язав в'язку та й поніс, як він кострицю ніс, вона трусилась, і падала»[20]. Нагадаємо, що в деяких селах, зокрема Лівобережної України, спеціально застерігалось — не прясти у певні дні (п'ятницю, на сиропусному тижні) пряжі саме із рослинного волокна — («навіть клочків з прядива»). Одночасно вовну прясти дозволялось — «бо нема з неї костриці»).

Глибинна семантика даного предметного символу визначається і тим, що саме костриця виступає засобом покарання порушниці («На том светє Божія Матерь насыплет в череп кострики ото льна или конопли»[21]. «Свята Парасковія-п'ятинка натрусила з прядива і насипала їй в голову костриці»[22]; «П'ятниця розрубала сокирою голову тій, що пряде, й насипала туди костриці»[23]. При тому очевидна її шкідливість для «потойбічної» істоти, бо порушення обертається покаранням і для неї: «в п'ятницю не прядуть, щоб святу п'ятінку не вкидати кострицею»[24]. Принаймні вона всіляко намагається ухилитися від контакту із нею і по можливості нейтралізувати її шкідливу дію: до жінки,

[15] Фонди ІМФЕ.— Ф. 1—5, од. зб. 422.— Арк. 39.
[16] *Ястребов В. Н.* Вказ. пр.— С. 147.
[17] Фонди ІМФЕ.— Ф. 1—5, од. зб. 388.— Арк. 193: ф. 1—5, од. зб. 428.— Арк. 7 зв.
[18] Фонди ІМФЕ.— Ф. 1— дод., од. зб. 574.— Арк. 88, 108; ф. 15—3, од. зб. 152—в.— Арк. 82.
[19] Фонди ІМФЕ.— Ф. 1—3, од. зб. 312.— Арк. 270, 344 зв.; ф. 1—3, од. зб. 316.— Арк. 54 зв.; ф. 14—5, од. зб. 512.— Арк. 51, 65 зв.
[20] *Ястребов В. Н.* Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александровском уездах Харьковской губернии.— Одесса, 1894.— С. 6.
[21] Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии Очерки по этнографии края / Под ред. В. В. Иванова.— Харьків, 1898.— С. 571.
[22] *Иванов П. В.* Дни недели (к малорусской этнографии).— Харьков, 1905.— С. 10—11
[23] Фонди ІМФЕ.— Ф. 1 — дод., од. зб. 574.— Арк. 155. Ал.
[24] Фонди ІМФЕ.— Ф. 1—7, од. зб. 787.— Арк. 18.

яка пряла у п'ятницю, «хто-то прийшов уночі і подмітав косгриці, і накрив чирипком»[25]. Заборона прясти в табуйовані для цього заняття дні також пояснювалась загрозою «очі терміттю засипати», тобто буквально — позбавити мешканців потойбічного світу зору. До речі, мотив зрячості-незрячості вбачається не випадковим. Саме зір (на відміну від слуху, завжди відкритого зовнішнім факторам) створює, окреслює простір (пригадаймо метафизичний зміст Гоголівського «Вія»). Наслідками порушення людиною певної заборони є не тільки хаос у світі природних сил та перешкодження доступу до життєвого простору. Під загрозою виявляється сам процес світотворення.

Окремо слід розглянути билички, в яких засобом вигнання охоронниці із внутрішнього простору житла, куди вона потрапляє внаслідок порушення людиною заборони, є голосний крик-заклинання жінки, яке магічно діє на охоронницю, та, врешті, рятує жінку. В етнографічній літературі ми знаходимо згадку про формули-крик: «Горєт гори і долини і діти Середини!» (Надвірнянський повіт у Східній Галичині)[26], «Ой, П'ятниця, Осиянцька гора горить!» — А П'ятниця як-то учула, мовит: «Ой, ой! Та там мої діти згорят!» (Старосамбірський повіт)[27], «Кіянскія горы горят!» (Гадяч Полтавської губернії)[28]. Нами виявлена биличка, занотована 1928 р. в с. Рівному Путивльського району Сумської області[29]. До жінки-порушниці (ткала увесь тиждень, включаючи вечір напередодні п'ятниці, у п'ятницю та неділю) приходить «кумася» — ніби допомогти їй у роботі. Вгледівши, що в «куми» не людські ноги, а кінські копита, жінка побігла до сусідки, яка порадила тій: «Щоб бігла додому, і коли вбіжить у свою хату, щоб сказала своїй кумі, на всю хату крикнувши: «Ох, кумасю, синє море горить», то та «кумася» так і побіжить додому, бо «синє» море її діти, і щоб як та кумася побіжить додому, то щоб вона січас лягала спати (бо вже смеркло), і щоб в хаті похрестили все: і двері, і комин, і вікна, і стіни, і сволок, і кочерги і даже світло, і помолившись богу, щоб січас лягала спать».

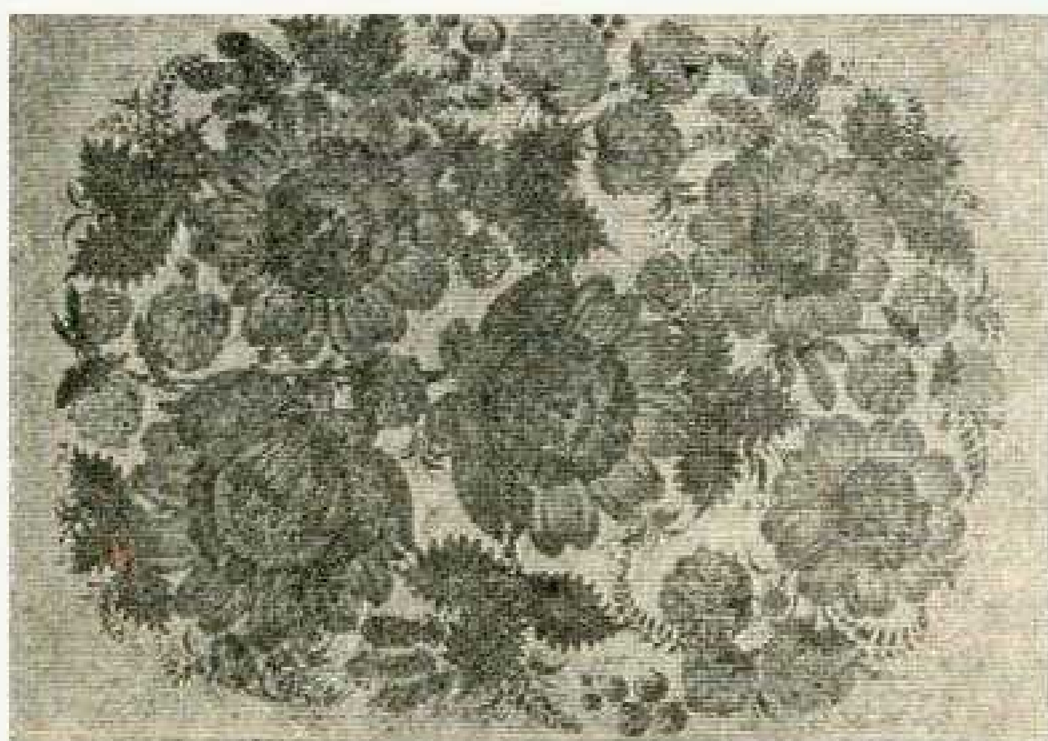
Наведений матеріал може бути розглянутий у контексті специфічних рис індоєвропейської культури (як відображення одного фрагменту з «основного міфу»)[30]. Але ці ж фольклорні сюжети дають підстави і для вельми важливого попереднього висновку: українська міфологія становить феномен, який увібрав у себе сліди впливів як південної, балканської (уявлення про «міфологічні гори» виражено фіксується в балканському ареалі), так і північної, балтійської (відповідно, мотив «моря, води») традицій. Отже, Україна займала «срединну зону», де перехрещувалися різноманітні етнічні контакти. Вона може розглядатись не тільки з погляду Великого кордону-межі між Заходом і Сходом.

І останнє. Імовірно, слід більш впевнено говорити про окремий жіночий тип буття і, відповідно, жіночу картину світу, виключність якої пов'язана із особливостями жіночого єства. Жінка була причетною до постійного набору трудових операцій, в основі яких лежали архітипові зразки (прядіння, снування, ткання як етапи «творення світу»). Відповідно, вироблялося певне бачення світу з точки зору «господарки» землі, «низу», у владі якої був контроль над внутрішнім, та вплив на зовнішній світи. В найбільш узагальненому вигляді це і знайшло відображення в семантиці жіночих персонажів.

Олена БОРЯК

Київ

[25] Фонди ІМФЕ.— Ф. 1— дод., од. зб. 574.— Арк. 19.
[26] *Онищук А.* Вказ. пр.— С. 12—13.
[27] *Зубрицький М.* Вказ. пр.— С. 34.
[28] *Метлинский А. А.* Б. н., 1843.— С. 71.
[29] Фонди ІМФЕ.— Ф. 1—7, од. зб. 766.— Арк. 87—88.
[30] Див.: *Иванов В. В., Топоров В. Н.* К реконструкции Мокоши как женского персонажа в славянской версии основного мифа // Балто-славянские исследования.— 1982.— М., 1983.— С. 175—197.

УКРАЇНСЬКЕ ЗАРУБІЖЖЯ

РУСИНИ І УКРАЇНЦІ В КРАЇНАХ ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН: ІСТОРІЯ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ТА СУЧАСНЕ СТАНОВИЩЕ *

Останнім часом, коли Україна відкриває для себе духовне життя українців на всіх континентах світу, культура русинів і українців колишньої Югославії все ще значною мірою залишається маловідомою не лише для широкого загалу, а й для фахівців-українознавців. Необізнаність з історією формування найстаршої в Європі і світі української діаспори, її культурно-національним розвитком протягом двох з половиною століть, сучасними проблемами національної і культурної орієнтації нерідко спричиняється до поверхових або і упереджених суджень, зокрема, беззастережного ототожнення культурних здобутків русинів Югославії з антиукраїнським спрямуванням політичного русинства на Закарпатті.

Відірване волею історії від основного українського етнічного масиву, українське за походженням населення колишньої Югославії від часу переселення із Закарпаття і до сьогодні зберігає за собою історичну назву українців «русини» («руснаци»). На початку XX ст. українську діаспору в Югославії поповнили переселенці з Галичини, серед яких набув поширення етнонім «українці». Особливості формування діаспори (наявність кількох міграційних хвиль) та складність етнічних процесів призвели до того, що українське за походженням населення Югославії користується двома етнонімами — «русини» і «українці». Обидві ці назви зафіксовані в офіційній югославській статистиці.

Водночас слід наголосити, що намагання абсолютизувати особливості мови і культури, які сформувалися у русинів Югославії в умовах тривалого проживання в іноетнічному середовищі, відокремити русинів і українців зазнали гострої і аргументованої критики самих югославських русинів. Сучасні історичні та культурологічні дослідження русинських авторів, побудовані на основі аналізу документальних і літературних джерел, однозначно визнають українське походження русинів Югославії [1].

Проте не можна забувати й того, що на сьогодні увага до долі русинів і українців у новоутворених країнах південних слов'ян виходить за межі наукової проблеми. Війна, що розпочалася в Югославії влітку 1991 року, стала трагедією не тільки для етносів, які безпосе-

* Автор складає щиру подяку доктору філологічних наук О. В. Мишаничу (Київ), Президії Союзу русинів і українців Югославії і п. Роману Мизу (Нові Сад) за надану можливість ознайомитися з літературою, використаною при написанні цієї статті.

[1] *Рамач Я.* Привредни и друштвени живот Руснацох у южней Угорскей 1745—1848.— Нови Сад, 1990; *Тамаш Ю.* О «природних» и «штучних» язичних, литературних и културних традицийох и статусу русинскей традициї // Studia Ruthenica.— Нови Сад, 1990—1991.— 2.— С. 104—111; *Тамаш Ю.* Руски Керестур, літопис и история. 1745—1991.— Руски Керестур, 1992 та ін.

редньо протистоять у збройному конфлікті, а і для національних меншостей, розселених на цій території, зокрема для русинів і українців. Воєнні дії спричинилися до катастрофічного руйнування самобутніх культурних структур українсько-русинської етнічної спільності в Західному Сремі і Славонії (Хорватія). В зоні міжетнічного конфлікту опинилися українці, які проживають на північному заході Боснії і Герцеговини. Непростою є загальна ситуація русинської і української культури у Воєводині (Сербія), що постала як результат політичних і економічних наслідків югославської кризи.

Акцентуючи увагу на сьогочасному становищі русинів і українців у Югославії, Хорватії та Боснії і Герцеговині, пропонуємо короткий виклад історії формування української діаспори в цих країнах.

Переважна більшість українського за походженням населення сучасної Югославії зосереджена в Автономному краї Воєводина в Сербії (колишня історична область Бачка і східна частина Срему). В Хорватії українці і русини проживають на території Західного Срему і Славонії, в Боснії і Герцеговині вони розселені головним чином в общинах * на північному заході країни. До 1918 р. всі ці території перебували у складі Австрійської імперії (Австро-Угорщини), а після її розпаду увійшли до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р.— Югославія). В 1992 р. українське за походженням населення республік колишньої Югославії виявилося розділене новими державними кордонами.

Переселення русинів на територію Югославії проходило кількома етапами. Його початок припадає на середину XVIII ст., коли відбувалося заселення Бачки — області між Тисою і Дунаєм, приєднаної до Австрійської імперії в результаті багаторічної війни з Туреччиною. Поряд з німцями, угорцями і словаками у колонізації Бачки взяло участь українське населення Закарпаття — тодішніх північно-східних комітатів Австро-Угорщини (Земплин, Шариш, Абауй-Торна, Боршод, Саболч, Унг, Угоча, Марамарош, Гемер), які тепер належать до Закарпатської області України, Пряшівщини (Словаччина), а також суміжних територій Угорщини та Румунії.

Серед дослідників історії переселення русинів у Югославію немає одностайності щодо конкретної дати початку цього процесу та його перебігу. Як свідчать архівні документи, поодинокі переселенці із Закарпаття (за іншими даними — кілька родин русинів) прибули до общини Кула в Бачці між 1743 і 1746 роками [2]. Деякі з них зупинилися в селі Великий Керестур, яке стояло пусткою після довголітньої війни. 1751 р. почалося офіційне заселення Керестура (згодом — Руски Керестур). 17 січня 1751 р. адміністратор державних маєтків Бачки Йосип де Редл видав вільному селянинові Михайлу Мункачі з села Червенова Березької жупанії документ, згідно з яким останньому надавалося право переселити із Закарпаття до Керестура 200 родин русинів греко-католицької віри [3]. Новоприбулі жителі Керестура отримували земельні наділи, а також діставали певні пільги у виконанні обов'язків на користь держави протягом перших років після переселення.

Вивчення архівних джерел, здійснене югославськими дослідниками, дає підстави стверджувати, що населення Керестура формувалося із вихідців з різних районів Закарпаття. Крім Березького комітата у документах згадуються Земплинський, Шаришський, Боршодський, Саболчський, Ужгородський, Сатмарський та Угочський комітати [4].

* Община — одиниця адміністративно-територіального поділу в межах республік колишньої Югославії.

[2] *Gavrilović S.* Rusini u Bačkoj i Sremu od sredine XVIII do sredine XIX veka // Iz istorije vojvođanskih Rusina do 1941 godine.— Novi Sad, 1977.— С. 7.

[3] *Лабош Ф.* История русинох Бачкей, Сриму и Славониї 1745—1918.— Вуковар, 1979.— С. 64—65.

[4] *Жирош М.* Перши нашо початки. Жителє Велького Керестура 1744—1766 // Шветлосц.— 1985.— 6.— С. 837.

Хоча спочатку до Керестура прибуло менше переселенців, ніж це передбачалося контрактом, протягом 50—90-х років XVIII ст. кількість його жителів неухильно зростала. За офіційною статистикою, в 1765 р. у Керестурі був 1341 житель, а в 1792 р.— 2100 жителів [5]. Очевидно, що значне збільшення населення Керестура пояснюється не тільки природним приростом, а й прибуттям нових переселенців із Закарпаття.

Через дванадцять років після заселення Керестура розпочалося переселення русинів із Закарпаття у сербське село Коцур. Документ, підписаний у Сомборі 15 травня 1763 р., регулював їх обов'язки і пільги, і був аналогічним контракту про заселення Керестура. Перші переселенці прибули в Коцур головним чином із села Мучонь Борщодського комітату та сусідніх місцевостей [6]. В 1765 р. в Коцурі проживало 115 русинських сімей (494 чол.) і 87 сербських (361 чол.). Протягом наступних років внаслідок міграційних процесів число русинів у Коцурі збільшувалось, а сербів — зменшувалося. В кінці XVIII ст. в Коцурі було 224 русинські сім'ї [7].

Заселення Керестура і Коцура поклало початок формуванню компактних груп українського за походженням населення на території сучасної Воєводини. В кінці XVIII — першій половині XIX ст. частина жителів Керестура і Коцура, внаслідок відносного перенаселення і пов'язаного з ним тяжкого економічного становища та ряду інших причин, була змушена переселятись у сусідні місцевості Бачки, а також Срем і Славонію.

Перші відомості про русинів у Новому Саді датуються 1766 роком (1780 р. тут була заснована греко-католицька парафія, а в 1802 р. у місті проживало 47 русинських сімей, або 212 осіб). Як свідчать дані церковного обліку парафіян греко-католицької конфесії, протягом першої половини XIX ст. русини оселялися в Кулі, Старому Врбасі, Сомборі, Джурджево, Господинцях та інших місцевостях Бачки [8].

В 1802 р. був підписаний контракт про переселення русинів з Керестура і Коцура до Шиду (Східний Срем). Наступного року сюди прибули 33 сім'ї, а перепис 1814 р. зафіксував у Шиді 57 русинських господарств [9]. Переселення русинів з Бачки до Срема і Славонії значно активізувалося у 30-ті роки XIX ст. В 1833 р. перші русинські сім'ї з'явилися в Петровцях (Західний Срем), наступного року тут налічувалося 50 русинських господарств [10]. В 1834 р. кілька русинських сімей з Коцура переселилося в Бачинці. Протягом 30—40-х років збільшувалося число русинів у Беркасово, Осієку, Янковцях, Ловасу та ін.

За даними сербського автора С. Гавриловича, перед революцією 1848 р. на території Бачки, Срема і Славонії проживало близько 8500 русинів [11]. Найбільшими русинськими селами Бачки були Керестур і Коцур, які в 1846 р. налічували відповідно 4304 і 2538 віруючих греко-католицької конфесії. У Сремі найбільше число русинів проживало в Шиді, Петровцях і Бачинцях. В інших населених пунктах Бачки, Срема і Славонії (їх понад 70) число русинів залишалося порівняно невеликим.

Протягом другої половини XIX ст. відбувалася так звана друга міграція русинів із Закарпаття на територію сучасної Воєводини. Переселенці прибували головним чином до Східного Срему — в Шид, Сремську Митровицю, Бачинці, Беркасово, Стару Бінгулу, Сот та ін.

[5] *Gavrilovič S.* Зазн. праця.— С. 9.
[6] *Жирош М.* Перши коцурски руски початки. Жительство Куцури-Коцура 1763—1765 // Шветлосц.— 1986.— 2.— С. 220—224.
[7] *Рамач Я.* Привредни и друштвени живот Руснацох у южней Угорскей 1745—1848.— С. 66.
[8] *Gavrilovič S.* Зазн. праця.— С. 31—34.
[9] *Там же.*— С. 34—38.
[10] *Рамач Я.* Прилоги гу историї Руснацох у Петровцох од 1834—1850 року // Шветлосц.— 1989.— 1.— С. 56—57.
[11] *Gavrilovič S.* Зазн. праця.— С. 32—34, 46—47.

В 1857 р. найбільше число русинів було зафіксовано у Сремській Митровиці — 419 чол.[12]. Оскільки русини другої міграції не створювали компактних груп, а розселялися дисперсно в різних місцевостях Східного Срему, асиміляційні процеси серед них були більш інтенсивними, ніж серед переселенців першої міграції.

Карта розселення русинів у Бачці в цей період суттєво не змінилася. Внаслідок міграційних процесів, а також прибуття нових переселенців із Закарпаття, збільшувалося число русинів у Новому Саді, Джурджево, Старому Врбасі та ін. Водночас продовжувалася міграція русинів з Бачки (зокрема з Керестура) до Срема і Славонії. За переписом 1880 р. в Бачці проживало 7294 русина, за іншими даними, в 1890 р. в Бачці було 9063, а в 1900 р.— 10055 русинів [13].

Згідно перепису 1910 р. у Бачці проживало 10760 русинів і у Сремі — 4983 [14].

Культурне і громадське життя русинів до кінця XIX ст. зосереджувалося переважно у рамках школи і Церкви. Від початку переселення культурним центром русинів Бачки залишався Керестур — найдавніше русинське поселення, «шицким Руснацом мац, шицким Руснацом глава» (Гавриїл Костельник). Уже в 1751 р. в Керестурі була заснована греко-католицька парафія, в 1753 р. (за іншими даними — в 1756 р.) відкрита початкова школа. Протягом другої половини XVIII і XIX ст. русинські школи були відкриті в Коцурі, Шиді, Петровцях, Бачинцях, Міклошевцях, Джурджево та інших селах Бачки і Срема. З 1876 р. в Керестурі, а з 1878 р. у Коцурі працювали читальні, що відіграли помітну роль в організації культурного життя русинів на кінець XIX ст.

Русини Бачки підтримували досить тісні культурні зв'язки із своєю батьківщиною, з Ужгородом і Пряшевом. Із Закарпаття приходили вчителі й священики, звідти русини одержували церковні книги, підручники, газети, календарі тощо. Протягом десяти років у Керестурі вчителював Михайло Врабель, який 1890 р. видав в Ужгороді фольклорний збірник «Русский соловей». Він став першою друкованою книгою, до якої увійшли записи народних пісень русинів Бачки і Срема.

В 1897 р. Керестур і Коцур відвідав відомий український фольклорист і етнограф Володимир Гнатюк. Наукові публікації, що з'явилися після експедиції («Руські оселі в Бачці», «Словаки чи русини?», «Весілля в Керестурі», «Казки з Бачки», «Байки, легенди, історичні перекази, новели, анекдоти з Бачки» та ін.), відкрили русинів Бачки і Срема для наукового світу. Аналізуючи історичні та фольклорні джерела, діалектні особливості мови учений зробив висновок про українське походження бачванських русинів [15].

Експедиція В. Гнатюка не тільки залишила вагомий слід у науковому дослідженні русинів Бачки, а й стала поштовхом до активізації їх культурного життя, усвідомлення самобутності своєї культури. В 1904 р. у Жовкві була опублікована перша книга, написана народною мовою бачванських русинів — поема Гавриїла Костельника «З мойого валала» («З мого села»). Цей рік вважається роком народження художньої літератури русинів Югославії.

В кінці XIX ст. починається переселення українців з Галичини на територію Боснії і Західної Славонії (так звана третя міграція). Перші українські родини прибули в Боснію у 1890 р., проте основна маса українських переселенців виїхала з Галичини до Боснії, пере-

[12] *Жирош М.* Русини (Горняци и Лемки) у Сриме // Руски календар 1991.— Нови Сад, 1990.— С. 91—92.
[13] Народни календар 1983.— Нови Сад, 1982.— С. 50—61.
[14] *Там же.*— С. 51.
[15] *Гнатюк В.* Словаки чи русини? (Причинки до вияснення спору про національність західних русинів) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— 1901.— Т XLII.— С. 37—38.

важно до повіту Прнявор, у 1898 р.[16]. Слід зазначити, що вихідці з Галичини, як і переселенці із Закарпаття, традиційно називали себе «русинами». Ця назва продовжувала побутувати і в перші роки після переселення. Лише після закінчення першої світової війни, коли в Галичині замість етноніму «русини» набув поширення етнонім «українці», його прийняло як самоназву і українське населення Боснії і Славонії[17]

В статті «Українці в Боснії і Славонії»[18] О. Біляк наводить перелік церковних парафій, в яких розселялися українці в кінці XIX — на початку XX ст. За його даними, крім Прнявора, українці заселяли такі парафії: Девятина (з 1898 р.), Дубрава (з 1901 р.), Каніжа (1901—1906 рр.), Сібінь (з 1900 р.), Липовляни (1900—1903 р.), Дервента (?), Козарац (1890—1912 рр.), Баня Лука (з 1900 р.), Липениця (з 1905 р.), Каменица (з 1901 р.), Церовляни (з 1900 р.). Переселенці прибували майже з усіх повітів Галичини, а також із Закарпатської України.

За повідомленням Юрія Колодія, священика у Дервенті, 1908 р. в Боснії налічувалося близько 8000 українців[19].

Українські поселення в Боснії і Славонії формувалися в етнічно-мішаному середовищі. Крім українців, тут проживали серби, хорвати, мусульмани, чехи, поляки, італійці та ін. Найбільший відсоток українці становили серед жителів Старої Дубрави, Камениці і Девятини[20].

Наведені вище дані дозволяють визначити в загальному вигляді чисельність українців і русинів Бачки, Срема, Славонії і Боснії на початку XX ст. За нашими підрахунками, на цій території проживало близько 25 тис. русинів і українців.

Після першої світової війни, коли Бачка, Срем, Славонія і Боснія увійшли до складу новоутвореної югославської держави, розміщення русинів і українців на її території практично не змінилося. В 1921 р. був проведений перший перепис населення Югославії. За даними, опублікованими в щорічнику «Руски календар», 1921 р. в Бачці і Сремі проживало 20382 русини, в тому числі у Керестурі — 6300 чол., Копурі — 2654 чол., Джурджево — 1915 чол., Врбасі — 700 чол., Шиді — 1130 чол., Сремскій Митровиці — 900 чол., Петровцях — 813 чол., Міклошевцях — 750 чол., Бачинцях — 750 чол. та ін.[21].

У нашому розпорядженні немає статистичних відомостей перепису 1921 р. про чисельність русинів і українців Славонії і Боснії. За підрахунками Р. Єремича[22] в 20-ті роки у Славонії проживало 2850 русинів, а в Боснії — близько 7000. Слід, однак, мати на увазі, що ці цифри включають також чисельність українського за походженням населення Боснії і Славонії, яке називало себе «українцями». Дещо інші дані наводить М. Фірак[23]. За його підрахунками, в Боснії на початку 20-х років налічувалося 6 тис. русинів-українців, а у Славонії — близько 4 тис.

Отже, на початок 20-х років у Югославії проживало близько 30 тис. русинів і українців.

Після створення югославської держави для русинів і українців відкрилися більш сприятливі, ніж у попередній період, можливості стосовно активізації громадського та культурного життя. Водночас

[16] *Strehaljuk V.* Ukrajinci u Bosni // Godišnjak Društva istoričara SAP vojvodine, 1978.— Novi Sad. 1980.— C. 79—80.

[17] *Миз Р.* Сто роки українцох у Югославиї. Специфични и методологийни проблеми историї // Руски календар 1991.— Нови Сад, 1990.— С. 77—78.

[18] Ювілейний календар для українців у Югославії.— Дервента, 1940.— С. 37—48, 100—106.

[19] *Strehaljuk V* Зазн. праця.— С. 81.

[20] *Там же.*— С. 82.

[21] *Биндас Д.* Народна статистика бачко-сремских Русина 1921 // Руски календар 1923.— Сремски Карловци, 1922.— С. 130.

[22] *Јеретић Р.* Бачки Руси (Рушњаци, Русини) // Прилози Летопису Матице Српске.— 1928.— Књ. 1. св. 2.— С. 49, 65.

[23] *Фирак М.* Нащо браца Русини-Українци у Славонии и Босни // Руски календар 1922.— Сремски Карловци, 1921.— С. 77.

поява нових державних кордонів і фактори політичного характеру спричинилися до послаблення контактів русинів і українців Югославії із Закарпаттям та Галичиною і спонукали до розвитку власних культурних традицій, що сформувалися протягом 150 років на новій батьківщині.

В 1919 р. з ініціативи священика Дюри Біндаса[24] у місті Нові Сад було засновано Русинське народне просвітнє товариство, що ставило за мету «зберігати народний характер русинів, розвивати й поширювати русинську народну просвіту і в культурних питаннях скрізь захищати інтереси югославських русинів»[25]. Товариство об'єднало значну частину русинської інтелігенції, яка дотримувалася української орієнтації, і зіграло помітну роль у національно-культурному відродженні русинів між двома світовими війнами.

У зв'язку з початком видавничої діяльності постало питання про літературну мову югославських русинів. Розмовна мова русинів Югославії, в основі якої лежить один із діалектів української мови[26], протягом 150 років розвитку в нових історичних умовах набула нових рис, що віддалили її од української літературної мови. Вона характеризується великою кількістю запозичень із словацької, сербохорватської та угорської мов. Враховуючи ці обставини, під час заснування Русинського народного просвітнього товариства було вирішено, що за основу літературної мови югославських русинів слід взяти народну. На прохання керівництва Товариства письменник, теолог і громадський діяч Гавриїл Костельник підготував «Граматику бачванско-рускей бешеди» (Сремски Карловци, 1923), яка стала першим кроком у стандартизації народної мови бачванських русинів як літературної мови.

Друкованими органами Товариства були газета «Руски новини» (1924—1941) і щорічник «Руски календар» (1920—1940); Товариство видавало також духовну літературу, шкільні підручники, художні твори.

В 1933 р. у Старому Врбасі була створена ще одна громадська організація — Культурно-просвітній союз югославських русинів (з 1936 р.— Культурно-національний союз югославських русинів), яка у своїх програмних завданнях спиралася на москвофільські ідеї кінця XIX ст. і проголошувала русинів Югославії частиною російського народу. Ці погляди найбільш яскраво відбилися у книзі Миколи Олеярова «История русского народа» (Нові Сад, 1934). Розкол серед русинської інтелігенції та гостра полеміка, що точилася між представниками двох організацій, мала негативний вплив на громадське життя югославських русинів у міжвоєнні десятиліття.

У 20—30-і роки, із зміцненням економічного становища, поступово активізувалося культурне життя українського населення Боснії. 1940 р. до 50-річчя початку переселення українців у Боснію в Дервенті був виданий українською мовою «Ювілейний календар для українців у Югославії».

Робота культурно-освітніх товариств русинів та українців, як і видавнича діяльність, були перервані в 1941 р. після окупації Югославії.

У повоєнній соціалістичній Югославії русини і українці, поряд з іншими національними меншостями, дістали досить широкі можливості для відродження духовних цінностей і подальшого культурно-національного поступу. В 1945 р. у Керестурі була відкрита перша гімназія з русинською мовою навчання, цього ж року заснована громадсько-культурна організація Руска матка, почала виходити щотижнева газета «Руске слово», одночасно розпочало роботу видавництво «Руске слово». В 1949 р. була сформована русинська редакція радіо Нового

[24] *Миз Р.* Гу «Хроніки єдного часу» // Шветлосц.— 1969.— 3.— С. 253—266.
[25] Руски календар 1921.— Сремски Карловци, 1920.— С. 7.
[26] *Мишанич О. В.* Проблема виникнення нових слов'янських літератур (про літературу бачвансько-сремських русинів) // IX міжнародний з'їзд славістів. Слов'янські літератури.— К., 1983.— С. 239—241.

Саду, а в 1952 р. вийшов перший номер літературного журналу «Шветлосц».

Проте розрив дипломатичних відносин Югославії з Радянським Союзом в середині 50-х років мав вкрай несприятливі наслідки для русинів і українців Югославії. 1954 року було припинено фінансування часопису «Шветлосц», в 1955 р.— радіопередачі русинською мовою (дещо раніше припинила свою діяльність Руска матка). Практично повністю були перервані контакти русинів і українців Югославії не тільки з Україною, але і з українським населенням інших соціалістичних країн. Наслідком цих подій стало відчуження післявоєнного покоління русинів Югославії від української культури, формування у значної частини югославських русинів регіональної етнічної самосвідомості.

Після другої світової війни в Югославії було проведено шість переписів населення (в 1948, 1953, 1961, 1971, 1981 і 1991 роках). Три перших враховували русинів і українців як одну національну меншість «русини», переписи 1971 і 1981 років реєстрували окремо «русинів» і «українців».

За переписом 1948 р. в Югославії проживало 37146 русинів і українців, за переписом 1953 р.— 37353 чол., за переписом 1961 р.— 38619 чол. Перепис 1971 р. зафіксував 24640 русинів і 13872 українця (разом 38612 чол.), перепис 1981 р.— 23286 русинів і 12813 українців (разом 36099 чол.)[27]. Таким чином, протягом 50-х років чисельність українського за походженням населення Югославії збільшилося на 3,4%, а між 1961—1971 роками практично не змінилася. Тим часом протягом 1971—1981 рр. вона скоротилася на 6,5%. Зменшення чисельності русинів і українців у цей період є наслідком зниження природного приросту населення, а також асиміляційних та міграційних процесів, зокрема від'їзду русинів і українців з Югославії на тимчасову роботу або постійне проживання до країн Західної Європи, Америки та Австралії.

Українське за походженням населення проживає на території всіх шести республік, які складали колишню Югославію (Боснія і Герцеговіна, Македонія, Сербія, Словенія, Хорватія, Чорногорія), але здебільшого зосереджене в Сербії, Хорватії та Боснії і Герцеговіні.

1981 р. в Сербії проживало 19757 русинів і 5520 українців (разом 25277 чол.), з них в Автономному краї Воєводина 19305 русинів і 5001 українець (разом 24306 чол.). В Хорватії перепис 1981 р. зафіксував 3321 русина і 2515 українців (разом 5836 чол.), в Боснії і Герцеговіні — 111 русинів і 4502 українця (разом 4613 чол.), в інших республіках і Автономному краї Косово — 1341 русина і українця[28].

Найбільше число українського за походженням населення зосереджено в таких місцевостях: Автономному краї Воєводина (Сербія) — в общині Кула (включаючи Руски Керестур) — 7992 чол., общині Врбас (включаючи Коцур) — 5660 чол., Новому Саді — 2987 чол., общині Жабаль (включаючи Джурджево) — 2062 чол., общині Шид — 1841 чол., общині Сремска Митровиця — 1604 чол., общині Інджия — 509 чол., общині Бачка Топола (включаючи Орахово) — 345 чол.[29]; Хорватія — в общині Вуковар (включаючи Петровці і Міклошевці) — 3027 чол., общині Славонскі Брод — 746 чол., общині Вінковці — 319 чол., общині Новска (включаючи Липовляни) — 336 чол., общині Жупанія (включаючи Раєво Село) — 198 чол., общині Осієк — 156 чол.[30], Боснія і Герцеговіна — в общині Прнявор — 1651 чол., общині Баня Лука — 704 чол., общині Пріедор — 826 чол., общині Лакташи —

[27] Statističkibilteh. Beograd. 1982.— Br. 1295.— С. 8. В статті не розглядається динаміка чисельності русинів і українців Югославії за останнє десятиліття, оскільки в нашому розпорядженні немає офіційних результатів перепису 1991 р.
[28] Statistički bilten.— Br. 1295.— С. 9—17.
[29] *Там же.*— С. 36—39.
[30] *Там же.*— С. 24—29.

399 чол., общині Босанска Градішка — 226 чол. [31]. В Бєлграді в 1981 р. проживало 736 русинів і українців [32].

Протягом останніх десятиліть міграції русинів і українців у межах Югославії були спрямовані до міських та індустріальних центрів, насамперед до Нового Саду, Врбасу, Кули, Шиду, Осієка, Загреба, Бєлграда. Так, русини із Джурджева переселяються переважно до Нового Саду, із Руского Керестура і Коцура — у Врбас, Кулу, Нові Сад та ін.

В кінці 40-х — 50-і роки відбувалося активне переселення українського населення з Боснії до Воєводини і Східної Хорватії. Українці з Липениці, Сердовиць, Расавцу, Лужанів, Камениці, Старої Дубрави переїздили до Врбасу, Змаєва, Будисави, Петровців, Сремскої Митровиці, Бачинців, Кули, Црвенки, Крущічу, Інджиї та ін.[33]. Міграційні процеси змінюють етнічну структуру населених пунктів, де проживає українське за походженням населення, сприяють створенню нових центрів громадського і культурного життя русинів та українців, наприклад, у Новому Саді (Воєводина), Вуковарі (Хорватія).

Офіційні дані переписів населення показують, що протягом останніх десятиліть відбувалося поступове зниження питомої ваги русинів і українців у общинах і населених пунктах Воєводини, Хорватії, Боснії і Герцеговини. Так, за переписом 1953 р. русини в Керестурі становили 98% загального числа жителів, а за переписом 1971 р.— 94,40%, в Коцурі відповідно 63% і 60,06%, в Джурджево — 49% і 42,25%, у Господинцях русини і українці в 1953 р. становили 11,1% жителів, а в 1971 р.— 7,87%, у Врбасі відповідно 10,1% і 8,22%, у Кулі — 7,7% і 5,24% [34]. В цілому по Воєводині згідно перепису 1953 р. русини і українці становили 1,35% загального числа жителів, за переписом 1971 р. — 1,29%, а за переписом 1981 р. — 1,19%.

Загальне число русинів і українців у Воєводині протягом 1971—1981 рр. зменшилося з 25115 чол. до 24306 чол., або на 3,3%, у Хорватії відповідно з 6521 до 5836 чол., або на 10,5%, у Боснії і Герцеговіні — з 5474 до 4613 чол., або на 15,7%.

Незважаючи на етнічні процеси, культурно-національне і громадське життя русинів і українців Югославії протягом останніх десятиліть характеризувалося досить значною активністю. Згідно конституцій республік колишньої Югославії русини і українці мали статус національної меншості (народності) і право вільного розвитку та виявлення національної самобутності, мови і культури.

За 250 років життя в нових історичних умовах сформувалася літературна мова югославських русинів («руски язик»), яка на сьогодні є наймолодшою кодифікованою слов'янською літературною мовою. За межами русинського мовного ареалу вона за традицією має назву «русинська мова». В Автономному краї Воєводина русинська мова, поряд із сербською, угорською, словацькою і румунською, згідно конституції Воєводини, є державною. Вона вживається в системі народної освіти, засобах масової інформації, художній і науковій літературі. В 1982 р. на Філософському факультеті Новосадського університету була створена Кафедра русинської мови і літератури, яка готує викладачів русинської мови, а також здійснює дослідницьку роботу в галузі мовознавства, літературознавства та історії русинів Воєводини. Українці Югославії, Хорватії та Боснії і Герцеговини дотримуються в основному норм української літературної мови.

Значні досягнення має сучасна література югославських русинів, яка протягом останніх десятиліть дала цілу низку творів високої ху-

[31] Statistički bilten.— Br. 1295.— С. 20—23.
[32] *Там же.*— С. 39.
[33] *Мизь Р.* Деякі прикмети традиційної матеріальної культури та звичаїв українців у Воєводині // Традицийна култура югославянских Русинох.— Нови Сад, 1971.— С. 195.
[34] *Радовановић М., Влаховић Б.* Прилог проучавању миграционих кретања Русина у Бачкој // Традицийна култура югославянских Русинох.— С. 28; Музейна збирка Руски Керестур.— Руски Керестур, 1976.— С. 17.

дожньої цінності. Історія та особливості літературного процесу досліджені в монографії Юліана Тамаша «Русинська література: історія і статус» (Нові Сад, 1984).

Важливими чинниками національного життя русинів і українців є робота освітніх закладів, навчання в яких проводиться рідною мовою, діяльність Греко-Католицької Церкви, громадських і культурно-освітніх організацій, випуск періодичних видань, передачі русинською і українською мовою на радіо і телебаченні та ін.

Русини й українці Югославії, Хорватії та Боснії і Герцеговіни мають декілька громадських організацій. З 1968 до 1991 р. у Вуковарі працював Союз русинів і українців Хорватії, в травні 1990 р. в Новому Саді був заснований Союз русинів і українців Югославії. В цьому ж місті працюють Товариство русинської мови і літератури, а також Товариство української мови, літератури і культури Воєводини. В листопаді 1990 р. в м. Баня Лука відбулися установчі збори Спілки українців Боснії і Герцеговіни, а в грудні в Рускому Керестурі створена громадська організація русинів Воєводини Руска матка.

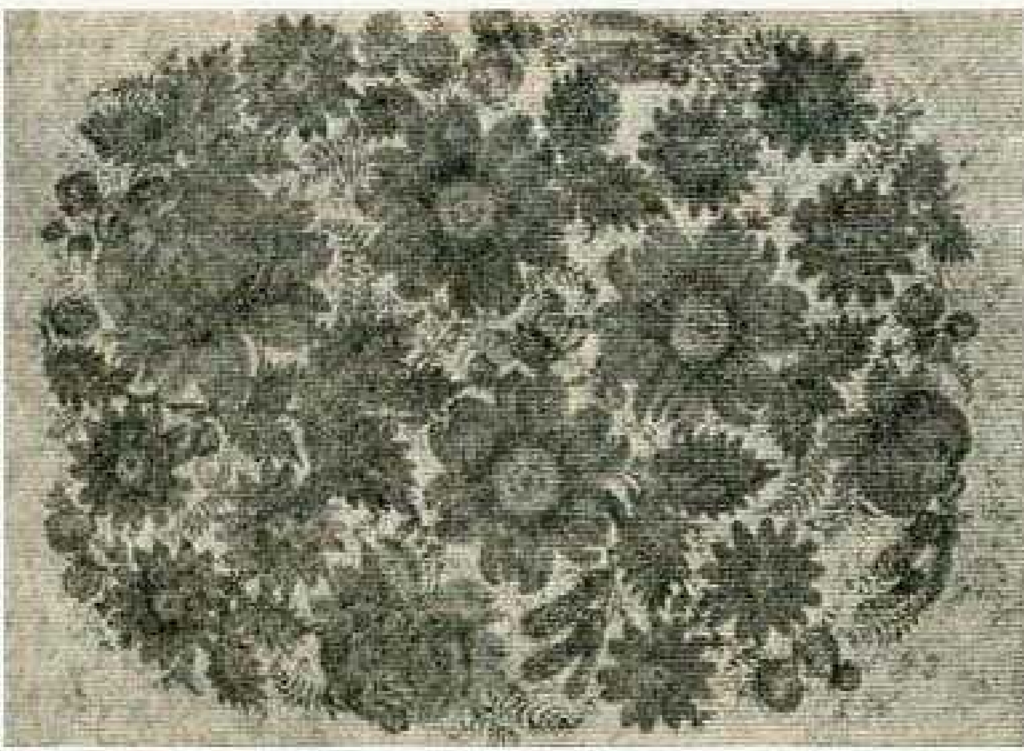
У Новому Саді працює видавництво «Руске слово», яке щороку друкує 12—15 назв художньої та наукової літератури, підручники та ін. На сьогодні русини і українці мають цілий ряд періодичних видань: щотижневу газету «Руске слово», журнали «Шветлосц» та «Нова думка» (у зв'язку з воєнними діями видання часопису перенесено з Вуковару до Загреба), молодіжний щомісячник «МАК», дитячий журнал «Заградка», щорічники «Творчосц» (з 1988 р. — «Studia Ruthenica»), «Народни календар» (з 1991 р. — «Руски календар»), «Християнский календар».

Суспільні зрушення останніх років і проголошення незалежності української держави відкрили можливості для активізації культурних і наукових контактів русинів і українців Югославії з Україною, які до цього часу підтримувалися майже виключно завдяки ентузіазмові окремих учених. Були підписані угоди про культурне співробітництво між Товариством культурних зв'язків з українцями за кордоном «Україна» і Союзом русинів і українців Хорватії, а також Союзом русинів і українців Югославії, зроблені перші кроки на шляху конкретного здійснення цих угод. На жаль, робота в цьому напрямку загальмована на півдорозі.

В умовах воєнного часу русини і українці колишньої Югославії, що переживають тепер одну з найтрагічніших сторінок своєї історії, виборюють своє право на життя, на збереження своєї національної і культурної самобутності.

Наталія Стаценко

Київ

СЛОВО МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

РИНДЗІВКИ

Одним з реліктових явищ українського обрядово-звичаєвого фольклору є риндзівки. Вони були зафіксовані лише на Яворівщині (Львівської обл.) і збереглися тут почасти у побутовому функціонуванні до наших днів. Цей вид народної пісенно-поетичної творчості ще належно не вивчений. Досі основними залишаються окремі міркування про риндзівки В. Гнатюка. Хоча вони є загалом істинними, але за своєю специфікою це не аналітичне дослідження, а лише влучні зауваження і міркування, коментар до публікації записів риндзівок. З усього видно, що В. Гнатюк думав про перспективу грунтовнішого дослідження цього явища, а тому ставить безпосередні завдання ширшого його обстеження: точнішого окреслення ареалу побутування, а звідси якнайточнішу фіксацію. На жаль, цим намірам великого дослідника так і не судилося здійснитись. Пізніше на риндзівки звертали увагу В. Шурат, І. Свєнціцький, Ф. Колесса, Б. Левицький, О. Дей, О. Воропай, Д. Килимник, В. Лев. Але це тільки окремі висловлювання констатуючого характеру , що основним чином спираються як на публікації, так і на міркування В. Гнатюка.

Відкривачем риндзівок, як оригінального жанру календарно-обрядового фольклору, і першим, хто поставив їх об'єктом наукового вивчення, по праву вважається В. Гнатюк. Але сам він по п'ятьох роках після публікацій риндзівок у 1909 році, натрапив на їх першовідкривача і вказав нам його у виданні «Колядки і щедрівки» у 1914 році. У II томі В. Гнатюк публікує чотири колядки із рукописного збірника І. Вагилевича. Вони потрапили до І. Вагилевича від його семінарського товариша яворівця Андрія Маковея. У примітці до колядки 265А на мотив «дівчина садить виноград» В. Гнатюк зазначає, що в бібліотеці Оссолінських є ще один список цього збірника, але з певними відмінами, які й наводить. Далі він повідомляє, що на другій стороні картки 182 ще раз переписана ця колядка із зауваженням І. Вагилевича, і цитує його повністю: «Наслідуючі колєдочні пісни дівонці в нутах і приспіві піют сє в понеділок великодний. Видно, як з єдного свєта чини обрєдів переносились на друге. Домівка їх містечко Яворів, в перемиськ. обводі, ізвістні під прізваньом неруск.— (точно від ринде—тинде—ринде)». На даний час цього списку в бібліотеці ім. В. Стефаника немає. Відомий дослідник творчості «Руської трійці» Р. Кирчів припускає, що він може зберігатися в одній з бібліотек Польщі, імовірно у Вроцлаві.

Все-таки І. Вагилевича можна вважати лише тим дослідником, увагу якого привернули риндзівки і їх особлива назва, але не більше. Сказане вище, буде справедливим стосовно риндзівок Яворівщини. Проте Р. Кирчів подає до цього часу ніким не помічені відомості, що ще у 1843 році Я. Головацький виділяв групу весняних обрядових пісень під назвою «райцовання». І що ця назва з'явилася на основі

інформації від І. Бірецького про те, що він дещо назбирав про «райцовання», тобто пісні, подібні до колядок, які виконуються на великдень [1]. Р. Кирчів вважає райцовання й риндзювання явищем одного й того ж виду. Шкода тільки, що збереглася лише одна пісня з озаглавленням І. Бірецького «Райцовання з Прибитівки» [2]. Це утруднює їх ширше типологічне зіставлення.

Перша більша група риндзівок записана у II пол. XIX ст. Їх фіксації належать народному учителеві Стефану Сапрунові у с. Наконечному у 1877 році. Приблизно до цього ж часу відносяться записи риндзівок із с. Бунів, що їх зробив разом з мелодією війт Стефан Маренін і передав Ф. Колессі. За свідченням І. Свєнціцького [3], в рукописах бібліотеки НТШ, в паперах О. Огоновського були записи риндзівок з Яворова — Наконечного, що їх зробив І. Кокорудз у 1880 році. На жаль, цих записів ми не віднайшли. Не згадує про них і В. Гнатюк, очевидно, що вони йому були незнані.

Наступні, відомі нам фіксації риндзівок відносяться до 1909 р., зроблені в с. Наконечному народним учителем Стефаном Кульматицьким [4]. Є підстави вважати, що вони зібрані на прохання самого В. Гнатюка. Поодинокі фіксації риндзівок зробили Б. Левицький [5], і В. Лев [6].

В радянський час кілька риндзівок записав учитель М. Чудак в с. Рясне. Нещодавно зразки творів цього жанру зафіксували також студенти Львівської консерваторії. В ході польових досліджень на Яворівщині, проведених у 1989—1991 рр., ми записали 10 зразків великодніх риндзівок. Цей підвид обрядової народної поезії інтенсивно виходить з побутування, і навіть у пам'яті активних носіїв фольклору, здебільшого людей похилого віку, вдалося виявити лише окремі його зразки.

Вперше риндзівки опубліковані у збірнику В. Гнатюка «Гаївки». Їх вміщено в окремий розділ, де тексти згруповані за шістьома сюжетами: «Попова невістка», «Дівчина стереже городів», «Дівчина шиє шитєйко», «Жадоба слави», «Журба про домашнє гніздочко», «Викуп дівчини». За основу цієї публікації послужили записи С. Сапруна. До більшості з них як варіанти з певними змінами подані записи С. Кульматицького й С. Маренiна. З запису останнього подано ще й оригінальну риндзівку «Королівський лісний». Сюди ж подано твори з інших місцевостей, які укладач на власний розсуд вважає риндзівками, як сам зазначає, втягнув їх лише задля змісту [7].

На основі наявного матеріалу В. Гнатюк визначав ареал поширення риндзівок — м. Яворів з передмістями, сусіднє с. Наконечне і дещо віддалене с. Бунів, та закликав на основі подальших польових досліджень точніше окреслити цей ареал. Наше польове обстеження дає можливість констатувати, що цей ареал значно ширший і охоплює, крім згаданих вище, населені пункти Яворівщини: Залужжя, Старий Яр, Цетуля, Новий Яр, Вільшаниця, Вишенька, Тростянець, Шкло, Старичі, Воля Старицька, Хляни, Чернилява, Нагачів, Коханівка, Рогізно, Оселя, Калинівка. В окремих з них риндзівки на сьогодні вже або не побутують, або виконуються лише підлітками.

Ми записали три оригінальних, ніде не опублікованих сюжети, а майже всі риндзівки, подані у Гнатюка, зафіксували у різних текстових варіантах і модифікаціях мотивів. З явищем риндзювання для молодиць і парубків, про що повідомляли С. Сапрун і С. Маренін, ми

Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці».— К., 1990.— С. 189.
ЛНБ — Відділ рукописів.— Фонд Я. Головацького, спр. 754, п. 52.— Арк. 32.
[3] *Свєнціцький І.* Різдво Христове в поході віків.— Львів, 1983.— С. 168.
[4] Рукоп. від. ІМФЕ, ф. 29, од. зб. 58.
[5] *Левицький Б.* Великодні ягілки в Яворівщині // Українське слово, 1938, № 5.
[6] *Лев В.* Гагілки й риндзівки // Яворівщина і Краковеччина. Регіональний історично-мемуарний збірник.— Нью-Йорк, 1984.— С. 622.
Гнатюк В. Гаївки. Матеріали до української етнології, 12.— Львів, 1909.— С. 11.

вже не зустрічалися. Приспів також у дещо відмінних від традиційного варіантах, інколи він співається не після кожного рядка, а через два і більше. Зустрілися навіть з інформацією, поки що єдиною, що в давнину риндзівки виконувалися взагалі без великодного приспіву. До речі, у І. Вагилевича нічого не говориться про цей приспів.

Зібрана інформація дає підставу вважати, що традиційно в одному населеному пункті побутувало по одній-дві, а подекуди й три риндзівки. Найпоширенішою, зафіксованою у більшості місць, є риндзівка, що її сюжет В. Гнатюк позначає «Попова невістка». Хоча, на нашу думку, її правильніше було б назвати «Виноград з трьома ягодами», бо всі її сюжетні варіанти охоплюють саме цей мотив, і тільки до декотрих прилучений мотив «Попова невістка». Крім цієї, майже загально поширеної, в окремих місцевостях, що об'єднують по кілька сусідніх сіл, побутували тільки їм характерні одна-дві риндзівки. Наприклад, для Яворова з двома передмістями характерна риндзівка «На той сикдень — великдень», в Наконечному — «Дівчина шиє шитєйко», «Дівчина стереже городів», в Калинівці, Бунові — «Дівчина відгадує загадки», в Цетулі, Залужжі — «Сватання до дівчини трьох молодців», у Волі Старицькій, Вишеньці, Новім Ярі — «Турбота про гніздо», у Вільшаниці — «Запрошення парубків до хати». Зазначене локальне групування риндзівок простежується головно на основі зафіксованих нами польових матеріалів. В минулому вони були, мабуть, більш розповсюджені. Лише в Наконечному С. Сапрун і С. Кульматицький зафіксували варіанти сюжетів і мотивів, які сьогодні вдалося зібрати хіба з усієї Яворівщини.

Традиційно риндзівки трактуються як календарно-обрядові пісні весняного циклу. Проте на Яворівщині побутують також і зимові риндзівки, хоча і значно вужче. Так, у Яворові, на обох його передмістях, а також в Наконечному хлопці риндзюють дівчатам на Коляду, 8 січня. А в трьох сусідніх селах: Прилбичах, Підлубах, Бердихові хлопці ходять риндзювати ввечері 13 січня, тобто під Новий рік. В усіх випадках зимові риндзівки — це ті ж самі і подібні твори, що в інших селах хлопці виконують дівчатам як колядки.

З усього виходить, що тут мова йде не про окремі твори, а про сам процес риндзювання, як виконання хлопцями і дівчатами обрядових пісень, що так почав називатися за аналогією до весняного риндзювання. Про походження і значення назви «риндзівка» поки що немає єдиної думки. Зазначимо, що існує ціле гніздо відповідних понять: «риндзівка», «риндзювати», «риндзівник», «риндзювання». І. Вагилевич вважав його іншомовного походження, зокрема польського. В. Гнатюк намагався зв'язати його зі словами «ряндя», «ряндявий», — лахи, обдертюх, мовляв, колись риндзівки могли виконувати лише бідні, обдерті люди [8]. Хоча на Яворівщині і вживаються слова «ряндявий», «рондьо», «рондюх» із значенням обдертий, діравий, все ж дане припущення виглядає надто відносним і натягнутим. Розумів це і сам дослідник, бо висловив і іншу думку, пов'язуючи цю назву з незафіксованим у словниках словом «риня», що проскочило в одній з російських волочебних пісень [9]. В. Шурат знову повертається до версії іншомовного походження і досить аргументовано намагається довести, що «риндзівка» походить від литовського слова «ringa» — тобто волокита [10].

В. Лев у 30-х роках зафіксував звучання цього слова як «ранцівка», і при тім повідомляє, що самі виконавці виводили його від слова «рано», бо співали вони їх аж до рана [11]. Ми теж зафіксували таке звучання з тим же народно-етимологічним тлумаченням майже в половині сіл Яворівщини. Крім цього, у двох, досить-таки віддалених

Гнатюк В. Гаївки. Матеріали до української етнології, т. 12.— Львів, 1909.— С. 8.

9 *Там же.*

10 *Шурат В.* Гагілки і риндзівки // Діло, 1910, № 95.

11 *Лев В.* Фольклор Яворівщини // Яворівщина і Краковеччина. Регіональний історично-мемуарний збірник.— Нью-Йорк, 1984.— С. 588.

одне від одного селах Хляни і Коханівка побутують слова «ломківка», «ломкати» без будь-якого певного тлумачення. Зафіксоване І. Бірецьким на Лемківщині слово «райцовання» на Яворівщині ми не зустрічали, але до нього за звучанням досить близьке «ранцівка». Є підстави вважати, що «риндзювання» й «райцовання» не тільки одноманітні фольклорно-обрядові явища, але і їх назви мають спільне походження, дещо видозмінене на локальній основі. Синонімічна назва «ломківка», мабуть, пізнішого походження.

Як зазначали всі попередні дослідники, за структурою риндзівки — це ті ж колядки, з однією лише різницею — великоднім приспівом. Так окремі тексти риндзівок з Яворівщини співзвучні з колядками, які зафіксовані як у суміжних з Яворівщиною місцевостях, так і далеко за її межами[12]. Таке явище ми зафіксували навіть у цьому регіоні, коли у двох сусідніх селах риндзівка від колядки відрізнялась лише великоднім приспівом і деякими текстовими модифікаціями. Наведемо їх повністю, подаємо спочатку риндзівку з с. Вільшаниця:

Ой Христос во́скрес, господареньку,
Чуємо в тебе красну дівоньку,
Красну дівоньку, красну Марусеньку,
Же й Христос во́скрес, красну Марусеньку,
Вона не вміє дверей хиляти,
Дверей хиляти, гостей витати,
Же й Христос во́скрес,
Правом рученьком двері хиляє,
Лівом рученьком нас привитає,
Тай прошу ж я вас тай до світлоньки,
Тай до світлоньки, перед батенька,
Перед батенька, перед матіноньку,
Же й Христос во́скрес.
Поклонітеся мому батеньку,
Мому батейку, мої матінойці,
Мені молодій не вклоняйтеся,
Же й Христос во́скрес,
Бо я молода, вклонюся сама,
На здоровляйко, красна Марусейко,
Не сама з собою, з вітцем, з маткою,
Же й Христос во́скрес,
Щастейко в ваш двір на худобойку,
На худобойку, що в тім дворойку,
Же й Христос во́скрес,
Тобі, Марусейко, ранцівка,
А нам писаночок ціла кобівка,
Же й Христос во́скрес, кобівка[13].
Біг помагайбіг, господарейку,
Сподарю, чи люба ж нашая
Вся бесідойка з тобом,

приспів

Чи позволиш нам двір звеселити?
Двір звеселити, честь положити?
Чуємо в тебе гречную панну,
Моя донейка ще молодейка,
Вона не вміє дверей хиляти,
Дверей хиляти, гостів витати,
Лівом ручейком двері хиляє,
Правом ручейком гостей витає,
Мої любії колядничейки,
Просимо же вас та до світлойки,
Позасідайте поза столойки,
Поза столойки, поза тисові,
Ми вам положим хлібец пшеничний,
Хлібец пшеничний, на все величний,
А ви поставте горівку з медом,
Будемо пити тай говорити,
На здоровлейко, гречная панна,
Не сама з собом ще з милим Богом[14].

[12] *Гнатюк В.* Колядки і щедрівки. Етнографічний збірник, т. 36.— Львів, 1914.— С. 186—188, 227—233.
[13] Записано в с. Шкло Яворівського р-ну Львівськ. обл., 29.01.1991 р. від Ванько Параскевії, 1920 р. н., 6 кл (переселена з с. Вільшаниці).
[14] Записано в с. Новий Яр Яворівського р-ну Львівськ. обл., 17.11.1991 р. від Василиці Василя, 1922 р. н.

Основний текст і мотиви риндзівок у багатьох моментах мають багато спільного з народними колядками. Особливість риндзівок, їх обрядову семантику визначається головно на основі кінцівки. Це не віншівка, як у колядках, як правило; її у риндзівках немає. Тут обов'язковий великодній мотив — мова про писанки.

Тобі, Касюнейко, красна пісня,
А нам писаночок трийцять і шість.
Тобі, Касюнейко, реньдзівка,
А нам писаночок кобілка,
Не лінуйся встати, нам писанок дати,
В сінях на кілочку, в кобели в ріжочку [15].

Наведена кінцівка з Бунова, а ось з Наконечного.

Тобі, Ганунейку, риндзівка, а нам писаночок кобівка,
Тобі, Ганунейку, виградзання, а нам писаночок ціле дзбання,
Тобі, Ганунейку, красна пісня, а нам писаночок сорок і шість [16].

У записаній Б. Левицьким в Яворові риндзівці співалося:

Тобі, Касюнейко, красная пісня,
А нам писаночок сто трийцять шість,
Тобі, Касюнейко, риндзівка,
А нам писаночок ціла кобілка,
Поза дебри, поза студинець,
Винеси, Касюню, писанок горнець,
Як не з горцев, то з кобівков,
Що бись не сиділа трийцять літ дівков [17].

Всі ці кінцівки в різних варіантах присутні в усіх без винятку риндзівках, зафіксованих нами по цілій Яворівщині.

Таким чином, семантичний стержень риндзювання полягає у ритуальному подаванні дівчатами хлопцям писанок. До цього, власне, зводиться сам процес і мета риндзювання. Вже В. Гнатюк на основі подання С. Сапруна писав: «Як скінчать, дівчина виносить їм за поріг кільканайцять або й більше писанок...» [18].

Наші матеріали польового обстеження доповнюють цю інформацію відомостями про те, що кожна дівчина заздалегідь ретельно готувалася до риндзівників, заготовляючи багато писанок, які дарувала не кожному окремо, а всім разом в один кошичок чи кобілку, що їх носили спеціально з собою гурти риндзівників.

Те, що семантичним стержнем риндзювання є звичаєве дійство з писанками, що в минулому, напевне, мало ритуальний смисл, підтверджує попередніх дослідників, про певну спорідненість риндзівок з волочебними піснями. І дійсно, обряд, супроводжуваний волочебними піснями, має справу з яйцем. Про це йдеться в А. Терещенка [19]. Про залишки волочебницького обряду з ритуальними дійствами навколо писанок на Волині повідомляє В. Доманицький [20], а на Гуцульщині — А. Онищук [21]. Мотив ритуального яйця зустрічається і у текстах білоруських волочебних пісень:

Да біла у бабкі курка-рябушка,
Вясна красна на увесь свет!
Курка рабушка, а бабка-старушка.
Нанясла яец да повен карабец.
Да біла у бабкі курка-рябушка,

[15] *Гнатюк В.* Гаївки. Матеріали до української етнології, т. 12.— Львів, 1909.— С. 230.
[16] *Там же.*— С. 232
[17] *Левицький Б.* Великодні ягілки в Яворівщині // Українське слово, 1936, № 5.
[18] *Гнатюк В.* Гаївки. Матеріали до української етнології, т. 12.— Львів, 1909.— С. 228
[19] *Терещенко А.* Быт русского народа, VI.— С. 106.
[20] *Онищук А.* Народний календар в Зелениці Надвірнянського пов. // Матеріали до української етнології, т. 15.— Львів, 1912.— С. 41.
[21] *Доманицький В.* Народний календар у Ровенськім повіті Волинської губернії // Матеріали до української етнології, т. 15.— Львів, 1912.— С. 66.

Да дала бабка да усім па яечку,
Да усім па яечку, да й па піражэчку.
Да й адной жа сіраце дала у абедзве руцэ.
Да пабегла сірата за новия варата,
Да не здякуючи, да й падскакваючи [22].

Тепер належиться відповісти на питання, в якій мірі співвідносяться обряди риндзювання й волочебництва, яке порушив вже В. Гнатюк. На нашу думку, це явища хоча й спільного кореня, але не цілком тотожної семантики. Риндзювання є пізніше, вужче за значенням відбруньковування від волочебництва. Його специфікою є те, що об'єктом величальних дійств є лише дівчата. У волочебних піснях, як і народних колядках, — це господар і господиня, а також інші члени сім'ї. Риндзівки так відносяться до волочебних пісень, як, скажімо, вузька група колядок для дівчат до всіх колядок взагалі.

Генезис обряду волочебника сягає спільнослов'янських часів. В. Гнатюк говорить про побутування цього слова, а звідси і явища і в росіян, і в білорусів, і в поляків. І. Вишенський гнівно виступав проти волочебництва на Україні [23]. Е. Анічков в один ряд з волочебними піснями ставить чеські «кралиці» і сербські «лазариці» [24]. Можна навіть припускати, що волочебництво має генетичний зв'язок із спільноіндоєвропейською міфопоетичною традицією світового яйця, яке займає важливу роль в ритуалах родючості багатьох народів світу, в тому числі і в східних слов'ян, де стало головним символом великодніх свят [25].

Про те, що риндзівки відбруньковувалися від волочебних пісень, свідчить той зазначений С. Сапруном факт, що риндзівка «Журба про домашнє гніздочко» призначена молодицям, що того року пішли замуж, таким, що повіддавалися в «зимне пущенє» [26], себто перед великоднем. На відміну від усіх інших, тут немає характерної кінцівки про обдаровування писанками, зате йдеться про яечка і виведення з них дітей, подібно, як у деяких білоруських волочебних піснях [27]. Отож, її сміливо можна вважати волочебним реліктом. До такого ж явища відносимо і зафіксовану С. Мареніним у Бунові єдину риндзівку для хлопців [28], адже у волочебному репертуарі білорусів пісень такого призначення є дуже багато.

Тепер, що стосується генезису риндзювальних мотивів. Виходячи з того, що мотиви народних колядок і риндзівок є в багатьох моментах тотожні, на перший погляд може здатися, що вони від перших перейшли у другі. Такої думки, фактично, дотримувалися і В. Гнатюк [29], і Ф. Колесса [30], вбачаючи єдину між ними різницю — великодній приспів.

Як йшлося вище, сучасні мотиви — явище пізнішого, вторинного, очевидно, не ритуального, а скоріше естетичного походження. Тому їх розгляд не дасть відповіді, котрі з них оригінальні, а котрі запозичені: колядні чи риндзювальні.

Основою, суттю обряду було дійство, а первинні мотиви були лише словесним супроводом, коментарем дійства [31]. Вони залежали від різноманітних умов, дієвих ситуацій, а не від суті обряду. Остання

[22] Валачобныя песні.— Мінськ, 1980.— С. 413; Див. також с. 414—425.
[23] *Вишенський І.* Твори.— К., 1986.— С. 57
[24] *Аничков Е.* Весенняя обрядовая песня на Западе и у славян // Сборник отделения русского языка и словесности императорской академии наук, т. 74, № 2.— СПб., 1903.— С. 306—307.
[25] *Топоров В.* Яйцо мировое // Мифы народов мира. Энциклопедия.— М., 1982, т. 2.— С. 681.
[26] *Гнатюк В.* Гаївки. Матеріали до української етнології, т. 12.— Львів, 1909.— С. 228, 240.
[27] Валачобныя песні.— Мінск, 1980.— С. 232.
[28] *Гнатюк В.* Гаївки. Матеріали до української етнології, т. 12.— Львів, 1909.— С. 241.
[29] *Там же.*— С. 8.
[30] *Колесса Ф.* Українська усна словесність.— Львів, 1938.— С. 37—38.
[31] *Рябошапка І.* Народження символу.— Бухарест, 1975.— С. 6.

полягала в кінцівці. Практика в кожному конкретному випадку могла бути іншою, а звідси і така велика кількість мотивів. Причому, вона не ритуалізована, а тому й податлива до естетизації, тобто, до новотворення. Суть обряду — ритуальна, константна, звідси такі стійкі кінцівки, такі вузькі рамки їхньої естетичної модифікації.

Мотиви, пов'язані із семантикою обряду, можуть бути властиві лише колядкам і волочебним пісням для господарів, як найстарші за походженням. На ті давні часи, як на нашу думку, слушно вважає А. Гуревич, молодь, ні тим більше діти, не мали такої суспільної значимості і ваги, щоб бути об'єктом ритуального величання [32].

Наколи започаткувалися колядки для молоді і риндзівки, то їхні мотиви вже були еволюціонізовані шляхом естетичних модифікацій до повного розриву з первинною ритуальною семантикою обряду. Звідси можна припускати, що колядні і риндзювальні мотиви були просто напросто спільними, і говорити про їх генетичне походження від котрогось одного з обрядів, думаємо, не варто.

Зимову і весняну спільність виникнення і побутування цих мотивів уможливлює те, що вони виникли в епоху так званого циклічного часу, коли в пам'яті людській могли відтворитися будь-які минулі і майбутні моменти календарного циклу і потім могли звестися в єдину точку. При цьому немає чіткої різниці між минулим і дійсним, тому що минуле знову і знову відроджується і повертається, наповнюючись реальним змістом теперішнього [33]. На цій же основі, з погляду, що всі мотиви тематично базуються на весняно-літній порі, не означає, що вони були суто риндзювальними.

Можна вести мову лише про те, що язичницька семантика колядування дещо співпала, а потім значно швидше і ширше зрослася з офіційною християнською ідеологією, ніж риндзівки. Звідси сприятливіші умови побутування, бурхливий їх розвиток, отож всі мотиви стали якби набутком коляд.

Таким чином, риндзівки — це різновид народної обрядової поезії, який відзначається певною своєрідністю, бо базується не лише для нього притаманному ритуально-магічному дійстві молоді навколо писанок. Разом з тим він має типологічно подібні, а також спільні моменти з іншими видами обрядової поезії: з волочебними піснями, колядками. Розглядаючи риндзівки на ширшому фоні всієї обрядово-звичаєвої поезії, можна відкрити чимало інших цікавих моментів духовної і матеріальної культури нашого народу.

Євген ЛУНЬО

м. Яворів

ПІСНІ ПРО ЗРУЙНУВАННЯ СІЧІ В ЗАПИСАХ ЯКОВА НОВИЦЬКОГО

Знищення Запорозької Січі українські історики вважають найтрагічнішою подією XVIII століття. Наступ на Січ готувався задовго до 1775 року, ще за царювання Петра І. Це — граничне обмеження прав українського гетьмана, спровадження козацьких полків на будівництво Петербурга, копання каналів, осушення боліт, де загинули тисячі козаків. Поразку Івана Мазепи Петро І використав як привід для повної ліквідації гетьманства, а згодом — Запорозької Січі. Наслідком цього стало криваве знищення 9 листопада 1708 року козацької столиці Батурина, мордування старшини, оголошення всіх гетьманів зрадниками і прокляття самого Івана Мазепи по всіх церквах, навіть ним збудованих.

[32] *Гуревич А.* Категории средневековой культуры.— М., 1984.— С. 316.
[33] *Там же.*— С. 108.

Крім того, цар наказав виловити і карати на смерть всіх козаків, що билися разом з Мазепою. Запорожцям, що були в шведському війську, не можна було повертатись додому. Після того, як вони повернулись на Січ, 1709 року Петро I наказав зруйнувати Січ і послав туди велике військо, оголосивши, що Запорожжя скасоване. З 1709 по 1734 р. козаки знайшли притулок у кримського хана в Таврії — в т. зв. Січі в Олешках. 1734 року по смерті Петра I вони повертаються в Україну і засновують Нову Січ на р. Базавлуці. Правда, Москва використовувала козаків в російсько-турецьких війнах, на будівництві фортець і т. п., адже в Україні стояла величезна московська армія. В 20—30-х роках почався тотальний наступ на Січ — Москва відібрала не лише права й вольності запорожців, але вирішила поступово загарбати їхні землі під нові фортеці (т. зв. «Українська лінія»), сербські та німецькі колонії, під нові слободи та маєтки московським панам. Нові «господарі» запорозьких вольностей наносили численні кривди місцевим жителям — відбувалися численні грабежі, розбої на дорогах, нищення лісу, сінокосів та засівів, обкладання податками і т. п.

Про будівництво Олександрівської фортеці в самому серці Запорожжя — на козацьких зимівниках — розповідає Я. П. Новицький в «Історії міста Олександрівська» (1905). Тут же використовує й спогади старожилів: «Дісталось і запорожцям — сидням од переходячих в Крим російських команд: всю худобу їх повигонили і вирізали на м'ясо. Після цього не без злої іронії наспівували запорожці:

Москалики — соколики
Поїли всі наші волики,
А коли вернетесь здорові,
Поїсте і останні корови[1].

Численні скарги, бунти запорожців, а також те, що вони підтримали Коліївщину (1768 р.) стало приводом для остаточного зруйнування Січі. Катерина спочатку відібрала зброю в усіх козаків, що займалися мирними промислами, а 4 червня 1775 року, в день св. Трійці (Зелену неділю), військо генерала Текелія зненацька оточило Січ. Зваживши на перевагу московського війська, запорозька старшина на чолі з архімандритом Володимиром умовила козаків скласти зброю. Москалі зруйнували Січ, забрали з собою всі скарби, зброю, клейноди, козацькі грамоти, пограбували церкви і розорили житла, забрану в полон старшину без суду заслали в Сибір, а кошового Калнишевського — в Соловецький монастир.

Більшість козаків, обдуривши Текелія, під прикриттям ніби-то риболовлі, подалися човнами до Чорного моря, а звідти в Туреччину, де їх прийняв султан на службу і наділив землею в гирлі Дунаю. Там вони прожили до 1828 року, а після того повернулися в Росію під проводом отамана Йосипа Гладкого.

1779 року Катерина II вирішила повернути козаків на батьківщину, обіцяла їм попередні вольності — адже вони були доброю підмогою у війнах з турками. Але запорожці вже не вірили обіцянкам цариці. Тоді вона вирішила використати тих, що жили в Чорноморії, в районі Очакова, обіцявши їм землі над Чорним морем од Дністра до Бугу. 1783 року козаки відвоювали ці землі в кримського хана. Але цариця знов обдурила запорожців — обіцяні землі роздарувала своїм придворним, а для козаків (тоді вже перейменованих у «військо чорноморське») видала грамоту 1792 року про переселення їх на р. Кубань. Знову запорожці зривалися з насиджених місць і мандрували в невідомий край, де заснували останній кіш на р. Кубань, назвавши його Катеринодар. Там вони рік за роком позбавлялися своїх вольностей і прав, а згодом були з'єднані з російськими «лінійними козаками» і названі Кубанським військом.

[1] *Новицкий Я. П.* История города Александровска Екатеринославской губ. в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии.— 1905.— С. 12.

1783 року в Україні був повністю ліквідований козацький устрій і заведено рекрутчину, а до 1800 року Російська імперія затерла всі сліди нашої державності і перетворила Україну на Московську провінцію.

Така коротка історична довідка, що відбиває трагічну долю Запорозької Січі у XVIII ст. Однак, як писав Микола Костомаров, «простий народ малоруський не чужий своєї історії, тільки в нього історія не та, котру відпрацювали ми і не така, яка нами визнається. По відношенню до буттєвої правди народна історія значною мірою вимисел, але це не заважає їй бути часто правдивішою від нашої»[2].

Справді, зображення історичних подій у народній творчості не обов'язково приймати на віру, не всі факти, викладені в піснях чи переказах відповідають дійсності. Для них, як правило, властиві такі риси як гіперболізація, узагальнення, символізм. Часто ряд подій, схожих або близьких у часі, змішувався, подавався за одну подію. Це ж стосується й образів історичних осіб у фольклорі — часто це узагальнений образ борця за волю, наділений традиційно усталеними рисами. Але для нас найголовніше, те, що народ у своїх переказах та піснях висловив своє ставлення до тих чи інших подій, своє осмислення їх,— відмінне від історичної науки, але надзвичайно оригінальне й цікаве. Він також передав свої почуття та переживання з приводу їх. Особливо сильні переживання народу викликало зруйнування Січі. Як висловився академік М. Грушевський, «дуже це вразило українську нашу людність — і несподіваний кінець Січі, і ці блукання Січовиків. Силу пісень зложено про це, як рідко про котру подію на Україні. Видко з того, якою близькою була її дорогою до самого свого кінця Запорозька Січ»[3].

Справді, силу-силенну пісень та переказів про запорожців, про знищення Січі записано на протязі XIX ст. істориками, етнографами, фольклористами, зокрема М. Костомаровим, А. Метлинським, Г Марковичем, М. Лисенком, Б. Грінченком, І. Манжурою, І. Бігдаєм та ін. Десятки пісень про скасування Запорожжя можна розшукати в збірниках М. Максимовича, П. Куліша, П. Чубинського, П. Мартиновича, А. Конощенка, значна частина яких згодом була вміщена у виданнях «Думи та історичні пісні» (1941) та «Історичні пісні» (1963). Велику увагу цим матеріалам приділяє М. Драгоманов у збірниках «Нові пісні про громадські справи» (1881) та «Політичні пісні українського народу» (ч. 1, 1883; ч. 2, 1885). Публікуючи пісні, він подає глибокі історичні коментарі до них, робить текстологічний аналіз цих творів.

Та чи не найбільше таких записів зроблено академіком Д. І. Яворницьким та його побратимом, істориком і фольклористом Я. П. Новицьким в самому серці Запорожжя — в Олександрівському та Катеринославському повітах Катеринославської губернії від колишніх запорожців та їх нащадків. Д. І. Яворницький та Я. П. Новицький, з дитинства захоплені розповідями про козацьку славу, згодом обійшли пішки всі запорозькі землі, перепливали пороги, розкопали десятки могил, зробили сотні фотознімків, зібрали тисячі експонатів для історичного музею та сотні перлин народної творчості. Пісні та перекази про руйнування Січі вміщені в таких виданнях: «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (ч. 1—2, 1888), «Малорусские народные песни» (1906) Д. І. Яворницького; «Малорусские народные песни, преимущественно исторические (1894), «С берегов Днепра» (1905), «Малорусские исторические песни» (1908), «Народная память о Запорожье» (1911) Я. П. Новицького.

Я. П. Новицький зібрав найбільшу кількість пісенного матеріалу, де наявні варіанти майже всіх пісень, записаних до і після нього, перший зробив спробу їх систематизації. Важливо знати, як сам Яків

[2] *Костомаров М. І.* З приводу «Малорусских народных преданий» М. Драгоманова.— Етнографічні писания Костомарова.— К., 1930.— С. 345.
[3] *Грушевський М.* Історія України.— К., 1991.— С. 178.

Новицький, історик, ставився до народних історичних переказів та пісень. Ось як про це він писав у статті «Запорожье в памятниках устного народного творчества»· «Оповідання і пісня для історії ті ж документальні дані. Правда, тут ви не завжди знайдете хронологію, тут потрібне вміння розібратися, тим не менше те ж оповідання, та ж пісня яскравіше висвітлюють історію, ілюструють факти в таких іноді деталях, в яких не опише вам жодний архівний папір»[4].

Історичні пісні про руйнування Січі характерні тим, що складені по слідах та під враженням описуваних подій, мають в собі багато історичних подорбиць, також відбивають настрій народу і козаків в ті часи. Щоправда, не всі вони художньо досконалі, але наукова цінність їх незаперечна. У цих творах добре зберігалася інформація і пісня не втрачала своєї первісної яскравості навіть через сотні років. Що стосується недосконалості деяких текстів, записаних Я. П. Новицьким, то причини її можуть бути різні: пісня не набула великої популярності в народі, і текст її мало шліфувався; фольклористу трапився не найкращий варіант чи так само виконавець; пісня записана не з голосу, а з проказування, що, як відомо, завдає шкоди пісні, бо вона є органічним поєднанням мелодії і слів.

В збірнику «Малорусские исторические песни» (1908 р.) Я. П. Новицьким виділено окремий розділ «Пісні, пов'язані з часом падіння Січі і дальшою долею Запорожжя» (с. 83—95). Це 17 пісень з варіантами. Однак до цього розділу не ввійшли пісні про будівництво укріплень та копання каналів козаками. Автор відносить їх до розділу «Часи боротьби з татарами, поляками і турками». Хронологічно це так, але по суті ці пісні мають відношення до руйнування Січі та української державності московським урядом. З пісень цих незрозуміло, про які саме роботи йде мова, очевидно, в народній уяві всі ці види робіт не розрізнялись. Тому Я. П. Новицький поставив до трьох записаних ним варіантів один заголовок: «Українці на земляних роботах». В коментарях, між іншим, припускає, що можливо, мова йде про риття Ладозького каналу: «В 1721 р. за наказом Петра І як відомо, Скоропадський відправив на канальну роботу до Ладоги 12 тисяч козаків під начальством трьох полковників. В суворих умовах в тому ж році вмерло 2461 чоловік. В наступному 1722 р. туди знову було відправлено 10 тис. козаків»[5]. В піснях відбився тяжкий настрій козаків, почуття приреченості, туга за рідною землею:

Ой як же нам, братці, не журиться,
Що нас молодими в салдати забрали,
В далекий край та й позаганяли.
Не дають нам ні їсти, ні пити,
Заставляють роботу робити:
Сиру землю на рови копати —
Ой тут же нам, братці, померати[6].

Між іншим, до цього збірника не ввійшла ще одна пісня, надрукована Я. П. Новицьким у виданні 1894 року — «Та летів ворон та із чужих сторон», вона також оповідає про бідування запорожців на будівництві канав:

Та летів ворон та із чужих сторон,
Крилечками махає,
Сидить сіромаха над канавою
Та сорочку латає,
Дере поли та дере рукава,
А плечі латає...[7]

В одній з пісень, що також вміщена в збірнику 1894 року відбито той факт, що після перемоги над шведами цар Петро І наказав вило-

[4] *Новицкий Я.* Запорожье в памятниках устного народного творчества.— Степь.— 1886.— № 6.— С. 67.
[5] *Новицкий Я. П.* Малорусские исторические песни.— Екат., 1908.— С. 50.
[6] *Там же.*— С. 49—50.
[7] Малорусские народные песни, преимущественно исторические.— Х., 1894.— С. 48.

вити запорожців, т. зв. «мазепинців» і скарати на смерть. Народний співак випадково відносить цей факт до часів другого руйнування Січі [8–9].

Як уже зазначалося, в збірнику 1908 року вміщено 17 пісень з варіантами про руйнування Січі. Розглянемо основні їх мотиви.

I. Москалі радяться, як зруйнувати Запорожжя. Тривожні передчуття козаків напередодні знищення Січі:

Ой прислухайтесь, хлопці, славні запорожці,
Щось у хмарі гуде.
Ой щось на нас, хлопці, славні запорожці,
За пригодонька буде.
Ой заступайтесь, хлопці, славні запорожці,
Плече поз плече,
Та не даймо, хлопці, славні запорожці,
Москалеві Січі! [10]

II. Облога та грабування Січі москалями. Пісні висвітлюють цю трагічну подію з усіма подробицями:

Ой з-за гори, з-за крутої туман налягає,
Уже ж москаль Запорожжя кругом обступає.
Пішла Москва куренями, запаси забрала,
А московські генерали церкви руйновали.
Та взяли срібло, взяли злото ще й воскові свічі,
Остається пан кошовий з писарем у Січі... [11]

III. Сорок козаків за те, що здали «матінку-Січ» без бою на поталу ворогові. Народна уява все ж підіймає їх на останній смертний бій:

Благослови, отамане, нам на башти стати.
Москваль буде із мечами, а ми з кинжалами.
Не виб'ємо кинжалами — виб'єм кулаками,
А щоб слава не пропала проміж козаками [12].

IV. Кошовий Калнишевський прощається із запорозьким військом:

Вже покрилось славне військо густими лозами.
Та заплакав Калнишевський дрібними слезами.
Вже покрилось славне військо за жовтії піски.
Та не взявся Калнишевський ні пити, ні їсти.. [13]

V. Осмислюючи трагічну подію і не можучи пояснити її політично, народ намагався дати своє трактування тому, що сталося. Чому запорожці не стали воювати з москалями і допустили розорення святині? Чому Калнишевський примусив козаків здатись без бою? Власне, чому така непереможна твердиня, як Запорозька Січ, раптом впала? Це не вкладалося в народні уявлення про запорожців — мужніх і незнищенних характерників. Тому єдиним, що виправдовує в очах народу дії кошового і козаків, є християнська моральність. «Бо єдна кров християнська — гріх нам проливати» — розважливо говорить кошовий. Падіння Запорожжя трактувалося як кара Божа за свавільний спосіб життя козаків. Ось які слова народний співак вкладає в уста Калнишевського:

— Ой казав я, хлопці, удалі молодці, не шаліте,
Та до церкви йдучи, люльок не куріте,
В неділеньку до схід сонця горілки не пийте.
Ой ви ж, хлопці, не слухали й неділі не чтили,
До церкви йшли — пустовали та люльки курили,
В неділеньку до схід сонця горілочку пили [14].

[8] *Там же.*— С. 48.
[9] *Там же.*— С. 48.
[10] Малорусские исторические песни.— 1908.— С. 84.
[11] *Там же.*— С. 87.
[12] *Там же.*— С. 87.
[13] *Там же.*— С. 85—86.

VI. Втеча запорожців в Туреччину:

Ой ходімо, братці, до церковці,
Та помолимось Богу.
А чи не дасть нам, братці, Господь
Аж за Дунай дорогу [15].

VII. Цариця Катерина хитро підмовляє запорожців повернутись назад на Україну, обіцяючи попередні вольності. Козаки вже не вірять обіцянкам і відмовляють їй:

Ой писала Катерина
Аж до запорожців листи:
— Ой верніться, запорожці,
На цей лиман риби їсти! [16]

VIII. Запорожці гірко іронізують над своєю долею, над колишньою довірою до Москви:

Ой Боже наш милостивий,
Що це ми, братці, наробили,
Що ми царицю розгнівили?
Дарувала нам цариця землю
І всі чотири лимани:
— Гей ловіть, ловіть ви, хлопці, рибу
Та справляйте жупани!
Ми думали, милі братці,
Що ми жупани справляли,
Аж ми собі, милі братці,
На ніженьки кайдани заробляли! [17]

IX. Запорожці шкодують за втраченими Очаківськими землями, на яких дав їм притулок хан, та одібрала Москва, скаржаться на невірність Катерини:

Хвалилися запорожці Очаків достати,
Щоб з муровних колодязів коней напувати.
Очаків достали і сам хан нам здався,—
Вже на наших запорожців весь москаль піднявся! [18]

X. Запорожці переселяються на Кубань.

Ой тисяча а ще й сімсот
Дев'яносто другого году
Прийшов указ від цариці
Аж із Петенбурха — города,
А щоб пан Чепіга та пан Головатий
Усіх запорожців збірали
Та за Кубань валували [19].

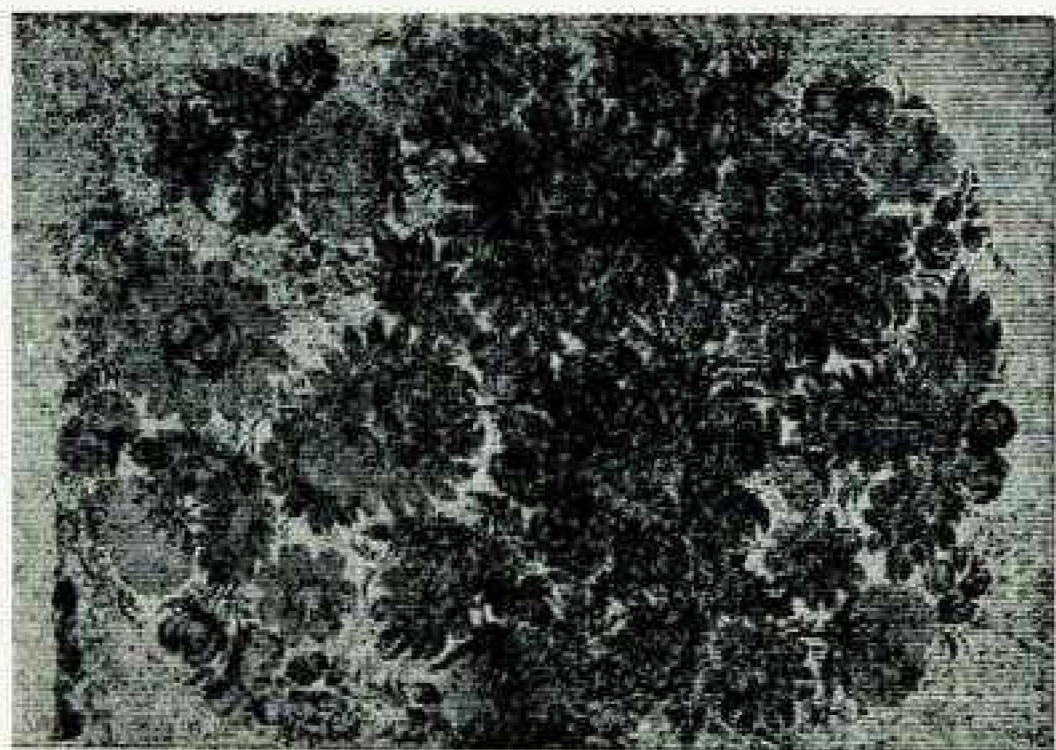
XI. Уява народу підіймає з могили лицарів-запорожців, улюблених героїв — Харка, Калнишевського — посилає їх на переговори з царицею, щоб повернула колишні вольності. Водночас висловлюється свідомість того, що ніколи вже не повернути колишньої слави.

А встань, Харку, а встань, батьку,
Просять тебе люди,
Як вийдеш ти на гряницю —
По-прежньому буде [20].

Фольклорні записи Я. П. Новицького проливають світло на ті сторінки історії України, які досі обминались наукою.

Київ *Людмила ІВАННІКОВА*

[14] *Там же.*— С. 85.
[15] *Там же.*— С. 91.
[16] *Там же.*— С. 93.
[17] *Там же.*— С. 91.
[18] *Там же.*— С. 98.
[19] *Там же.*— С. 94.
[20] *Там же.*— С. 94—95.

НАРИСИ, ЕТЮДИ

КОБЗАРСТВО КОНОТОПЩИНИ

З глибини століть дійшло до нас шановане народом кобзарське мистецтво. Кобзарі були не тільки музиками, а й громадськими діячами. На Запоріжжі вони були натхненниками всенародної боротьби проти поневолювачів. Польський магнат М. Потоцький говорив, що йому не такі страшні запорожці, як кобзарі. Страшні були кобзарі й імперському режиму з його українськими поплічниками-перевертнями.

З цього погляду показовими є сторінки з історії музичного життя одного з регіонів Укаїни — Конотопщини. На кінець XIX ст. на її території було 36 церков і при кожній із них хор. Окремі українські поміщики мали при своїх маєтках власні хори, охоче слухали народний спів, сприяли кобзарству.

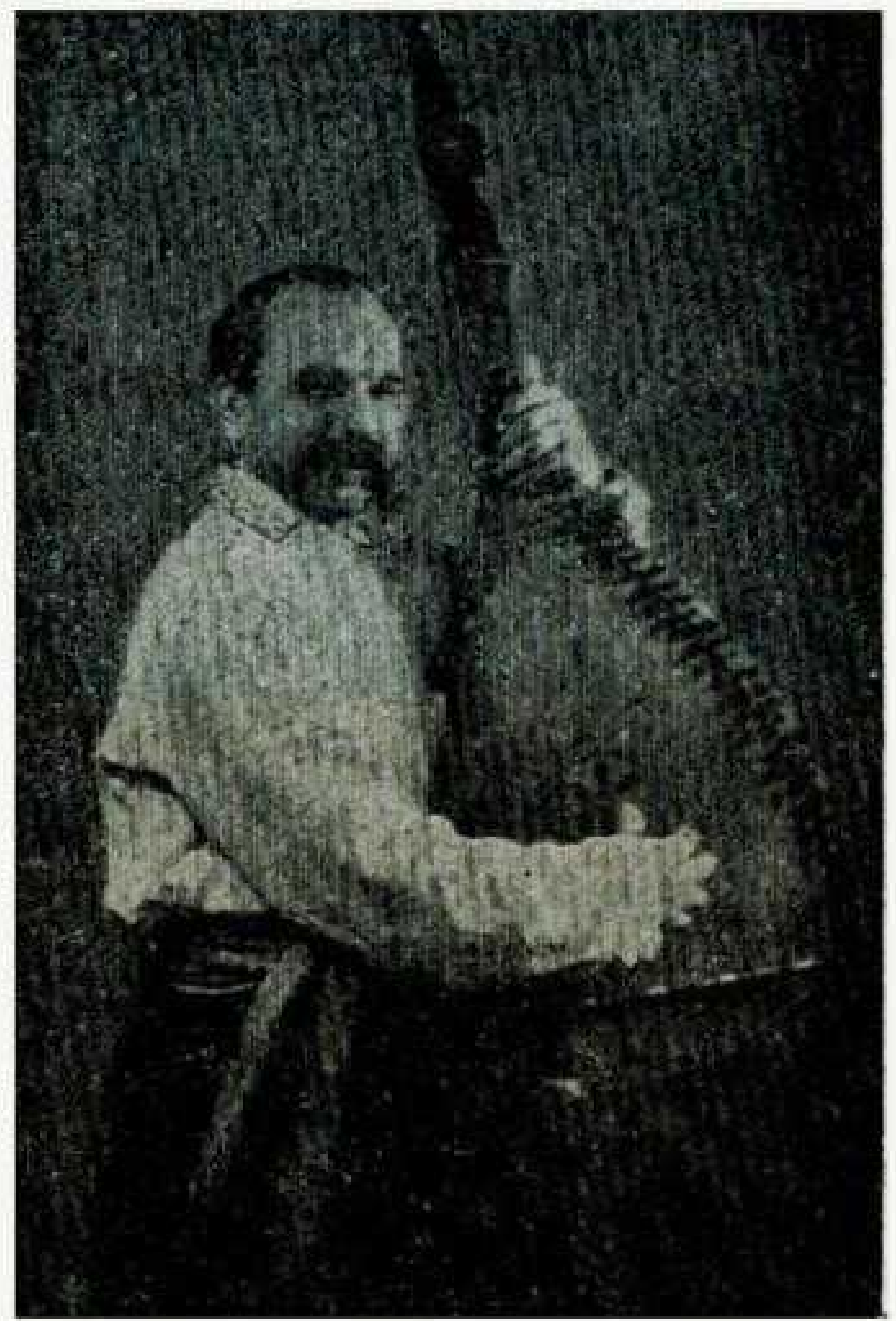
Носіями кобзарства на Конотопщині були убогі мандрівні співаки — далекі нащадки козацьких рапсодів. Під впливом мандрівних кобзарів і місцевої національно свідомої інтелігенції у Конотопі на початку XX ст. виникає гурт обдарованих музик, який згодом дістав назву капела бандуристів «Відродження». До її складу ввійшли молоді робітники та службовці підприємств міста та сіл району. Найініціативнішими організаторами відродження кобзарського мистецтва в Конотопі були бандуристи П. П. Рожко, М. Д. Шуляк, С. М. Боярчук, Г. М. Попов (потім він був розстріляний), П. Й. Логвин (розстріляний), В. І. Стеценко (розстріляний), Г. Є. Панченко, М. М. Марюха, П. Д. Нечипоренко та інші. Список бандуристів Конотопської капели «Відродження» нараховує понад п'ятдесят імен.

Мандрівні народні кобзарі мали свої визначені за домовленостями сфери діяльності, обмінювалися репертуаром, навчали бажаючих техніки гри на бандурі. У Конотопі під керівництвом мандрівних кобзарів проходили перші «університети» кобзарства М. Д. Шуляк, С. М. Боярчук, П. П. Рожко, Г. М. Попов та інші. На початку 1920-х років відомий на всю Україну майстер бандур О. С. Корнієвський постачав конотопських музик чудовими бандурами свого виробництва та сприяв їх виготовленню.

Великий вплив на конотопських бандуристів мав мешканець Борзни лікар-фітотерапевт, чудовий гравець на бандурі та укладач самовчителя гри на цьому інструменті Ілля Петрович Дуб'янський (1870—1934). На жаль, практиковані ним нетрадиційні методи лікування людей на початку 1930-х років розглядались як ошуканство хворих класовим ворогом. Близько 1934 року І. П. Дуб'янський був убитий у власному будинку при загадкових обставинах. Всі його фітотерапевтичні дослідження та краєзнавчі нотатки були спалені на подвір'ї. Майже одночасно у 1934 році площа перед рейхстагом у Берліні освітлювалась лиховісними нічними вогнищами від спалюваних гіт-

Кобзар Боярчук Степан Михайлович. Фото 20-х років.

Кобзар Шуляк Михайло Прокопович. Фото 20-х років.

лерівцями книг, а в маленькій Борзні, як відблиск берлінських заграв, горіли на вогнищі наслідки наукових досліджень відлученого від наукової діяльності І. П. Дуб'янського.

Піднесення революційного руху на початку XX ст. довело царизмові, що триматися на одних репресіях уже неможливо, треба йти на поступки. В ході революції 1905 року царизм змушений був «дарувати» народові Маніфест 17 жовтня. З цього часу народні хорові колективи Конотопщини брали участь у проведенні щорічних шевченківських свят, організовували власними силами концерти. Великою популярністю в Конотопі та приміських селах користувались хори під керівництвом П. Т. Кисільова, І. Х. Пестуна, В. П. Коломийця, Г. М. Давидовського, Д. М. Лисого, К. М. Зінченка та І. М. Ручко.

Після революційних подій 1917 року на Конотопщині на певний час зникли обмеження для художньої самодіяльності трудящих. Конотопські хорові та драматичні колективи виїжджали на гастролі по селах округу, а капела бандуристів «Відродження» гастролювала і по великих містах України та Російської федерації (Суми, Київ, Вінниця, Москва, Курськ, Горький, Саратов).

В кінці 1920-х років для капели бандуристів та хорових колективів настали сутужні часи. Багато кого з самодіяльних митців Конотопа та району звинуватили в приналежності до СВУ, почались арешти та виклики на нічні допити до ОДПУ, після яких уже було не до концертів.

Диригент П. Т. Кисільов змушений був виїхати до Донецька, диригент В. П. Коломієць звинувачений у приналежності до СВУ і розстріляний. Це ж саме чекало і диригента Д. М. Лисого, але його смерть у 1934 році випередила працівників ОДПУ з ордером.

Активно популяризували творчість Т. Г. Шевченка серед робітників і службовців Г. М. Попов, П. Й. Логвин та В. І. Стеценко. За це їх до 1917 року переслідували жандарми. Потрапивши до катівень ОДПУ за таку ж діяльність, вони були розстріляні. Згадуючи їх, конотопчани з гіркотою пошепки говорили: «У всьому винна бандура, вишиванка, смушева шапка та сині штани».

Колишній робітник — бляхар Д. П. Кузьмін, вихованець В. П. Коломійця, розпочав свій творчий шлях як співак у капелі «Думка», по-

Святкування 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка в Конотопі. Фото 20-х років.

Група кобзарів Конотопської кобзарської капели «Відродження». Фото 30-х років.

тім закінчив Київську консерваторію, а згодом десять років «стажувався» в ГУЛАЗ'і без права участі в концертній діяльності. Відбувши строк, оселився в Черкасах і заробляв собі на кусень хліба слюсарською справою.

Один з найактивніших бандуристів Конотопа М. Д. Шуляк теж був звинувачений як ворог народу, відбув п'ятнадцять років у табо-

рах, але і там виготовив собі бандуру і повернувся з нею додому. Бандуру здав у музей.

Останні лебедині звуки капели відлунали на початку 1930-х років як реквієм по замордованих конотопчанах. Людей, що чули ту музику, залишилося мало. Але при бажанні їх ще можна розшукати і записати від них розповіді, які доповнять сторінки історії музичного життя України тих часів.

Список бандуристів Конотопської капели «Відродження»

1. Рожко Пилип Петрович (1887—1937), працівник наросвіти, регент;
2. Шуляк Микола Данилович (1890—1966), столяр КВРЗ;
3. Рожко Іван Іванович (1890—1946), токар КВРЗ;
4. Боярчук Степан Михайлович (1890—1979), маляр депо;
5. Зименко Остап Мусійович (1890—1961), пічник комунгоспу;
6. Попов Григорій Михайлович (1890—1938), слюсар КВРЗ (розстріляний);
7. Кухта Іван Афанасійович (1899—1979), токар депо;
8. Гребінник Яків Андрійович (1898—1965), пожежник;
9. Марута Андріан Григорович (1899—1975), слюсар-інструктор;
10. Зінченко Іван Іванович (1900—1966), військовослужбовець;
11. Патяка Петро Тимофійович (1901—1977), столяр КЕМЗ;
12. Нечипоренко Семен Данилович (1901), столяр КЕМЗ;
13. Панченко Ганна Евменівна (1903—1935), домогосподарка;
14. Кобро Іван Васильович (1903—1971), столяр КЕМЗ;
15. Нечипоренко Пилип Данилович (1904—1980), швець, слюсар КЕМЗ;
16. Силка Іван Пимонович (1904—1971), столяр КЕМЗ;
17. Ковшар Олександр Олексійович (1905), шорник КВРЗ;
18. Павлов Митрофан Антонович (1905—1979), слюсар-майстер КВРЗ;
19. Золотник Володимир Дорофійович (1906—1972), столяр депо;
20. Матюха Максим Мусійович (1906), столяр КЕМЗ;
21. Лось Віра Юхимівна (1907), домогосподарка;
22. Зубко Іван (1907), слюсар;
23. Сербина Клава Данилівна (1909), домогосподарка;
24. Ленчик Настя Олексіївна (1910—1984), домогосподарка;
25. Сучко Максим Прокопович (1910), зварщик КВРЗ;
26. Гришко Микола Якович (1910—1972), учитель історії;
27. Золотник Ольга Дорофіївна (1910), домогосподарка;
28. Кононенко Пилип Пилипович (1912—1934), керівник капели (1930—1934);
29. Ковальова Катерина Іванівна (1912), токар КЕМЗ;
30. Бибик Семен Іванович (1912—1941), столяр (загинув на війні);
31. Колесніков Володимир Григорович (1914), шофер ОДПУ;
32. Пшенижна Дарія Василівна (1914), сл./монтажниця КЕМЗ;
33. Денисенко Іван Іванович, столяр;
34. Заболотний Іван Афанасійович, учитель музики;
35. Кухта Віктор Іванович, бандурист-професіонал;
36. Лисенко Михайло Іванович, столяр;
37. Марченко Олександр Васильович (р. н. нев.— 1981), токар КЕМЗ;
38. Петрова Ольга Ананіївна, бухгалтер;
39. Кибець Віктор Іванович, 3-й секретар райкому;
40. Шевчук Володимир, грав у Київській капелі;
41. Сайко Борис, слюсар КЕМЗ (загинув на війні);
42. Кравченко Михайло, бухгалтер аптекоуправління;
43. Золотарьов Микола Андрійович
44. Сахно Валентин Федорович;
45. Сахно Григорій;
46. Бабич Андріян, бухгалтер;
47. — Олександра;
48. — Ганна (циганка);
49. Пашковський Олександр Петрович;
50. Шийко Олег Миколайович (пізніше голова міськради);
51. Санжур Євген Константинович;
52. Довга Параска Іванівна (1897), домогосподарка, згодом медик;
53. Безпалий Ігнат Іванович (1890), столяр с. Підлипка (репресований);
54. Лисий Степан Антонович (1901), агроном (репресований).

Іван ЛИСИЙ

Конотоп

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ

БУШАНСЬКИЙ РЕЛЬЄФ

Неподалік від Дністра, при злитті його лівої притоки Мурафи і річки Бушанки, розкинулося невелике подільське село Буша. До вивчення пам'яток його історії та культури зверталися історики, археологи, мистецтвознавці, дослідники-аматори. Окрасою Буші є унікальний рельєф. У центрі його композиції зображено жінку, яка молиться, стоячи навколішках. Позаду неї на скелі величний олень. Зліва — дерево, на якому сидить півень. Посередині вгорі, між рогами тварини і гіллям дерева, знаходиться прямокутна рамка, де був напис, що пояснював сюжет. Нині він втрачений. У колах фахівців немає єдиної думки щодо часу виникнення рельєфу, змісту композиції, мистецьких традицій.

Бушанський рельєф був відкритий у 1883 році професором В. Антоновичем. Саме з того часу він відомий широкому колу науковців [1]. До нього зверталися у своїх працях К. Мельник, М. Кондаков, Є. Сіцинський, В. Гульдман, О. Спицин, М. Голубець, М. Макаренко, Д. Щербаківський, О. Ромм, Б. Рибаков, М. Брайчевський та інші вчені [2].

Поблизу пам'ятки проводили археологічні дослідження археологи В. Даниленко (1961), О. Формозов (1968), І. Винокур та мистецтвознавець Р. Забашта (1985, 1987) [3]. Рельєф викликав різні думки щодо часу виникнення. Так Б. Рибаков, Г. Вагнер датують його I—III століттями н. е., І. Винокур та Р. Забашта — II — V ст. н. е., М. Кондаков, слідом за ним К. Мельник, а також В. Даниленко — IX—X ст.

[1] Див.: ЦНБ АН України, відділ рукописів, шифр 1—7892, арк. 63—65; Труды VI Археологического съезда в Одессе 1884.—Одесса, 1886.— Т. 1.— С. 86—102.

[2] Див.: Киевская старина.— Сентябрь 1885. Т. XIII.— С. 675—683; Чтения в Истор. общ. Нестора—Летописца.— К., 1903.— Кн. XVII.— Вып. 1.— Отд. І.— С. 37—38; *Спицын А. А.* Археологические разведки.— СПб., 1908.— С. 84; *Голубець М.* Українське мистецтво—Львів—Київ, 1918 — С. 15; *Макаренко М.* Скульптура і різьбярство Київської Русі.— К., 1930— С. 95; *Щербаківський Д.* Українське мистецтво Вып. 1.— Київ—Прага, 1926.— С. 28—31; *Ромм А. Г.* Русские монументальные рельефы.— М., 1953.— С. 6—7, 9; История русского искусства.— М., 1953.— С. 1.— С. 51—66. История русской литературы.— М.—Л. 1941; Історія українського мистецтва — К., 1966.— Т. 1.— С. 119—120; *Грабарь И.* История русского искусства — М., б/г — Т. 5.— С. 13; *Антонович Д.* Скорочений курс історії українського мистецтва.— Прага, 1923.— С. 17—18.

[3] Див.: *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е.— К., 1972.— С. 115—116; Советская археология.— 1968.— № 2.— С. 103—110; Нар. творчість та етнографія.— 1983.— № 6.— С. 57—60; Жовтень.— 1983.— № 7.— С. 135—136; Пам'ятки України. — 1986.— № 4.— С. 21—22; *Винокур І. С.* Фонди інституту археології АН України, № 1985—41, № 1987—171; на.— 1966.— 20 серп.— С. 4.
Археологические открытия 1985 года.— М., 1987.— С. 316—317; Радянська Украї-

н. е., Г Врангель — XI—XII ст., О. Спицин вважав рельєф середньовічним, О. Формозов — не раніше першої чверті XVI ст. Отже, його датування визначається в межах I—III ст. н. е.— XVI ст.

Вивчення історичної літератури XVII—XX ст., матеріалів археологічних звітів, публікацій періодичних та енциклопедичних видань, народних переказів, а також проведене дослідження по реконструкції напису в рамці (по фотографії В. Б. Антоновича, 1883 р.) дає можливість по-новому глянути на славнозвісний рельєф. У польському написі, що реконструйовано з фотографії кінця XIX ст., читаємо: «В містечку Антополі 1524 року 3 червня зосталась єдна Бася». В історичних джерелах поки що не знаходимо підтвердження існування містечка Антополя в XVI ст. З історії відомо, що в 1524 році було кілька спустошливих нападів татар та турків на землі польсько-литовського князівства. Конкретна дата вказує на трагічний час знищення містечка Антополя, на місці якого виникло нове поселення Бассія-Буша (в деяких історичних джерелах назва Буші подається як Бассія).

Село Буша вперше згадується в акті 1589 року. Нове поселення дістало назву від жіночого імені Басі (Барбари) — Буші. В історії зустрічаємо ім'я Буша. Так відомо, що син литовського князя Гедиміна — Любарт був одружений з дочкою волинського князя Льва II Юрійовича — Бушею (1340 р.). Цю інформацію П. Брянцев запозичує в Т. Нарбута і вказує: «Такого женского имени въ православной церкви нѣть, а дочь Льва Юрьевича, как извѣстно, была православная, по всей вероятности, имя Буша есть сокращенное имя «Лукерія». Лукерія у простого русскаго народа называется Луша, а иногда и Буша»[4]. Пояснення П. Брянцева здається малопереконливим, хоча ім'я записане в скороченій, пестливій формі.

Що ж означає жіноче ім'я (антропонім) — Буша? Воно зустрічається в Болгарії і утворене як пестлива форма від Евламбії-Ламбуша-Буща-Бушка[5]. Може також бути утворене і від Любові-Люба-Любава-Любаша-Любуша-Буша-Бушка-Любася-Любуся-Бася-Буся. З ним перегукується і Лібуша, що знаходимо в чеських народних казках — Буша-Бушка. Ім'я Буша може бути похідним і від Барбара, що поширене в Польщі — Бася-Буся-Бусенька-Бушенька-Буша-Бушка. Зауважимо, що доктор А. Маріанський з Ярмоленець у матеріалі про історію села Буші поданому до географічно-статистичного словника, називає бушанців — барбаринцями[6]. Історик В. Лубенський, досліджуючи події 1654 року, називає поселення Бушу — Бассія[7] Таким чином, Буша — ім'я, що має скорочену пестливу форму. Наведені приклади свідчать, що воно мало поширення на слов'янському мовному грунті. Розглянемо етимологічні легенди, народні перекази, в яких пояснюється походження назви поселення (ойконіму) — Буші. У наш час мешканці села переказують, що на цьому місці було колись місто Краснополь, знищине татарами. Про події татарського нападу свідчить назва гори в селі — Татарська. В 1882 році Л. Марчинський згадує її[8]. Поселення, що виникло пізніше, назвали «Буша — бо ж залишилась одна душа». Мешканцям назва села здається незрозумілою, загадковою.

Очевидно, ця назва була відома і в 1873 році, хоча зміст розуміли інакше: «По преданію, на этой насыпи и возле нея, на мѣстѣ нынѣ существующаго с. Буши, нѣкогда стояло многолюдное и богатое мѣстечко, называвшееся Гилополемь или Антополемь. Нынѣшнее с. Буша произошло оть этого мѣстечка и названо такъ оть малороссійска-

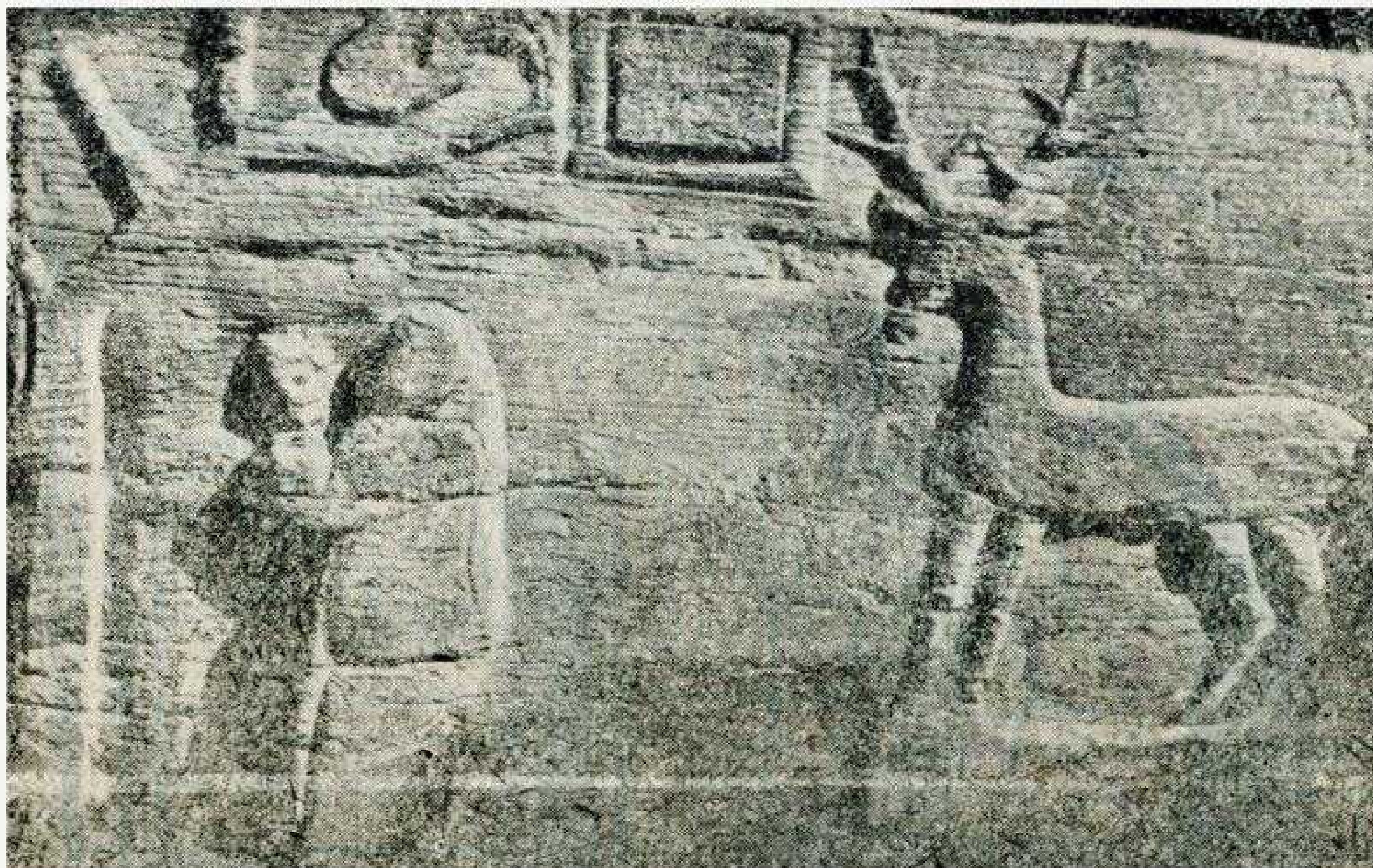
[4] *Брянцев П. Д.* История литовского государства.— Вильно, 1889.— С. 116—117; *Narbutt P.* Pzieje narodu Litewskiego.— Wilno.— Див. генеологічну таблицю.

[5] Див.: *Илчев С.* Речник на личните и фамилми имена у българите.— София, 1969.— С. 95—96, 297.

[6] Див.: Slownik Geograficzny Krolewstwa Polskiego.— Warszawa.— 1880. т. I.— S. 481.

[7] Див.: *Lubenskij W.* Historia Polska.— Wilno, 1768.— S. 91.

[8] Див.: Marczynski W. Statystyezne, Topograficzne i Historyczne opisanie geib. Podolskij.— Wilno, 1882.— T. II.— S. 297—299.

Горельєф на склепі поблизу с. Буші. Фото. 1990.

го слова «бушовать» потому, что здѣсь кто-то когда-то бушеваль,— вырѣзаль все населѣніе мѣстечка»[9]. Отже більш як через 115 років, назва поселення в народних переказах трансформувалася. Це свідчить, що вона якимось чином пов'язана із знищенням поселення.

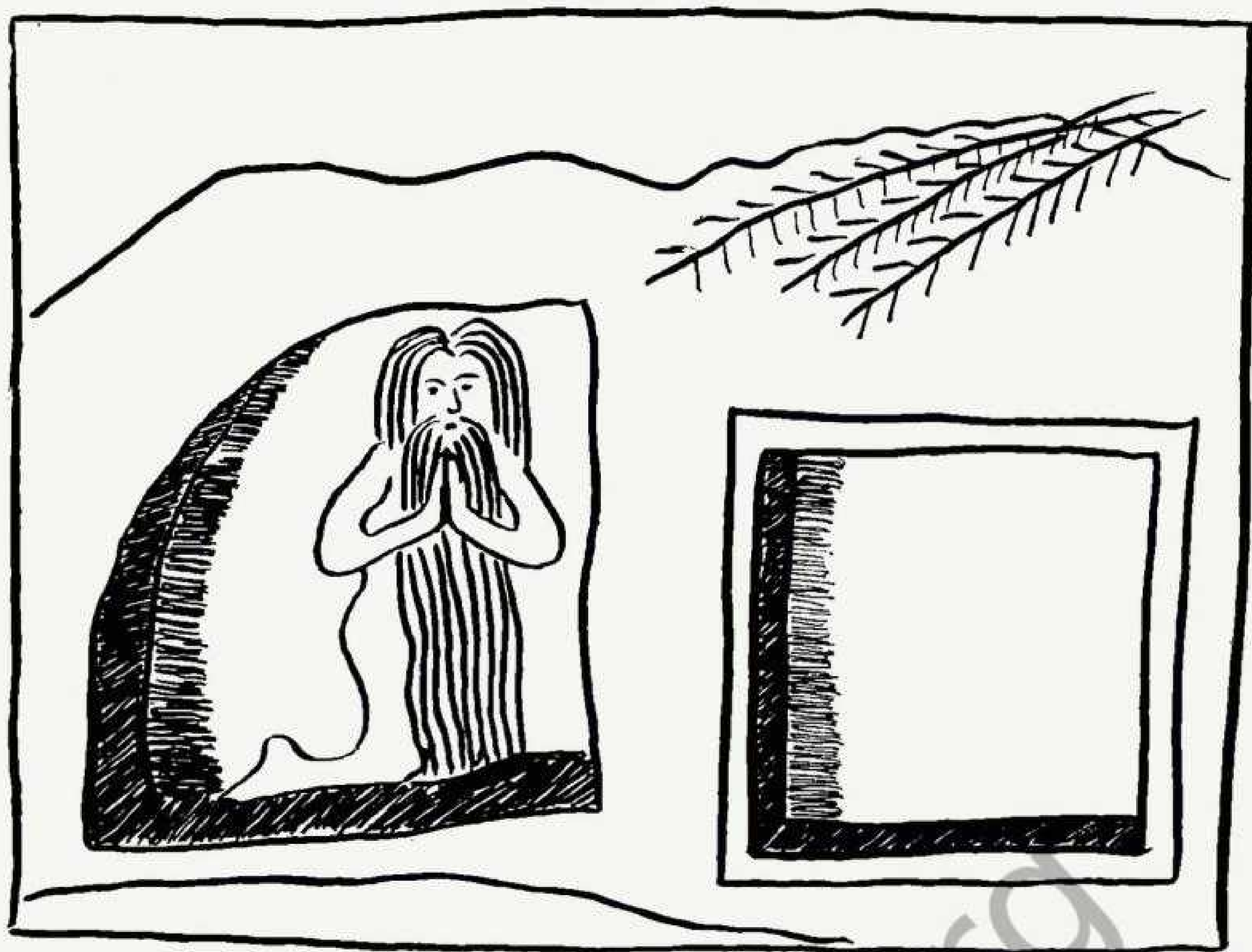
Історик О. Яблоновський висловлював припущення, що назва Буша, можливо, татарського походження. Зазначимо, що з татарської мови слово «буш» означає «пустий», «порожній», «свобідний»[10].

Як свідчить директор Бушанської школи О. Пірняк, археолог В. Даниленко у приватній розмові висловлював думку, що назва села походить від прізвища власників — Бушинських. Безперечно, взаємозв'язок тут є, але він зворотній, як нам здається,— прізвище утворене від назви поселення. Процитуємо історика Г. Наймана: «Ревизия винницкого замка 1545 г. называетъ замянъ Ивана Кошку и вдову Сасиновую, владеющих совмѣстно имѣніями Стрижовкою, Святковцами и Яневцами или Яновомъ. Главным ихъ имѣніемъ была Стрижовка, гдѣ они и проживали, а потому, по обычаю того времени, они часто называются просто: Сасиновая Стрижевская, Ивашко Стрижевский, без упоминания родового имени Кошка или Кошчичъ. Со временемъ родовое имя совершенно изчезло и далѣе мы будемѣ встречать только одну помѣстную фамилию Стрижевскихъ... Многіе роды застають акты того времени только съ одной помѣстной фамилией, как Петничанскіе изъ с. Петничанѣ, Ободенскіе изъ с. Ободнаго, Микулинскіе изъ с. Микулина...»[11].

Зупинимось на дослідженні гідроніму — Буш. У документах XVI—XX ст. згадується річка Буша, що бачимо і на картах Г. Л. Боплана (40 рр. XVII ст.). Андрій Целаріус також підтверджує омонімічність гідроніму і контактного ойконіму: «Буша — велике військове місто, що широко розкинулося, і на дві частини річкою, яка впадає у Мурафу і так само називається, (Буша — Б. В.) ділиться»[12]. Очевидно в XVI столітті поселення називалось і Бассія, і Буша, що позначилося на гідронімі, який у документах подаються як Башия, Баша (1570 р.), Буша. На початку XX ст. омонімічність річки і поселення

[9] Записки императорского русского археологического общества.— СПб., 1896.— Т. 8.— С. 266.

[10] Див.: *Jablowski A.* Zrodla Oziejowe.— Warszawa, 1897.— T. XXII.— Polska XVI wieku T. XI.— S. 168; Татарско-русский словарь.— М., 1966.— С. 86.

Рельєф Святого Онуфрія.
С. Кашперівці Заліщицького р-ну Тернопільської обл.
Змальовано з фотоілюстрації у виданні: Щербаківський Д. Українське мистецтво.
Вип. 2. Київ—Прага, 1926, табл. 62.

зникає шляхом зміни назви річки (Бушанка, Бушка). Дослідник гідрономії О. Трубачов вмістив назву річки Буша в «Зворотній словник гідронімів», у групу із закінченням — уша. Про річку Бушу вчений не згадує, хоча вказує, що топонімічні утвореня на -уша походять переважно від власних імен слов'янського походження і наводить цілий ряд назв річок: Віруша, Златуша, Любуша, Малуша, Ленуша, Главуша... [13]. Безперечно, до цього ряду відноситься і назва річки Буша.

Священик І. Шиповнч, пишучи нарис про історію села Борівки, що поруч с. Буші, наголошує: «Село Боровка расположено въ Ямпольскомъ уѣздѣ Подольской губерніи при небольшой рѣчкѣ Днѣстровскаго басейна, которая называется то Бушой — по названию села, въ которомъ впадаетъ въ рѣку Мурахву, то Пелиновкой — по селу въ которомъ она беретъ свое начало, то Каламановкой у Станислава Крижановскаго» [14]. Зробимо пояснення, що річка Буша має невеликі джерела — притоки Каламанівку і Пелинівку. Це свідчить, що маленькі річки можуть брати назви своїх приток. Так села Борівка, Моєвка, Пелинівка, що лежать на березі Буші, згадуються в історичних джерелах на р. Пелинівці [15]. Таким чином зауваження І. Шиповича про те, що назва річки походить від назви поселення, цілком слушне.

Розглянувши антропонім, ойконім і гідронім — Буша, повернемося до Бушанського рельєфу. Його композиція вибита на стіні скельної розщелини, що, очевидно, порятувала жінку ще в 1524 році. Там є: «Ця печера знайдена Ромуальдом Остоя Овсяним у 1824 році». Авто-

Киев. старина.— К., 1889.— Т. XXV.— С. 535—536.
[12] *Cellarii A.* Regni Polonie.— Amstelodami.— 1659.— S. 366—367
[13] Див.: Словник гідронімів України.— К., 1979.— С. 80; Повідомлення української ономастичної комісії. Вип. 10.— К., 1974.— С. 30—32; *Трубачев О. Н* Название рек Правобережной Украины.— М., 1968.— С. 32, 175—176.
[14] *Шиповичь І. Е.* Історіческія свѣдѣнія о с. Боровкѣ, Ямпольского уѣзда, б/м 1895.— С. 1, 2.
Див.: Словник гідронімів України.— К., 1979.— С. 264, 414; Центр. наук. бібл. Відділ рукописів, шифр 1—8247, картка № 44, № 151; АЮЗР т. 3, ч. 3.— С. 74—75.

Болгарська мініатюра XIV ст. Змальована з фотоілюстрації у виданні: Цепкина М. В. Болгарская миниатюра XIV века. М., 1963.— С. 64—65. Табл. IX.

ру цих слів вдалося прочитати написане в рамці, зрозумівши зміст пам'ятки, та поряд рельєфу вибити: «В пам'ять 1524 року 3 червня Р.(омуальд) О.(всяний)». Мешканці села в першій половині XIX століття, чули від нього розповідь про знищене містечко, хоча й не знали, що з цими подіями пов'язаний якимсь чином і рельєф.

Знаючи текст напису, можна зрозуміти і зміст композиції пам'ятки. Зліва зображено «дерево життя» — схематично, без листя. Бушанське дерево відображає зворотню сторону буття — смерть. Адже на його мертвій, сухій гілці сидить півень, який символізує душі загиблих мешканців містечка. Мистецтвознавець Р. Забашта вказує: «Ця птиця здавен уособлювала собою сонце, вогонь, ранкову зорю. Зображення півня часто пов'язували з ритуалом жертвоприношення. Константин Багрянородний свідчив, що стародавні слов'яни під час поховального обряду спалювали півня, що символізувало переселення душі померлого в потойбічний світ» [16]. Звернемо увагу на те, що символічний птах повернений не в бік сходу оленя — «сонця», отже він не проголошувач світила, не уособлення ранкової зорі. Півень, повернутий у протилежний бік, очевидно, на захід сонця, має вказувати на суворий, жертовний зміст лівої частини композиції рельєфу.

У центрі рельєфу зображено жінку Бушу, яка стоїть навколішках і молиться за душі загиблих мешканців містечка. Позаду людської постаті — величний олень, який символізує схід Сонця, народження нового дня, а отже і продовження життя на землі. Жінка уособлює невмирущість і нездоланність життя. Це і є головною ідейною канвою твору, про що свідчить зображення Буші в центрі композиції.

Частина науковців відносять Бушанський рельєф до пам'яток культури «поганських» часів. Вони вбачають складність композиції, її незрозумілість у тім, що поруч із зображенням людини — дерево, птах й тварина. Врахуємо, що в XVI столітті поряд з християнським віруванням побутувало дохристиянське — язичницьке, з офіційним християнським мистецтвом — народне, підвалини якого закладалися в часи дохристиянські.

Ось що пише про світогляд людей XIII—XVI століття М. Нікольський: «Даже попове и книжницы» веруют в Перуна и Хорса, «подкладываютъ им требы и куры им режут» жалуется поучение неизвест-

Нар. творчість та етнографія.— 1983.— № 6.— С. 57—60.

ного автора XIII в., а в XIV в. какой-то монах, устами летописи, называть людей, не обинуясь, дажьбожьими внуками. Эта старая вера живет еще и в XVI в.»[17]. Ритуал спалювання півня, під час поховального обряду, про який писав Константин Багрянородний (X ст.), безперечно, сягає більш глибинних часів. Але зауважимо, що цей ритуал (хоча і в зміненій формі) продовжує існувати і в XX столітті. Понині в с. Буші та навколішних селах під час поховального обряду на кладовище несуть півня чи курку, потім віддають найстаршому з товаришів покійного (покійної). Прийшовши до дому, її ріжуть, очевидно, як і в давніх слов'ян, щоб душа покійного переселилася в потойбічний світ. Весь цей ритуал виконується за звичаєм і ніхто особливої уваги йому не надає.

До речі, в цій частині Поділля, на кладовищах можна побачити хрести, у вигляді дерева з обрубаними вітами, які символічно перегукуються з безлистим деревом на рельєфі. Таким чином, в XVI столітті його сюжет був, безперечно, зрозумілим для подолян.

Коротко зупинимося на проблемах історико-культурної інтерпретації пам'ятки. Після трагічних подій 1524 року, в пам'ять знищеного містечка, загиблих мешканців, хтось з нових поселенців і вибив рельєф на стіні скельної розщелини, що стала порятунком для жінки Буші. На початку XVII століття, в скельній розщелині, мабуть, оселився один з мешканців поселення Буші — священослужитель. Він не залишився невідомим, бо двічі написав своє прізвище з ініціалами на стінах. Перший раз при вході в келію, другий — всередині над нішеюлежанкою. Написи зроблені шрифтом антиквою. Два перші слова скорочені, про що свідчать крапки, поставлені після них. Початкові літери написані великим шрифтом — KAI. H. PEUИNIAN. Напис читається, як нам здається,— Каєтан Пеуніан, син Христа, тобто — священослужитель (перше слово — ім'я, третє — прізвище, літера H вказує на батьківство), H — Христос. Кожний церковнослужитель називає себе сином господнім, сином Христа. Чи має якесь відношення до створення рельєфу К. Пеуніан? Палеографія напису, що читався в рамці, і згадуваних ініціалів — відмінна. Напис у рамці — більш давній. Отже церковнослужитель ніякого відношення до створення рельєфу не має. Хоча до впорядкування скельної розщелини, створення побутових приміщень, ніш, перекриття помешкання, він, очевидно, причетний.

Вгорі над розщелиною археологічною експедицією 1987 року виявлено фундамент будівлі, що була орієнтована відносно сторін світу. Археолог І. Винокур вважає, що це фундамент церкви. Можливо, це була церква святої Барбари-Басі-Буші, і виникнення її пов'язане з існуванням рельєфу і його «легендою» (в 1654 році в Буші нараховувалось 7 церков).

Хочеться зупинитися і на суперечливому питанні відносно призначення ніші навпроти рельєфу. Малоймовірним здаються твердження, що це ніша-лава, або ж жертовна ніша. Коли перекривалися скельні приміщення дахом, постало питання про освітлення пам'ятного рельєфу, для чого, як вважає автор, і було вибито навпроти останнього нішу для світильників. Це підтверджується співвідношенням її розмірів і рельєфу, а також сильною патинованістю * стіни над нею. Стиль різьби пам'ятки великим рельєфом, а також певні закони освітлення предметів вимагали, щоб джерело освітлення було навпроти композиції.

Твердження, що напис у рамці пам'ятки міг з'явитися пізніше здаються малоймовірними. По-перше: внутрішня частина рамки з слідами напису знаходиться на одному рівні з іншими елементами композиції. По-друге: лінії канавки, сліди вивітрювання піщаника, покривають не тільки поверхню рамки і напис, вони помітні й за її межа-

[17] *Никольский Н. М.* История Русской церкви.— М., 1983.— С. 40.
* Патинованість — своєрідний наліт на поверхні кам'яної стіни.

ми. По-третє: характер і ступінь вивітрювання піщаника однаковий, що всередині рамки, що за її межами. Наведемо думку, стосовно цього, Д. Щербаківського: «Площа цього напису має такі ж сліди вивітрювання, як і весь рельєф... Займає напис не яке-небудь випадкове, а цілком відповідне і почесне місце. Так, що нема рації лічити його неодночасним з самим рельєфом»[18].

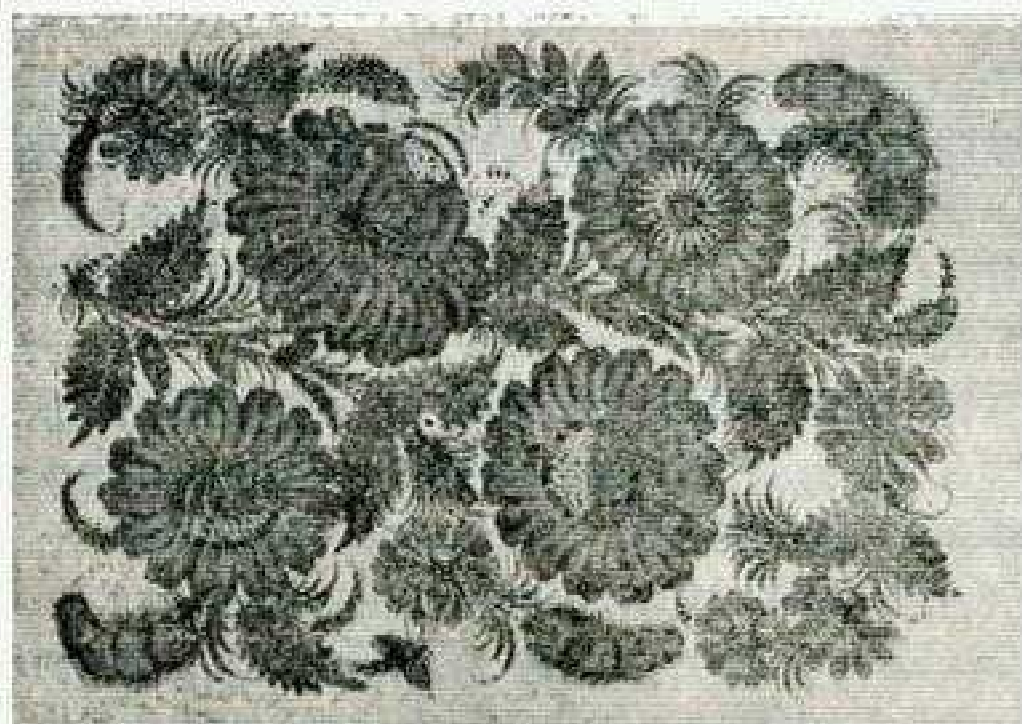
Чи можна назвати пам'ятки-аналоги рельєфу із села Буші? Безперечно, це рельєф Святого Онуфрія із села Кашперівці Заліщицького району на Тернопільщині, що наголошують Д. Щербаківський та О. Формозов. Святий Онуфрій, як і постать з Буші, зображений навколішках, руки складені молитовно. Прямокутна ніша-рамка, що зовні окантована іншою, врізною. Цей стиль присутній і на рельєфі із Буші. О. Формозов підкреслює: «Три фігури барельєфа — дерево, людина і олень розміщені на двох спеціально вирубаних у скелі майданчиках, типу кронштейнів»[19]. Так само стоїть і постать з Кашперівського рельєфу. Близька за сюжетом до Бушанського рельєфу і болгарська мініатюра XIV століття, про яку згадує О. Формозов[20].

Кашперівська та Бушанська пам'ятки свідчать про те, що в Подністров'ї в XV—XVI столітях була традиція вибивати на скелях рельєфи про ті, чи інші події людського життя. Таким чином, підтверджуються висновки, зроблені О. Формозовим у 1968 році: рельєф створено не раніше першої чверті XVI ст.; в композиції присутні елементи символіки; сюжет пов'язаний з історією села в XVI столітті. Бушанський рельєф викликав широку зацікавленість і, мабуть, суперечка вчених — археологів, мистецтвознавців, дослідників-аматорів ще далеко не закінчена.

Віктор БЕРЕЗЯК

Київ

[18] Див.: *Щербаківський Д.* Українське мистецтво. Вип. 2.— Київ-Прага, 1926.— С. 28—31.— Табл. 62.
[19] *Там же.*
[20] *Щепкина.* Болгарская миниатюра XIV в.— М., 1963.— Табл. IX, текст псалтыря к миниатюре на с. 64—65 // Советская археология.— 1968.— № 2.— С. 103—110.

З КОЛЕКЦІЙ, ФОНДІВ ТА РІДКІСНИХ ВИДАНЬ

ДАВНЄ БОЙКІВСЬКЕ СЕЛО

(Етнографічний документ з архіву Івана Франка)

У праці «Етнографічна експедиція на Бойківщину» (1905) Іван Франко, характеризуючи торговельні заняття жителів деяких карпатських сіл, зокрема Синевідська Вижнього і Синевідська Нижнього (тепер Верхнє Синьовидне і Нижнє Синьовидне Сколівського району Львівської області), для відзначення традиційної давності цього промислу у вказаній місцевості посилається на рукопис доповідної записки, складеної і поданої до стрийського староства у 1841 року парохом Синевідська Нижнього Лукою Данкевичем, наводить з неї деякі фрагменти[1]. Згодом І. Франко працював над підготовкою для видання збірки творів Л. Данкевича, звернувся з цього приводу до громадськості навіть з просьбою щодо збору писань цього маловідомого письменника[2]. Задум цей, на жаль, не був реалізований і досі не маємо якоїсь окремої книжкової публікації літературної спадщини Л. Данкевича. Але в архіві І. Франка збереглася збірка матеріалів цього автора — опублікованих у свій час і недрукованих віршів, оповідань, статей[3]. Серед них і повний текст згаданої записки Данкевича[4].

Властиво, — це не оригінал записки, складеної її автором німецькою мовою, а український переклад, виконаний І. Франком. В кінці рукопису запис: «Переклад писано в днях 1—4 мая 1912 р.». Текст перекладу міститься на 14 нумерованих листках формату шкільного зошита, записаних з одного боку чорним чорнилом, чітким почерком. Це не письмо І. Франка, руки якого в той час були майже цілком обезвладнені важкою недугою, а когось з його помічників, можливо й сина Андрія. Однак напевне переклад виконувався під диктовку І. Франка і був ним авторизований. Це засвідчує стиль перекладу і, зокрема, примітка його автора на с. 243 стосовно повернення в текст закресленого в оригіналі місця з відповідним мотивуванням та ініціалами «І. Ф.». Отже, крім цікавого документа, маємо тут справу і ще з одною точно датованою й досі неопублікованою роботою І. Франка.

Про автора записки Луку Данкевича (1791—1867) знаходимо стислі відомості в працях з історії української літератури, в українських енциклопедичних довідниках. Найдокладніше він представлений у нарисі «Лука Данкевич» Г. Дем'яна[5]. В працях І. Франка дається позитивна оцінка літературної і громадсько-культурної діяльності Л. Данкевича; в кількох місцях він характеризується як «ділова людина

[1] *Франко І.* Зібрання творів : У 50 т.— К., 1982.— Т. 36.— С. 98—99.
[2] *Франко І.* В справі видання писань Луки Данкевича // Діло.— 1912.— № 74.— 1 квітня.— С. 4.
[3] Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України. Відділ рукописів.— Ф. 3.— № 197, 1888, 1889, 3271—2.
[4] *Там же.*— № 1889.— С. 227—253.
[5] *Дем'ян Г.* Таланти Бойківщини.— Львів, 1991.— С. 64—78.

і навіть талановитий поет», «талановитий письменник» і т. п. Але ці оцінки і взагалі погляд на Л. Данкевича стосуються здебільшого того, чим він проявив себе головно з кінця 40-х і в наступні 50—60-ті роки, точніше з часу появи перших публікацій його творів у другому томі альманаху «Вінок русинам на обжинки» (Відень, 1847). Участь у цьому виданні, обидва томи якого складені переважно з творів членів «Руської трійці» і її послідовників, уже сама собою визначала причетність Л. Данкевича до прогресивного угрупування українських культурних діячів Галичини. Ця його позиція підтверджується послідовним вживанням народної мови в літературній творчості, її соціальною демократичною заангажованістю, активною громадсько-політичною діяльністю в час революційного піднесення 1848 року і продуктивною культурно-просвітньою роботою в наступні роки.

І. Франко відзначав громадянську сміливість і дотепність сатиричного вірша Л. Данкевича на австрійську конституцію 1849 р. «Надгробное слово карті з 4 марта 1849». Його вірш «В галицькій землі сходила зоря», надрукований 1848 р. у першій україномовній газеті «Зоря галицька», став народною колядкою і досі зберігається в числі найпопулярніших творів колядного репертуару. Ліричні вірші, прості і повчальні байки, пройняті турботою про народні справи статті Л. Данкевича помітно виділяються особливо на тлі післяреволюційного десятиліття «великого упадку української справи в Галичині», духовної «мертвеччини і схоластики» [6]. І в пізніші десятиліття твори Данкевича друкувалися і передруковувалися в шкільних читанках та різних книжечках для народу.

Отож, без сумніву, Л. Данкевич — цікава постать, що заслуговує подальшого вивчення. Потребує, зокрема, докладного дослідження його діяльність до перших публікацій його творів, себто коли йому було вже 56 років. Цей попередній період життя Л. Данкевича залишається майже зовсім у тіні. Знаємо тільки, що він уродженець сколівсько-верховинського села Орява, що тут же, в селі Плав'є, він після закінчення Львівської духовної семінарії був священиком, а з 1826 по 1842 р. — парохом Синевідська Нижнього. Про те, що в цей період діяльність Л. Данкевича не обмежувалася лише суто душпастирськими священичими обов'язками, свідчить і його записка з 1841 р. Є й інші, щоправда, поки що дуже скупі відомості.

Найцікавішими є ті, які вказують на народознавчі інтереси Л. Данкевича, його певну роботу в цій сфері і які дають підставу припускати його безпосередній зв'язок уже в 30-х роках з «Руською трійцею», принаймі з одним із її головних представників — Іваном Вагилевичем. Інформуючи московського вченого Михайла Погодіна про народознавчу збирацьку роботу в Галичині, І. Вагилевич писав у листі від 30 січня 1838 р., що Данкевич «зібрав матеріал до діла о празниках і обрядах з бабськими річьми в руськім язиці» [7]. Ця фрагментарна замітка, вказує, що І. Вагилевич знав про зібрані Л. Данкевичем етнографічні матеріали про свята і обряди з приуроченими до них жіночими ворожіннями, знав і таку неординарну для того часу деталь, як те, що ця праця була виконана українською мовою.

Дізнатись про це міг І. Вагилевич під час своїх мандрівок у середині 30-х років у Сколівські Бескиди. Тут у суміжному з Синевідськом Нижнім селі Розгірче (тепер Стрийського району Львівської області) знаходиться знаменита пам'ятка давнього скельного будівництва, яка була об'єктом пильної дослідницької уваги І. Вагилевича і якій він присвятив спеціальну розвідку з сенсаційним «відкриттям» рунічних написів на стінах розгорецьких печер [8]. Поряд, у цій же місцевості

[6] *Франко І.* Шість листів галицьких старорусів з рр. 1853—1863 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1902.— Т. 48.— С. 3.
[7] Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835—1861).— М., 1880.— Вып. 3.— С. 633.

І. Вагилевич обстежував скельні пам'ятки на околицях сіл Труханова, Синевідська, Вижнього, Урича (всі тепер Сколівського району) і Бубнища (тепер Долинського району Івано-Франківської області). Про скелі в Уричі і Бубнищі, І. Вагилевич також написав окремі статті[9].

Таким чином з'являється думка про те, що розминутись тут з Л. Данькевичем І. Вагилевич не міг. Тим більше, що члени «Руської трійці» самі шукали таких зустрічей, всілякими способами, особливо під час своїх мандрівок, намагалися налагодити зв'язки з священиками на місцях, залучити їх до народознавчої і просвітньої роботи, користувалися їх інформацією і збірками — етнографічних та фольклорних матеріалів[10]. Немає сумніву, що і від пароха Синевідська Нижнього І. Вагилевич почерпнув немало відомостей краєзнавчо-етнографічного характеру, зокрема, про торговельні заняття жителів стрийсько-опірського поріччя, згадані в його історико-етнографічній розвідці про бойків (1841)[11]. Напевне не без допомоги Данкевича натрапив Вагилевич у цій місцевості на таких незвичайних носіїв фольклору, як Яким Дідух з Розгірча, Пилип Саблаташ з Тишівниці, Гринь Турчин з Синевідська Вижнього, від яких записав понад 30 винятково цінних старовинних народних колядок.

Про те, що Л. Данкевич вивчав і добре знав народний побут, звичаї, обряди, вірування, забобони свідчать і його твори — вірші, байки, статті, зміст, сюжети, образи яких почерпнуті здебільшого з селянського життя. До них нерідко додані і авторські етнографічні коментарі. Чому публічно не виявляв себе раніше в цій сфері і чому відкрито не згадував про його народознавчі заняття І. Вагилевич? Можна припускати, що була між ними відповідна домовленість про нерозголошення, бо ж, як вказував І. Франко, займатися етнографією в той час належало до «небезпечних» занять[12], цієї роботи не схвалювали ні світські, ні духовні власті. Поки що досі не маємо більш конкретних даних про народознавчу збирацьку роботу Л. Данкевича, але сподіваємося, що архівні пошуки їх таки виявлять.

Все ж таки навіть на основі наявних відомостей можна ствердити, що предмет цієї публікації — доповідна записка Л. Данкевича — виникла в контексті з більш широкими його народознавчими зацікавленнями. Вона написана на основі доброго знання селянського життя зокрема відомостей, безпосередніх спостережень і досвіду понад п'ятнадцятилітньої праці в селі Синевідську Нижньому. Для опису реалій торговельних занять бойків використав автор записки і відповідні відомості з інших сіл цієї місцевості — сусідніх Тишівниці, Межибродів і Синевідська Вижнього. Таким чином, немає сумніву, що зміст записки опертий на достовірному і добре відомому авторові матеріалі.

Інша справа, що аналіз, потрахтування цього матеріалу виразно позначені певною однобічністю, тенденційністю і суб'єктивізмом. Передусім відчувається в загальному тоні цього документа якесь авторське незадоволення і навіть роздратування, що селяни не займаються тим, чим повинні — землеробством, а шукають чогось іншого, занедбуючи свій основний обов'язок і порушуючи традиційний життєво-побутовий уклад. Звідси і ті надміру темні кольори, якими він змальовує торговельні захоплення бойків, їх побут поза домом, пиятику, розгульність у дорозі і під час розпродажі товарів у містах, зокрема у Львові, занепад їх господарства і розлад у сім'ях.

Цікаво, що подібну думку про негативний деморалізуючий вплив торговельного промислу на українських селян наголошує (дуже можливо, що саме з подачі Л. Данкевича) й І. Вагилевич у згадуваній

[10] Докладніше про це див.: *Кирчів Р.* Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці».— К., 1990.

[11] Див.: *Вагилевич І.* Бойки. Русько-слов'янський люд у Галичині.— Жовтень, 1878.— № 12.— С. 129—130.

[12] *Франко І.* Зібрання творів У 50 т.— К., 1986.— Т. 46, кн. 2.— С. 118.

статті про бойків. Але на відміну від автора записки він помітив у торговельних заняттях бойків і зумовленість цього явища соціально-економічними чинниками та позитивний показник рухливості і кмітливості українських горян у пошуках додаткових засобів господарського розвитку. Л. Данкевич у своїй оцінці залишився на позиції консервативних дворянсько-поміщицьких ідеологів, які вбачали у порушенні простолюддям давніх хліборобських занять і традицій загрозу для суспільства, моралі та устоїв релігійного і громадського життя. Так міркував, наприклад, автор відомої етнографічної монографії про наддністрянську околицю І. Любіч-Червінський, апелюючи до влади, щоб вона своєю силою і впливом якось зарадила цьому «лихові»[13].

Розглядаючи торговельні заняття жителів зазначеної місцевості з пізнішої історичної перспективи, враховуючи їх реальні позитивні результати, що істотно позначилися на господарському стані й зростанні добробуту сіл Синевідська Вижнього і Нижнього, І. Франко назвав викладені в записці Л. Данкевича погляди і судження «патяканням візьколобого моралиста, який абсолютно не розуміє потреб економічного життя»[14]. Це досить різка, але загалом справедлива оцінка, підтверджена й іншими дослідженнями цього явища[15].

Водночас не можна опускати з поля зору й інших суттєвих мотивів, якими зумовлене саме виникнення записки, її характер, спрямування до урядових чинників і які позначилися на її змісті. Це, по-перше, намагання автора привернути увагу властей до проблем панщизняного села, його економічного деградування і морального занепаду. Звідси значною мірою і згущення темних барв у змалюванні ситуації. По-друге, це прагнення переконати владу в потребі шкільної освіти для села. Ця тема проводиться в тих місцях записки, де говориться, що неписьменність і неосвіченість селян робить їх безпомічними і безпорадними в умовах складностей конкурентної торгівлі, і відкритим текстом наголошується в кінцівці записки. По-трете, в записці виразно звертається увага на соціальну і моральну гостроту проблеми поширення пияцтва між народом, яке охоплювало навіть дітей. Це лихо панщизняного села було характерним і розповсюдженим, воно зумовлювалося в найбільшій мірі т. зв. пропінаційним правом, себто монопольним правом поміщиків виробляти і продавати горілку, яке нерідко було поєднане з зобов'язанням, нав'язуванням підданим купувати певну кількість горілки. Л. Данкевич не вказує на головні причини цього явища, чи, власне, торкається лише похідних його причин, але чітко наголошує його суспільну злоякісність і небезпеку. І в наступні роки свого життя та діяльності він вів послідовну боротьбу з пияцтвом, закладав на селах братства тверезості, виступав у пресі, на вічах, помітне місце зайняла ця тема у його віршах, байках. І, по-четверте, автор записки шукає допомоги у влади для вирішення його церковно-священичих клопотів і турбот. Він бачить занепад моралі, збайдужіння своїх парафіян до церкви, його турбує, що їх тривалі мандрівки в чужих краях, перебування в містах, позбавляють їх опіки священика, а слабка релігійність під впливом спілкування з різними людьми «аж надто часто переходить у вільнодумство».

Дуже можливо, що саме втрата контакту Л. Данкевича зі своїми підопічними парафіянами, втрата впливу на них у найбільшій мірі спричинилися до появи записки, її змістових акцентів і характерної тональності, а також, зрештою, його виїзду наступного року з цього села. Але крім цього дещо суб'єктивного елемента, записка насичена цікавою інформацією етнокультурного і етнопсихологічного характеру — в багатьох моментах унікальною для характеристики галицького

[13] [Lobicz — Czezwiński] Okolica zadmestzska między stryiem i lomnica : Lwów, 1811.
[14] *Франко І.* Етнографічна експедиція на Бойківщину // Зібрання творів У 50 т.— К., 1982.— Т. 36.— С. 99.
[15] Див.: *Олесницький Є.* Торговельна організація бойків синевідських // Економіст.— Львів, 1904.— С. 5—8; *Татисякевич З.* Бойківське чумацтво // Жовтень.— 1977.— № 3.— С. 113—118.

села першої половини XIX ст. і особливо цінної для вивчення такого досі слабо дослідженого неординарного етнографічного і економічного явища, як бойківське «чумацтво», яке тривало з давнини до останніх передрадянських років. Саме цю документальну пізнавальну сутність цінив у записці Л. Данкевича І. Франко, тому звертався до неї у своїй науковій праці, переклав її українською мовою і мав намір опублікувати.

Далі подається текст цього перекладу за його рукописом з цілковитим збереженням його мовних особливостей — лексики, стилістики, синтаксису, фонетичних і морфологічних рис. Вносяться лише певні зміни в написання слів відповідно до сучасних правописних норм, уточнюються або встановлюються відсутні розділові знаки.

Роман КИРЧІВ

Львів

ПРО ПАМ'ЯТНЕ ПИСЬМО ПРО СТАН БОЙКІВ У СИНЕВІДСЬКОМУ НИЖНІМ. 1841 РІК

З кожним роком побільшується погіршення фізичного та морального стану мешканців Синевідська Нижнього, а правдоподібно також тих мешканців сусідніх місцевостей, що жиють таким самим заняттям. Се збуджує у кождого неупередженого глядача оправдане побоювання про їх у кождім напрямі невідрадну будучність. Се побоювання у підписаного душпастиря — названої громади, при ближчих зносинах із ними піднесене до сумної певності, вкладає на нього невикрутний обов'язок звернути увагу доброхвального ц[ісарсько]-к[оролівського] окружного уряду на сей лихий стан його парафіян отсим низькопідданим представленням, основаним на довголітнім досвіді і поважнім обдуманню обставин, виложених нижче.

Мешканці обох Синевідськ з долученням місцевостей Межиброди і Тишовниця різняться від долішнян і інших гірняків відмінною фізіономією та рисами характеру. Їх пласке, широке лице, сплющений ніс, широко отворений рот, низьке чоло, далеко одно від одного віддалені очі, їх попсований руський говір, властивий тільки тим місцевостям, їх переважно литовські прізвища, що кінчаються на О або поодинокі та складані співзвуки, визначний нахил до обжирства та п'янства, непереможна байдужість до християнства, незвичайна тупість для благородніших наклонів (далі перечеркнемо слова: стидливості, чистолюб'я, справедливості, вдячності, услужності) і властива всім слов'янським племенам гостинність свідчать, здається, про походження сих мешканців від сумішки з якимось татарським або іншим азійським племенем. Правдоподібно, зайшли вони на оселення з якоїсь провінції, де русини жили всуміш з варварами азіатами після якогось наслідком частих неприятельських нападів доконаного вилюднення сих місцевостей, і були спроваджені сюди при новім заселенню, яке се було в околицях Самбора з мазурськими колоніями. Пануючі правдоподібно у перших поселенців риси лиця затиралися помалу наслідком подруж або переселень з інших місцевостей, але вони виступають у поодиноких потомків часто дуже характеристично. Натомість моральні прикмети характеру переходять також у мішанців на потомство майже без зміни.

Сей, щоправда, тільки правдоподібний здогад веде до другого, не менше правдоподібного, а власне, що пануючий у мешканців сих осель нахил до торгівлі се не що інше, як хіба одідичена від їх предків і сплоджена, може, постійним заняттям тих предків у їх колишній вітчизні. Бо від непам'ятних часів провадили тутешні мешканці вивозову торгівлю з Угорщини, продаючи свої привезені товари переважно

на місці жидам. Аж пізніше почали вони розвозити горіхи та сливки, а в новіших часах також виноград, до Львова і по інших містах. Так більш-менш малися їх торговельні відносини, що приносили їм невеликий зиск, аж до р. 1831. В тім нещасливім році ширилася страшна холера в сих околицях може найгірше і найстрашніше тому, що серед мешканців неповздержливістю знаходила собі найвідповідніший підклад. Наслідком цеї кари Божої перейшла найбільша часть досі цвітучих господарств на молодих та недосвідчених газдів, що не доросли ще самі до ведення господарства, і, не маючи також ані досвіду, ані відповідних засобів та здібностей до торгівлі, вхопилися за неї з нерозважним поспіхом і власне тому довели себе до повної руїни. Щоправда, могли також інші часові та місцеві обставини причинитися багато до погіршення їх заможності, але підписаний не вагається вказати на необмежену досі свободу торгівлі як на найвидатніше жерело занепаду їх морального та фізичного стану. Бо, поминаючи вже те, що при теперішніх так значно змінених обставинах, збільшених потребах, при зрості конкуренції, який вимагає різнородних відомостей для успішного ведення торгівлі, при рафінованій конкуренції жидів, що торгують тими самими товарами, але на далеко більший розмір, при їх повній безпомічності вже хоч би тому, що вони не вміють ні читати, ні писати, при їх нахилі до марнотратства та при цілковитім браку готівки для ведення таких підприємств, які давали б зиск, вони не надаються зовсім до торгівлі. Впливає ся необмежена свобода торгівлі різнородно і пагубно на їх фізичний та моральний стан. А се ось чому: віддаючися торгівлі, вони відтягаються і відвикають від рільництва, натомість мають аж надто часто нагоду до п'янства, улягають згіршенням та спокусам столиці і дають своїм полишеним жінкам і дітям нагоду й привід до неморального життя, при чім і самі цілими місяцями відтягаються від найбільше потрібного для них християнського навчення.

До сего доходжу ось яким міркуванням. Коли всяке заняття має тому, хто хоче занятися ним, принести користь, мусить заняти для себе всі його сили, здібності, неподільну прив'язаність і весь час, то все це має місце при рільництві остільки більше, що тут кожна пора року приносить свої властиві і невідложні роботи, зв'язані з собою так тісно, що занедбання одної неухибно мусить шкідливо вплинути також на всі інші, і при якім тільки невтомна пильність, ненастанне затруднення і замилування до господарства, яке перемагає всі утяжливості, може запевнити бажаний успіх. Тим часом наш купець-селянин розривається так дуже між одним, а другим заняттям, що переважний нахил до вигіднішої торгівлі мусить зовсім здусити в нього замилування до господарства. Лише нерадо прикладе він руку до плуга і пожадливо тужить за торгівлею. Відвикаючи зимою від усякої праці, він весною лише абияк та недбало обробляє своє поле, покидає на все літо майже всяку польову роботу, полишаючи її або жінці, звичайно обтяженій дрібними дітьми, або лінивому, недосвідченому наймитові, а сам — зовсім завмерлим для господарства — проводить найдорожчий час у корчмі, де не лише в неділю, але також у будні дні найрадніше сходиться зі своїми товаришами, забавляючися пиятикою, веселими життя та передсмаком нетерпеливо дожиданої веселої зими. З наближенням осені ворушиться в ньому чимраз живіше нещасний потяг удатися в чужину, як у тих непосидючих перелетних птахів. Скваппливо звозить не зовсім ще сухі і щороку гірші польові плоди і ще скваппливіше та недбайливіше обробляє поле під озимий засів, або й зовсім занедбує цю роботу, звертаючи всі свої помисли та змагання тільки на те, аби визичити гроші, хоч би довелося платити і найвищий процент. Коли це пощастить йому, тоді справляє кількаденну гостину, де серед забави з товаришами обчислюють наперед сподіваний зиск, зараз відтягають його від позичених грошей і обертають на кошти забави, або деколи на заспокоєння найпильніших домашніх потреб. З рештою готівки удається, мов на ново оживаючи, той селянин-купець, повний

радості та надії, на Угорщину і вертає відтам, гордий на свої дорого закуплені товари не менше від того мореплавця, що вертав збагачений золотом із Перу. П'яний задоволенням, він спішить до Львова, або до якогось іншого міста, а кожний день його приїзду та від'їзду не минає без гостини для всіх приятелів і знайомих, при чім щедро частують навіть найменших дітей.

В часі, коли господар, а тепер зовсім у товари зоосмотрений купець, у далекім місті продає товари, повертаючи одержані гроші зовсім неощадно на своє удержання, іноді дбаючи тільки про те, аби добре вихіснувати свою отак захоплену свободу і вжити життя, і все ще мріючи про зиски, скорочує собі полишена домогосподиня нудну зимову пору зі знайомими та приятельками, уважаючи себе вповні вправі обернути дещо із збіжевого запасу, заробленого її потом, на свою втіху, і, почуваючи себе свобідною, чинить це іноді аж надто часто. Розуміється, що й наймит, якому повірено ведення господарства, її одинокий товариш у домовім пожиттю, не має від неї кривди, а звичайно і сам не від того аби подбати про себе на власну руку. От тим то лихо переховане, а ще лихіше зимолочене скупе збіжжя виносять часто і господиня, і наймит за напитки та тютюн. Доходить до того, що бувший купець, збувши свої товари, зі значною стратою, вертає на своє господарство, а коли по дорозі, впившися десь до безтями, не загубить решту грошей, або хтось не вкраде їх йому, вернувши додому і побачивши пусті сусіки, мусить знову пускатися на торгівлю і купувати збіжжя на прожиток та на весняні засіви, якщо віритель, що ждав його повороту, не упередить його і не видушить від нього рештки грошей, а за недостаючу суму не забере та не продасть одну або другу худобину. От так то господар і господиня навзаводи, цей у чужині, а вона дома підкопують своє домашнє щастя, яке повинні би укріпляти сполучними силами. Отак воно занепадає чимраз більше, коли зруйноване дотла підприємство приведе за собою голод і нужду, до чого прочиняється обопільне незадоволення та обвинувачення, розлад, суперечки і неминуче роздвоєння. Це сумний вихід найбільшої частини наших купців, це слизька дорога, якою вони насліпо спішать до своєї загибелі. Цею дорогою від 10 літ немало синів тутешніх, колись заможних господарів, зійшло на поденних заробників, пастухів до свиней та корів або ледарів та злодіїв. Коли такий зледащіщий чоловік має ще дещо землі, то вона держиться у нього доти, доки він рік за роком частку за часткою віднаймає її багатшим або посороннім, щоб, отак бідуючи тягти день за днем своє нужденне життя. Таке життя доводить його легко до нечутливої байдужості до всього, що торкається його дочасного і вічного добра, до душевного стану, не менш страшного від самої розпуки. Те, що сказано досі, вже саме було б достатнім кинути страшне світло на їх неморальний стан.

(Так часта, майже безперервна нагода до п'янства веде з собою ще й те, що родичі виказують свою, зрештою, ніколи не виявлювану, прихильність до своїх дрібних дітей тим, що силують їх випивати потроху горілки. Діти, полишені собі самим наслідують потім спосіб життя матері і привикають так легко до пиття горілки та курення тютюну, що 12-літні хлопці випивають без найменшого вагання по повній чарці горілки і постійно курять люльку, а 18-літні парубки нерідко робляться скінченими п'яницями) [1]. Така довга розлука, така може аж занадто пожадана обопільна свобода розлученого подружжя, занедбання батьківського дозору над дітьми — з одного, а дуже часто лихий приклад життя матері — з другого боку, майже піврічна неприсутність торгівців на потрібних кожному, а їм найбільше, поученнях християнської релігії, — все це причини щораз більшого серед тутешньої людності п'янства, розпусти, ламання подружньої вірності, занедбання виховання дітей, затверділості в гріхах, та безрелігійності.

[1] Цей уступ, узятий у скобки, в німецькім оригіналі перечеркнений, але я подаю його в перекладі тому, що він синтаксично і річево в'яжеться з дальшим текстом.— І. Ф.

От тим то зволить ц[ісарсько]-к[оролівська] власть узяти під розвагу ось що.

Майже 6-місячний побут наших мешканців у столиці краю може мати тільки шкідливий вплив на їх моральність. Бо не лише в своїх господах, де по скінченню денного заняття вони забавляються пияткою, співами, музикою та картами іноді цілі ночі, при чім марнують велику часть заробленого чужого гроша, але також у трактієрнях, шинках та пиварнях, а то й у найпоганіших яскинях найогиднішої розпусти, по яких вони шляються вечорами, продаючи свої товари, вони стрічаються з людьми легкодушного життя та підозрілої моральності, а часто навіть із поденнєм суспільного болота. Вроджена сміливість і влізливість таких людей, злучена зі сваволею, дає їм часто нагоду та причину вдаватися з простодушним бойком у розмови дуже небезпечні для цього останнього; тут поганяться свавільно все те, що йому досі було святе, його віра та церковний обряд; а також ті, що досі подавали йому релігійні науки та відправляли обряди, робляться предметом насміхів, кпин і ненависті, а їх найсвятіші обов'язки подаються в підозріння і в погорду. От так із серця тих людей помалу витравляються навіть тінь релігійності та почуття честі, особливо тому, що ті заразливі погляди висловлюють перед ними люди, яких вони вважають ученими та вищими станом, яким треба вірити на слово. Не маючи ніякої релігійної науки, в часі цілого свого побуту у Львові, вони не знаходять нічого, що могло б протиділати цим заразливим впливам, так що пізніше всякі, хочби й найстаранніші повчання їх душпастирів, яких вони надто навіть дома раз у раз занедбують, не можуть направити їх. Таким способом їх вроджена млявість у християнстві переходить у затверділу байдужість та закоренілість, їх слаба віра аж надто часто переходить у вільнодумство, а натомість вони знайомляться з усякими родами найпаскудніших вибриків та розпусти і віддаються їй з дикою невдержністю.

Докази на це твердження, на жаль, аж надто численні та очевидні. Як мало наших мешканців займається рільництвом, видно досить із страшної, ніде інде нечуваної, майже до віри неподібної байдужості, з якою вони одні одним через зовсім не стережені череди свиней та рогатої худоби восени та навесну, а то навіть і протягом цілого літа ушкоджують та випасають полеві плоди, розкидають, розбивають та розтоптують збіжжя, пов'язане вже в снопи, або винищують самопас пущеною худобою без усякого милосердя. Пізніше засіяне збіжжя бідніших, поки ще достигне. Їх добробут, особливо протягом останніх 10-ти літ, погіршився дуже значно, як це кожному впадає в очі, хто тільки трохи уважніше погляне на занедбані, обдерті та близькі завалення будинки, колись управлені, а тепер переважно облогою полишені поля, а ще більше на змізерованих і нужденно одягнених мешканців, що раз у раз борються з голодом та недостатками всякого рода і не вилазять із довгів. Не забуваймо, що многі з них не мають ані одежі, ані живності і, лякаючися людей та денного світла, живуть у невилазній нужді в своїх напіврозвалених хатах. Певні виказа домінікальних рестонцій[2] з увагою на те, що державні податки стягаються тільки з найбільшою трудністю, примусовими способами і все пізніше, ніж у інших місцевостях, докладне порівняння виказів стану худоби зі станом минулих років (при чім показався б стан худоби майже наполовину менший), докладний виказ усіх страт, понесених протягом 10 літ чи то через невдалу торгівлю, чи наслідком занедбання господарства та крадіжей, — усе те доповнило б сей жахом проймаючий образ. Доказом цієї останньої обставини може служити факт, що минулого року двом мешканцям Тишівниці в дорозі на Угорщину в стані безтямного запою вкрадено більше 400 ринських, а третьому по дорозі до Львова в подібнім стані вкрадено коні з возом.

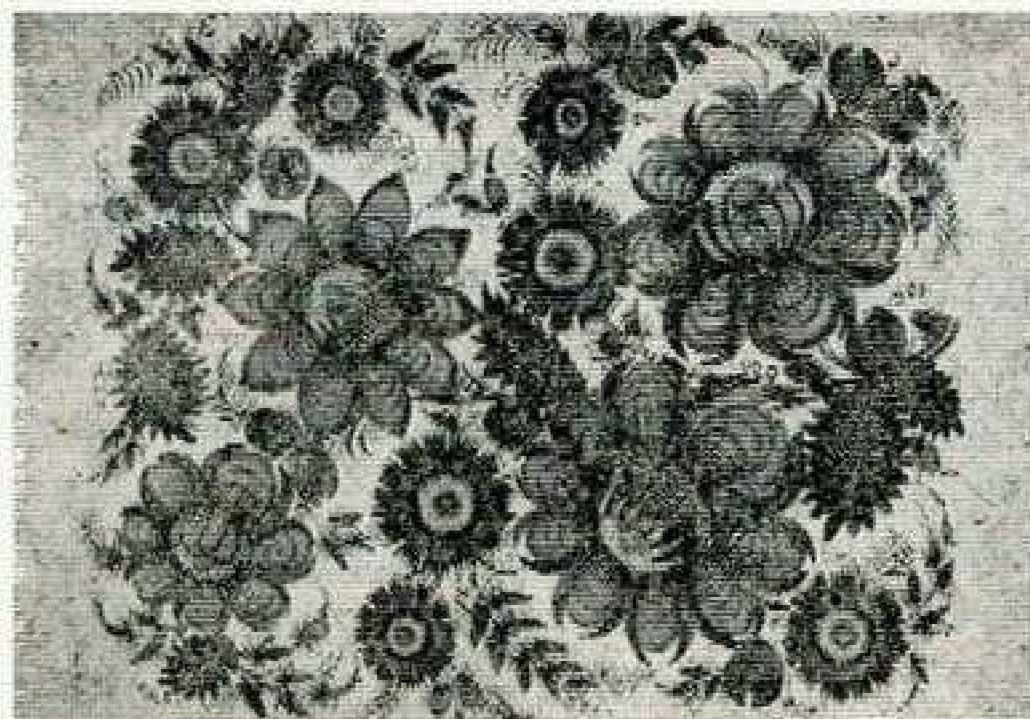
Як мало треба сумніватись про сей тут описаний стан наших торговців, так само мало почуває підписаний себе в грісі супроти своїх парафіян, відмовляючи їм усякого благородного почуття і чуючи

себе змушеним обвинуватити їх у різнородному зіпсуттю, а властне в невдячності, непослусі, несправедливості та безсоромності, бо загальна опінія віддавна аж надто справедливо закидає їм усі ті і ще многі інші злодіяння. І коли кожний, проїздячи через ті села, чудується бачачи молодь віддану лінивству, бачачи як ледве 10-літні хлопці випивають повні чарки горілки і курять люльки, як парубки, що мають мало що понад 15 літ, поробилися вже скінченими п'яницями, коли він дивується, що в наших селах корчми в кожній порі року і дня повні п'яниць, то він здивувався б ще більше, коли б у неділю або свято захотів зайти до нашої парафіяльної церкви, де рік у рік правиться богослужіння серед порожніх стін і говоряться проповіді глухим кутам, коли тим часом у корчмі навіть під час богослуження збирається далеко чисельніша громада старих і молодих, мужів і жінок, і дітей, господарів і слуг, які з радістю і втіхою поклоняються спільному божкові п'янства.

Ще одним доповненням до характеристики соромного морального стану тутешніх мешканців хай буде отся обставина, що тутешня домінія від кількох літ знаходиться в немалім клопоті задля виявлення одного, не відданого п'янству члена громади, який з користю для громади міг був бути зжитий на війта, а тепер із дійсного браку такого чоловіка мусить щопівроку переміняти війта і затверджувати завжди самих найбідніших, які не мають ніякої поваги в селі і не визначаються також особливою моральністю, а се луше тому, що лише таких людей можна знайти на цей уряд, які згоджуються обняти його на те тільки, аби запомогтися підкупами та користуватися пиятиками. Відси постає побоювання, що з часом, коли діла підуть далі такою дорогою, весь суспільний порядок і громадська карність будуть поважно захитані.

Цей зовсім іще неповний образ грізної небезпеки і крайньої нужди найбільшої часті тутешніх мешканців, це заразом пригноблююче признання підписаного, як мало його довголітнє і все-таки не бездіяльне душпастирство могло причинитися до вічного, а також і дочасного добра його парафіян. Непоборно опиралися вище наведені різнородні труднощі його чесним і щирим змаганням, і дозволили йому хіба декількох виправити із загального занепаду, а може також хоч потроху спинити течію зіпсуття в її пагубнім бігу. Коли б оцим представленням йому пощастило склонити вищу власть до прихильного оцінення того, що тут наведено і до батьківської заради супроти небезпечного стану його парафіян, то він радувався б і веселився душею, що хоч таким способом причинився до поправи долі своїх духовних дітей. Робити предложення в тім важнім і труднім ділі підписаний не важиться, та все-таки не вагається зазначити, що старанне піднесення шкільної науки, яке могло б виховати нове, ліпше покоління, а також добре обдумане обмеження дотеперішньої свободи торгівлі, — це були б перші основи спасенних заходів правительства.

Лука ДАНКЕВИЧ

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

ПОНОВЛЕННЯ ВИДАННЯ «ЗАПИСОК НТШ» У ЛЬВОВІ

Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.—Т. CCXXI.—Праці філологічної секції. Редактори тому Микола Ільницький, Олег Купчинський. Львів.— 1990.— 382 с.

Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.— Т. CCXXIII.— Праці секції етнографії та фольклористики. Редактори тому Роман Кирчів, Олег Купчинський. Львів.— 1992.— 460 с.

У 1990—1992 роках після піввікової перерви, спричиненої несприятливими суспільно-політичними умовами, читачі України одержали видані у Львові три книги «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка» — праці філологічної, історико-філософської та секції етнографії і фольклористики. На черзі видання праць секції мистецтвознавства. Немає потреби підкреслювати значення відновлення в Україні випусків «Записок НТШ», які разом з такими фундаментальними працями другої половини XIX— поч. XX століть як «Київська старовина», «Зоря», «Літературно-науковий вісник», «Етнографічний збірник», «Матеріали до української етнології» та іншими заклали міцні підвалини, на яких піднімається висока будівля праць з українознавства.

Перший том «Записок НТШ» вийшов у світ у Львові в 1892 році завдяки активній підготовчій праці багатьох діячів української культури кінця XIX та перших десятиліть XX століття. Редакторами були Юліан Целевич, після його смерті (в тому ж 1892 році) — Олександр Барвінський, а з 1895 р.— Михайло Грушевський. Великий внесок у підготовку і видання томів зробили Олександр Кониський, Іван Франко, Володимир Гнатюк. Постійними авторами цього видання були В. Антонович, Ф. Вовк, Я. Гординський, С. Дністрянський, О. Колесса, О. Маковей, О. Огоновський, В. Шухевич, В. Щурат та ін.

Протягом перших десятиліть існування у «Записках НТШ» були надруковані фундаментальні праці про українську народну словесність: І. Франка «Студії над українськими народними піснями», Ф. Колесси «Ритміка українських народних пісень», В. Гнатюка «Пісенні новотвори в українсько-руській словесності», І. Верхратського «Знадоби до пізнання угро-руських говорів», з'явилися спеціальні томи, присвячені науковій діяльності таких видатних діячів науки і культури, як М. Грушевський, В. Антонович, І. Франко, Ю. Целевич та ін.

У міжвоєнні десятиліття «Записки НТШ» було поділено за випусками на праці філологічної секції (редактори К. Студинський, Я. Гординський, В. Сімович) та історико-філософської (редактор І. Крип'якевич). Під редакцією І. Крип'якевича у Львові у 1938 р. вийшов останній 155 том «Записок НТШ», а в 1940 році незабаром після приходу Червоної Армії у Львів саме Наукове товариство ім. Шевченка було ліквідовано і його видання на Україні заборонені.

В 1947 році діяльність Товариства була відновлена у Мюнхені, де вийшли чотири томи «Записок НТШ». Подальші випуски було здійснено вже в Нью-Йорку і Торонто. Окремі томи цього видання в діаспорі мали характер тематичних збірок або монографій чи бібліографічних покажчиків. З найбільш помітних видань того часу були праці В. Кубійовича «Етнографічна мапа південно-західної України» (т. 160), О. Оглоблина «Іван Мазепа та його доба» (т. 170), С. Смаль-Стоцького «Тарас Шевченко — інтерпретації» (т. 179), М. Мушинки «Володимир Гнатюк — дослідник фольклору Закарпаття» (т. 190). До 50-х роковин смерті Івана Франка видано збірку документів, пов'язаних з його діяльністю (тт. 183—194).

Національно-культурне відродження України дало змогу відновити діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Україні і з 1990 року почали знову виходити «Записки НТШ» у Львові. Перша книга поновленого львівського видання (т. 221) присвячена працям з філології. Вона складається з таких частин: літературознавчі та мовознавчі праці, матеріали, критика та бібліографія. Серед статей тому знаходимо праці відомих учених з України і діаспори, присвячені багатьом актуальним питанням вивчення історії, літератури, мови та культури. Науковою глибиною, новими поглядами тут відзначаються розвідки Г. Грабовича «Функції жанру і стилю у становленні нової української літератури», Я. Ісаєвича «Минуле, сучасне і майбутнє народу: проблема спадкоємності української культури в творчості Шевченка», Т. Комаринця «Поема «Великий льох» у контексті шевченкової концепції України», В. Міяковського «Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство», М. Мороза «Автобіографічний елемент у ліричній драмі Івана Франка «Зів'яле листя», Л. Сеника «Прозові пошуки українських футуристів 20-х років: «лівий» роман», М. Ільницького «Поетичні школи в західноукраїнському літературному процесі 20—30-х років XX ст.» та ін. Важливі проблеми духовної культури, пов'язані з мовознавством, висвітлюють статті Л. Коць-Григорчук «Написи на творах українського середньовічного малярства (Лінгвістичне та палеографічне атрибування)», О. Сербенської «Франкова концепція зв'язку мови і духовності», Й. Дзендзелівського «Дослідження лексики українських говорів (стан і перспективи)».

Дуже цінними у «Записках НТШ» є розділи «Матеріали», які фактично є маловідомими, а то й зовсім невідомими сторінками культурного життя на Україні в минулому. У 221 томі таким є «Невідомі матеріали до історії ліричної драми Івана Франка «Зів'яле листя», підготовлені І. Денисюком та В. Корнійчуком, «Листи Василя Стефаника до Андрія Шептицького» О. Купчинського, «Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка» М. Гнатюка, «Листи Богдана Лепкого до Василя Щурата» О. Дзьобана і О. Петраша. У розділі «Критика і бібліографія» рецензуються книги, що вийшли з друку в Україні і за кордоном.

Повнотою і вдалим підбором матеріалів відзначається 23 том «Записок НТШ», підготовлений секцією етнографії та фольклористики. Тут у розділі «Статті» подані наукові розвідки С. Мишанича «Один підрозділів українських народних дум», у якій досліджуються пародійні думові тексти, зокрема про улюбленого козака Мамая, В. Буряка «Естетичний аспект форм індивідуального самовираження сучасної фольклорної пам'яті (На матеріалі півдня України)» — про роль діалогів в образній системі народнопісенних творів, сюжетно-ланцюгові лінії, самовираження фольклорної пам'яті. Недосліджені сторінки української фольклористики розглядає Р Кирчів статті «Сподвижник «Руської трійці» фольклорист Іван Бірецький». У ній автор розвідки простежує життєвий і творчий шлях цього невтомного трудівника на ниві фольклору, характеризує його фольклорні матеріали, що пізніше були включені до фундаментальної збірки Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси». І. Сенько у статті «Пісня про скасування панщини» досліджує авторство відомої пісні «Прилетіла зозуленька» про скасування панщини в 1848 році в Австро-Угорщині, висловлює свій погляд на її походження, характеризує варіанти. Н. Супрун — активна дослідниця музичної творчості Гната Хоткевича — вміщує статтю «Етномузикознавча діяльність Гната Хоткевича», у якій досліджуються програми збирання народної творчості, підготовлені Г. Хоткевичем, розглядається його монографія «Музичні інструменти українського народу».

Широкий діапазон мають статті 223 тому «Записок НТШ» в галузі етнографії. Тут досліджуються особливості народного житла південно-західної частини Волині в XIX— поч. XX ст. (автор Р. Радович), господарські будівлі Полісся того періоду (А. Данилюк), традиції гуцульського мосяжництва (С. Боньковська), традиційні українські жіночі прикраси (Г Савчук), виготовлення традиційних карпатських народних флейт (Б. Яремко), бойківський лісосплав (М. Глушко). Кілька статей присвячені дослідженню маловідомих сторінок життя і творчості видатних фольклористів та етнографів минулого: М. Мороза «Етнографічна діяльність Раймунда Кайндля», Г Дем'яна «Маловідомі сторінки життя і наукової праці Михайла Зубрицького», З. Болтарович «Оскар Кольберг і Україна», Й. Дзендзелівського «Нестор Малеча — етнограф, фольклорист, філолог».

Розділ «Матеріали» у цьому томі досить грунтовний. Дослідникам Р. Кирчіву та О. Дзьобану вдалося віднайти і опублікувати понад 20 казок з особистого архіву М. Возняка, що були записані прихильниками «Руської трійці» в 30-х роках

роках XIX ст.; М. Мороз вмістив маловідому рецензію І. Франка на працю В. Шухевича «Гуцульщина», М. Глушко — архівну статтю етнографа Юрія Павловича про «транспорт», Г Дем'ян опублікував листи В. Гнатюка до М. Зубрицького — про творчі взаємини цих двох діячів культури; Р. Залєська і А. Іваницький подали до друку 58 листів Климента Квітки до Філарета Колесси. Безперечно, усі ці публікації значно розширюють наші уявлення про культурний процес на Україні і є новою сторінкою в дослідженні української фольклористики та етнографії.

У томі вміщено також інформацію «Етнографічні колекції Музею НТШ», а також ряд рецензій на видання, що вийшли в світ в останні десятиліття: Р. Кирчіва «Мушинка Микола. Володимир Гнатюк; Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства» (Париж, Нью-Йорк, Сідней, Торонто, 1987), О. Купчинського «Етнографія та фольклористика на сторінках «Українського архіву» (1960—1989, т. 16—51), З. Болтарович і Р. Кирчіва «Этнаграфія Беларусі. Энцыклапедыя» (Мінськ, 1989), Р. Чмелика «Городенщина: Історико-мемуарний збірник» (Нью-Йорк, Торонто, Вінніпег, 1978), Г Грабівського «Бойківщина: Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту» (Філадельфія, Нью-Йорк, 1980).

Рецензовані нами томи «Записок НТШ» свідчать про їх високий науковий рівень, новизну досліджуваного матеріалу, відбір актуальної тематики. Більшість вміщених розвідок побудовані на архівному, малодоступному для широкого загалу матеріалі, відзначаються доказовістю і науковою сумлінністю, що дає змогу їм зайняти помітне місце в науці. Опубліковані архівні матеріали додають нові штрихи, доповнюють сторінки наукової і творчої діяльності ряду видатних діячів — невтомних дослідників української культури в минулому.

До книг «Записок НТШ» подаються ілюстрації, графічні малюнки, вони гарно поліграфічно оформлені. Усе це разом збільшує авторитет серії. Тому усі томи видання після свого виходу у світ швидко стають предметом особливо ретельного студіювання допитливих читачів, що з нетерпінням чекають появи його нових книг.

Михайло ПАЗЯК

Київ

НОВІ КНИГИ ВИДАВНИЦТВА «ВІДРОДЖЕННЯ»

Видавнича фірма «Відродження» зареєстрована в Дрогобицькому міськвиконкомі 1991 року, в день Архангела Михаїла, як правонаступниця однойменного видавничого кооперативу, заснованого в серпні 1990 року. Як записано в Статуті, фірма створена з метою активізувати на Дрогобиччині процеси національного відродження, повернути краянам заборонені тоталітарним режимом літературні імена, об'єднати навколо видавництва нинішні потенціально творчі сили інтелігенції і допомагати зростанню наймолодших її представників.

Основою, що визначає тематику книжок, фірми, є українська національна ідея, У догекачепівський період при наявності цензури, інших обмежуючих і регулюючих друк органів книжки фірми друкувалися в Литві. Сприяв їй в цьому і координував видавничу роботу Василь Капкан, українець, тодішній член Саюдісу. Так, вже на початку 1990 року фірма першою в Україні видала 4-тисячним тиражем «Нарис історії України» Д. Дорошенка, а потім — Молитвенник Греко-католицької церкви, Молитвопісенник для дітей, «Пісні української національно-визвольної боротьби», «Хто такі бандерівці та за що вони воюють» (автор П. Полтава), «Злочини комуністичної Москви влітї 1941 р.», «Дух нашої давнини» Д. Донцова, «Гаївки», шкільний співаник «Нам пора для України жить» та ін.

Особливого успіху осягнула книжка «Українська церква і процес національного відродження» (автор В. Іванишин), яку без згоди фірми великими тиражами передруковували у Львові і в десятках газет Галичини, Волині. Під різним видавничими етикетками, щоб обійти цензурні і адміністративні бар'єри, фірма випустила її 100-тисячним тиражем.

Одночасно фірма розгорнула і громадську, культурно-просвітницьку роботу, особливо серед української діаспори колишнього Союзу. Вона постійно надсилає свої

книжки безкоштовно українській СШ № 65 в м. Донецьку, в Прибалтику (Громаді українців Литви, Українському земляцтву в Естонії, Українській родині в Латвії), Ксмі ССР (товариству «Дружба»), українцям Тюмені, Уфи, Краматорська та ін. Видавництво безкоштовно комплектує національну бібліотеку «Просвіта» в м. Дрогобичі, надає допомогу військовим частинам, розповсюджує літературу під час культурно-просвітницьких акцій в східних областях України.

Після випуску книжок часто проводиться їх презентація. По книжці «Українська церква...» таких презентацій було понад 100. По книжці «Нація. Державність. Націоналізм» вже проведено презентації в Дрогобичі, Стебнику, Жидачеві, Заліщиках, Коломиї. Ясно, що на таких презентаціях домінує не так намагання познайомити читачів з автором, як залучити людей до осмислення ідей, виражених в книжці.

Про характер видань фірми, деякі напрямки її роботи можна дізнатися і з рекламок, видрукованих в них. Нижче подаємо коротенькі анотації до деяких книжок, випущених фірмою.

Адам Войтюк. Корифеї рідного слова (Дрогобич, «Відродження», 1991). На 1991 р., говориться в передмові, припадають ювілейні дати чотирьох світочів нашого красного письменства — Т. Шевченка, І .Франка, Лесі Українки, В. Стефаника. Саме їм і присвячує професор Дрогобицького педінституту А. Войтюк свої нариси, в яких сконцентрував увагу передусім на загальнолюдських цінностях у спадщині славетних ювілярів «Володар у царстві духа», «Думки його глибінь», «Митець із вродженим талантом».

В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. Мова і нація (Дрогобич, «Відродження», 1991). У розділах «Престиж мови», «Українська мова серед інших мов світу», «Мова і етнос», «Рідна мова», «Мова і держава», «Культура мовлення», «Мовні обов'язки громадян» та інших ідеться про місце і роль мови в національному відродженні України.

Вячеслав Умнов. Калинова журба. Вірші (Дрогобич, «Відродження», 1992). Збірка містить поезії «До України», «Вишийте сорочку мені, мамо», «Душі народу троїстих музик», «Зникли мови і держави» та інші, в яких автор голова «Просвіти» м. Трускавця постає палким ентузіастом розбудови і плекання нашої духовності.

«Горішня Брама». Поетичний збірник дрогобицьких поетів (Дрогобич, «Відродження», 1991). Колективна книжка містить добірки п'яти молодих поетів Дрогобича — Лесі Голик («Калинові коралі»), Богдана Башака («Воління волі»), Василя Ортинського («Камінне часу тло»), Вячеслава Умнова («Суть від основ»). Йосипа Фиштика («Початок дня»).

Злочини комуністичної Москви в Україні вліті 1941 року (Дрогобич, «Відродження», 1991). Збірник друкує свідчення колишніх в'язнів більшовицьких тюрем, які чудом врятувалися в метушні під час втечі НКВД з України. Матеріали доповнені фотознімками жертв НКВД і розкопаних могил. В збірнику також даються матеріали про криваву неділю 13 січня 1991 р. в Вільнюсі.

«Хто такі бендерівці та за що вони борються» Петра Полтави. На збірнику автограф автора з посвятою Провіднику ОУН Степану Бандері. Передрук праці видання 1950 р. відомого публіциста УПА Петра Полтави (справжнє прізвище Федун). Збірник містить деякі офіційні документи ОУН.

«Карпаторусинство», його джерела й еволюція у XX ст. Автор — Олекса Мишанич. У пропонованій праці відомий вчений професор О. Мишанич розкриває генезу, сутність і мету такої антиукраїнської провокації, як «карпаторусинство».

Валентина Штинько. Тінь сльози. Поезії. Перша книжка волинської поетеси В. Штинько.

Йосип Фиштик. Вітаюся зі світом. Поезії. Перша книжка дрогобицького поета Йосипа Фиштика.

Віктор Рафальський. Слухай, моя Україно! Поезії. Збірка довголітнього в'язня радянських таборів.

Олег Баган. Іван Франко і теперішнє становище нації. Збірник статей. Автор виявляє дивовижну суголосність думок і пророкувань І. Франка з сучастністю, з теперішнім становищем української нації.

президент видавничої фірми
Петро БОБИК,
«Відродження»

Дрогобич

«Русини у XVIII ст.» — під такою назвою вийшла у світ фундаментальна монографія відомого угорського вченого, голови асоціації україністів Угорщини Іштвана Удварі. Ця праця стала своєрідним підсумком багаторічних пошуків і спостережень угорського дослідника над історичним розвитком українців-русинів, що проживали в Угорщині, зокрема в її північно-східній частині, куди входила й сучасна Закарпатська область. Професор Удварі накопичив величезний фактичний матеріал, зокрема архівний, що вражає широтою і заглибленням у проблематику — адже сюди увійшли дані з історії, економіки, культури, історичної демографії і статистики, історії релігії, етнографії, а також мовний матеріал, що супроводжує всі ці явища. Спостереження Удварі стосуються не лише глобальних, загальних процесів, що відбувалися у той час, а й окремих явищ, певних територіальних одиниць тощо.

Спільність долі українців-русинів та угорців, тривале проживання їх в межах однієї держави завжди викликали значне зацікавлення з боку угорських дослідників як минулого, так і сучасності. У наш час історію міграцій і переселень українців на територію Угорщини висвітлив А. Раладі-Ковач, Л. Нереш зробив це на прикладі боршодських русинів, П. Недермюллер окреслив основні завдання методологію вивчення народної культури, зокрема фольклору регіонів, де проживали русини, окремих аспектів вивчень, загальнотеоретичних положень торкнулися угорські дослідники на конференції «Інтеретнічні зв'язки в північно-східній Угорщині, яка проходила в 1984 р. в Мішкольці (Габор Барна, Ласло Карпаті, Золтан Уйварі).

Всі ці праці, різні за тематикою та проблематикою, оцінками явищ, сходяться на необхідності вивчення історії та культури українців-русинів у минулому та сучасності, їх взаємозв'язків з угорцями. Ще одним підтвердженням цього став вихід у світ у 1991 «Русинсько-мадярського словаря глаголув» Антала Годинки, підготовленого Іштваном Удварі. У вітчизняній науці ще не дістала належного висвітлення багатогранна наукова й освітня діяльність вченого. Антал, чи Антоній Годинка, за походженням русин із Земпленського комітату все своє життя присвятив вивченню історії, мови та культури слов'янських народів, їх зв'язків з угорцями. Йому належать праці з історії певних періодів сербського, російського, хорватського народу та ін., а також дослідження з обсягу історії та культури русинів, такі як «Історія мукачівського греко-католицького єпископату» (1910), «Місце проживання, побут і минувшина карпатських русинів» (1923) та ін. Наукова спадщина Годинки дуже багата й різнобічна, й відзначається оригінальністю підходів і методів. Годинка став укладачем русинсько-мадьярського словника (1992 р.), який і ліг в основу факсимільного перевидання. Словникові передує вступне слово Іштвана Удварі про життя і діяльність Годинки, стаття Миколи Лелекача про вченого, історичні документи того часу, стаття С. Панька про історію русинсько-угорських і угорсько-русинських словників з ілюстраціями, а також окремі пісні із фольклорної збірки Годинки «Сто нашых співанокъ». Годинка дає їх наступну класифікацію: Стрілецькі. Америцьке. Лопатки. Розбійницькі. Гуслацьке. Вівчарське. Панщинне. Посмешковальне (гумористичне). Смуткове. Катунске[1]. Колядки. Любкове. Збирацька фольклорна робота мала велике значення і для укладання словника, про що пише автор: «Я вже згадував, ще збирав ті слова, які наш народ вживає в повсякденній мові, прислів'ях та приказках, піснях, при розвагах, а також в колядках. Я завжди спостерігав за мовою чоловіків, жінок, дітей нашого краю, записував почуті слова, нотував для себе казки, паремії, пісні, колядки, жартівливі пісні»[2]. Весною 1999 р. в м. Ніредьгаза в УР планується проведення конференції по вивченню наукової спадщини Годинки.

Книга Іштвана Удварі розпочинається вступним словом етнографа Дюли Віги, котрий зумовлює інтерес вченого саме до XVIII ст. «формуванням ареалу проживання національних груп, створенням демографічної, релігійної картини: по відношенню до багатьох проблем національних груп цей період був вирішальним, що відчувається і в наш час»[3]. Віга дає високу оцінку праці Удварі, вважаючи, що вона не лише має велике культурно-історичне значення для сучасної науки, а й поліпшує можливості зв'язків між народами Східної і Центральної Європи у майбутньому.

[1] Солдатські.
[2] *Антоній Годинка.* Русинсько-мадярськый словарь глаголув.— Ніредьгаза, 1991.— С. XXV

Монографія Удварі починається вступом, де він розглядає етнонім русини, подає його угорські відповідники — угро—руси, рутени, русини, руснаки, ороси, кішороси. Він описує сучасний стан русинів на Україні, в Чехословаччині, Югославії, Угорщині, Румунії, Америці, національний культурний рух, взаємозв'язки. Удварі стоїть на позиції розвитку русинів як окремої нації, що хоча й близька до українців, та відрізняється від східних слов'ян. Не можна заперечувати, що проблема ця досить складна, маловивчена, досі їй не приділялося достатньо уваги, й справді замовчувалася етнічна своєрідність русинів, та й саме слово, очевидно, має повне право на вживання, разом з тим виникає й інша крайність, яка не завжди вдало аргументується й використовується для політичних спекуляцій деякими діячами русинського руху (див. інтерв'ю Удварі з колишнім головою Карпатського товариства русинів). Очевидно, не буде правильним сказати, що назвами русин, рутен, руснак угорці, тобто угорська мова відрізняла цю групу від українців. Адже відомо, що назва «Україна» з'явилася лише пізніше, а слово Русь, руський було питомим означенням саме цього східнослов'янського народу. Зрештою, руські, русин вживається щодо українців й іншими народами, зокрема поляками, які, називали так галицьких українців. Та й крім назви русин є в угорців слова орос (росіянин), кішорос (малоросіянин) на означення закарпатців.

Далі Удварі подає грунтовну історіографію вивчення краю, аналізуючи праці вчених із різних країн. Він розглядає роботи Калмана Жатковича, Антонія Годинки, Гіадора Стрипського, Ореста Сабо, Олексія Петрова, Івана Шульги, Шандора Бонкало, Яноша Рамача та ін. Значний внесок у історію вивчення краю зробили угорські дослідники, чимало матеріалів публікувалося в узагальнюючих історико-статистичних багатотомних працях, що виходили в історичній Угорщині. Чимало фольклорно-етнографічного матеріалу, зібраного в той час, є в працях і збірках Ореста Сабо, Г. Стрипського, М. Фінцицького.

У XVIII ст. сучасна Закарпатська область складалася з чотирьох областей чи комітатів і входила до складу Угорщини. Цей Унг (Ужгород і околиці), Угоча (Виноградово і околиці), Берег (Берегово і прилеглі регіони), і далі територія на схід — Марамарош. Разом із сусідніми комітатами Сатмар, Сабольч, Боршод, Абауйорна, Земплен, Шарош, Сепеш, Гемер вони складали Мукачівський єпископат, де власне і проживали русини. Це не були компактні поселення, а змішане проживання з угорцями, німцями, румунами, словаками. З ряду різних причин — і політичних, і економічних і етнічних, протягом подальшого часу русини значно асимілювалися серед іншого населення, зокрема угорського і словацького. Таким чином, в 1920 р. тут лишилося 1500 русинів. В наш час, за спостереженням дослідників, русинська мова частково збереглася в селах Комлошка та Рудабанячка, в окремих жителів старшого віку інших сіл. Разом з тим з переходом на іншу мову не втратилися певні ознаки національної приналежності, зокрема у народній культурі, й це питання потребує свого подальшого вивчення.

За спостереженням Удварі, русини в тогочасній Угорщині не створили ні політичної, ані адміністративної єдності, кордони комітатів не співпадали з національними кордонами. Русини не мали свого феодального пануючого класу, громадянства. Тож суспільство складалося з відносно незначного прошарку церковної інтелігенції — священиків, монахів, учнів та дрібного дворянства, а також селян. У таких обставинах церква була єдиним закладом, де могла грати роль рідна мова та культура. Вона великою мірою протистояла асиміляції. Удварі наводить численні історико-статистичні, історико-демографічні дані по розміщенню на цих територіях греко-католицького населення, кількість жителів кожної національності загалом, по окремих комітатах, регіонах, навіть селах. Таблиці ці включають різноманітні дані, зокрема по роках, які розглядаються в різних аспектах, часто мовно-етнічному, адже велике значення на той час мала мова церковних служб. Ось, до прикладу частина однієї з таблиць:

Автор робить висновок, що в Мукачівському єпископаті більшість віруючих становили русини — 345, 786, або 63,8 % від усіх. В жодному комітаті вони не становили 100 % від усього греко-католицького населення; так, їх найбільший процент був у Шароші (98,65 %), Берегові (96,75 %), Унгу (95,14 %), Угочі (91 %).

По цьому Удварі переходить до розгляду тодішнього становища русинів в окремих угорських комітатах, їх міграцій і переселень, розміщенні, питань асиміляції, і білінгвізму, релігійних, культурно-освітніх проблем. Так, значна увага приділяється місцю паломництва Маріапочу, тодішньому релігійному і культурному центру русин-

Парахія, філія	Населення 1736—1738	Грекокат. сім'ї 1747	Знання г. к. мови 1780	Мова посел	Число жителів 1786			Мова катехіз. 1811	Мова служби 1816—1822
					г. к.	р. к.	ак.		
Овош	уг.	20	уг. рус.	уг.	455	3339	372	уг.	уг.
Напкор	рус.	24	уг. рус. рум.	уг.	260	209	9	уг.	уг.
Ніредь	рус.	20	уг. рус	слов.	860	700	5400		уг. рус.
Газа									
Шіма					71	12	31		
Ніртелек					13	51	68		
Нірпазонь	рус.		уг. рус.	уг.	230	78	482	уг.	уг.
і т. д.									

(г. к.— греко — католики, р. к.— римо—католики, ак.— акатолики), реформатори, євангелісти).

ства, згадка про який потрапляє і в фольклор, до збірки М. Гнатюка «Етнографічні матеріали з Угорської Русі». Цей розділ також ілюструється оригінальними документами, таблицями, списками монахів тощо.

Видатними діячами культури й освіти того часу були єпископи Дьордь Бізанці, Янош Бридач, Янош Копчаї та ін., діяльність яких описує Удварі. Особливу увагу він приділяє Андрашу Бачинському, котрий багато зробив у справі зміцнення греко-католицької церкви, розвитку культури та освіти.

Із родини греко-католицького священика-русина з комітату Сабольч вийшов відомий історик, письменник, що загинув геройською смертю під час революції 1848—1849 рр. Пал Вашварі, оригінальним є підхід Удварі до висвітлення його життєвого шляху. Автор досліджує історичне, етнічне тло, на якому проходить життя Вашварі, а також його близьких та дальніх родичів, друзів, патріотичну атмосферу, що панувала тоді серед молоді. Він робить висновок, що життя Вашварі (Фейєра) і його родини було пов'язане з двома великими центрами греко-католицтва — Гайдудорогом і Маріапочем, він став виразником ідей греко-католицької молоді, а з часом предметом її культу.

Значна увага приділяється Удварі питанням писемності русинів, мовним процесам та зв'язкам того часу. У зв'язку з цим він звертається до питань кріпацтва серед русин і словаків, досліджує мову документів — панщинних виплат тощо. Тіснішими зв'язками між багатонаціональним населенням, зокрема в комітаті Земплен, сприяли і традиційні заняття його жителів — виноградство та виробництво вина.

На території сучасного Боршод-Абауй-Земпленського комітату розташоване і село Комлошка, про яке вже йшлося. Певним аспектом його вивчення — мовним, фольклорним, етнографічним вже приділялася увага в угорській науці, Удварі ж описує історію села, формування його етнічної картини в результаті переселень, мову жителів і церковної служби, дані по виплаті панщини та ін.

Книга Іштвана Удварі, що містить надзвичайно багатий і різноплановий матеріал, який подається також у вигляді різноманітних таблиць, графіків, карт, сприймається цікаво також завдяки вміщенню автентичних документів XVIII ст.— листів, гербів, печаток, портретів єпископів і т. под.

Загалом треба відзначити, що в сучасній угорській науці розробка етнічної, краєзнавчої проблематики досягла високого рівня, як завдяки традиціям, що склалися, так і завдяки використанню сучасних методів, зокрема схематичного, графічного зображення. Добре розроблене тут картографування — історичне, етнічне, мовно-етнічне тощо. Велика увага приділяється питанням переселень і міграцій — як в значних масштабах, так і в межах одного села. Всі ці питання ще мало розроблені у вітчизняній науці, потребують вивчення в цьому плані іноетнічні групи України, тож книга Удварі може бути корисною і повчальною для цього.

Монографія угорського дослідника відзначається скрупульозністю, точністю у вивченні матеріалу, оригінальністю підходів до нього.

Київ *Леся МУШКЕТИК*

НОВІ НАРОДОЗНАВЧІ ЧАСОПИСИ

В умовах розбудови незалежної України винятково важлива роль належить традиційній народній культурі. Життя людини від народження й до останніх днів неодмінно пов'язане з традиційною творчістю — звичаями, обрядами, піснями, казками, легендами, прислів'ями та приказками тощо. І в добу кіно-відео-телеіндустрії, комп'ютеризації фольклор не втратив пізнавальної, естетичної, виховної функцій. У ньому синтезовано знання, вміння, злет почуттів та уяви, глибінь думки і безмежність фантазії. Коли світ і наше суспільство помітно демократизувалися, то в цьому заслуга не тільки політиків, але й фольклору, який постійно, безперервно твориться мільйонами трудящих. Нині з'явилася можливість вільного, нетенденційного, позаідеологічного пізнання фольклорних надбань українців.

Неабияку роль у відродженні, реконструкції, пропаганді, збереженні традиційної усної творчості і формуванні нового інтелектуально-почуттєвого потенціалу нації покликані виконувати українські народознавчі часописи, що з'явилися в 1991—1992 рр.

Одним із перших видань народознавчого характеру став львівський «Літопис Червоної Калини» (далі — «ЛЧК».— *М. Д.*). Письменник Роман Федорів у першому числі 1991 р., озираючись на недалеке минуле, говорить про викривлені хребти, «дуплаві душі, повні страху й непевності» й дивується, що українці й досі живуть. «Я дивуюся (і радію, і припадаю зі сльозми вдячності до її грудей), що Україна — чорнозем наш, угноєний щедро святим трупом, століочений ордами, оплюваний своїми, випалений до тла війнами — іще родить колосся..., а в тому колоссі — хочу вірити! — сотні тисяч зерен, з яких виросте нове жито. І буде на столі святий хліб нашого воскресіння. Хочу, щоб бодай кілька зерен у зчорнілу нашу землю, у чесні й заблукані душі засіяв журнал «ЛЧК». А далі редактор конкретизує завдання часопису: «Будемо прагнути, щоб журнал став світильником, який потрібен кожному подорожньому на нашій нелегкій дорозі; і хочемо, щоб журнал став будівничим людських душ... Іншої мети нема, окрім основної — спитати кожного стрічного, чом ти байдужий до самого себе? Чому не хочеш бути господарем? Чому не хочеш бути братом, а не пахолком на службі в сусіда? Чом не хочеш пізнати самого себе? Хочемо, щоб наша «Калина» зацвіла в Карпатах, на Підгір'ї, на подільських ланах — скрізь, де живуть небайдужі до своєї долі люди».

Детально говоримо про мету «ЛЧК» тому, що й завдання інших видань схожі: пробудження національної свідомості, виховання самоповаги як могутніх чинників саморозвитку та самоутвердження в колі інших народів світу.

Отже, «ЛЧК». Його, як відомо, було засновано у Львові 1929 р., а через десять літ радянська імперія червону калину похилила... Відновлений «ЛЧК» приємно вражає ентузіазмом тих, хто його творить. Концепція видання чітко продумана, глибока, а відтак і справді журнал може збудити напівсонного, збайдужілого. В ньому публікуються дослідження з історії України, краєзнавства, етнографії, фольклору, художні твори під промовистими рубриками: «Отчий світильник», «Постаті. Хто є хто?», «Стрілецька пісня», «На варті», «Наш край», «Зів'яле листя» (поетична антологія), «Із-за грат», «Дерево життя», «Архів», «Голоси журавлів» тощо.

У часописі видруковано чимало стрілецьких пісень та розповідей про них, повість Г. Смольського про Олексу Довбуша, статті про президента ЗУНР Є. Петрушевича, К. Трильовського, С. Бандеру, М. Тарновського, Є. Коновальця, Д. Вітовського, та ін.

«Архів» розкриває сучасникові багато сторінок вітчизняної історії (скажімо, трагедія під Базаром; тут цілком логічно виникає запитання: «Котовці: герої чи кати?»).

Та чи не найпривабливіші в журналі, на наш погляд, матеріали рубрики «Дерево життя». Тут вміщено публікації О. Федорів-Ходак «Шануй вітця свого й матку», «Галицький господарський порадник з XVIII ст.», «Родина за тисовим столом. Українська сім'я в історичних документах XVI—XVIII ст.», Г. Стельмащук «Розріз для шаблі» (одяг), «Коса — дівоча краса», «Сонце та місяць на барвінковому вінку (давній світогляд у головних уборах нашого народу)», Д. Гуменної «Послання з давнини. Родинний альбом», Є. Крамара «Про походження назви «Волянь» (не від «волів», як багато хто вважає, а від «вологи».— *М. Д.*), С. Килимника «Калина в звичаях України».

Запам'яталися статті відомого етнолога Р. Кирчіва «Академік Володимир Гнатюк про соборну Україну» та «Чи знаємо ми себе?». Зокрема, в останній автор накреслив низку програмних дій для українських етнографів, народознавців· «До першочергових завдань відношу заповнення прогалин у вивченні різних галузей традиційно-побутової матеріальної і духовної культури (фонд і якісний рівень потрібних опрацювань тут ще далеко недостатній!), грунтовне дослідження сучасної етнокультурної ситуації в Україні з налагодженням відповідних етносоціологічних досліджень і широким використанням їх достовірних даних, написання історії української етнографії і підручників з українського народознавства для вузів і шкіл, організацію системного опрацювання етнографічної карти України... До актуальних належить і невідкладна потреба введення у науковий актив української етнографії усього того, що досі з різних причин замовчувалося чи тенденційно трактувалося, і не тільки через перевидання праць класиків, а й публікації численних рукописних матеріалів із нашої етнографічної спадщини» (1991, № 2, с. 70).

Відрадно, що після цього виступу на Україні чимало зроблено: видруковано перший, хоч і не зовсім вдалий, підручник з етнографії «Культура і побут населення України», посібник з народознавства «Благослови, мати!» (упорядник Л. Іваннікова), першу монографію, присвячену жанрові легенди (В. Давидюк. Українська міфологічна легенда), кілька збірників казок, легенд і переказів: «Лицарі волі» (упорядники: П. Еудівський та автор цих рядків), «Українські перекази. Зібрав та упорядкував В. Возняк» (перевидання збірника 1944 р.), «Євшан-зілля. Зібрав та упорядкував П. Медведик»; здійснено випуск раніше «заборонених» жанрів: сонника, замовлянь, повір'їв; перевидається класичний збірник М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (підготував М. Пазяк); вийшов том «Українці: народні вірування, повір'я, демонологія» (упорядники А. Пономарьов, Т. Косміна, О. Боряк); ось-ось з'явиться велике історико-етнографічне дослідження «Українці»...

Та це, безперечно, заспокоювати не може. На книжковому ринку українська фольклорно-етнографічна книга майже відсутня. А попит на таку книгу, на нашу думку, зріс нині до масштабів духовного голодомору. Тому вихід часописів народознавчого характеру — своєрідний ковток джерелиці в спеку.

Привабливий зовні, гарно ілюстрований, змістовний журнал «Тернопіль» (редактор — Ірина Зелена). Як і в «ЛЧК», тут публікуються матеріали на різноманітні теми, проте основний напрям — висвітлення обрядів, звичаїв рідного народу.

Імпонує те, що тернопільці намагаються комплексно підходити до вирішення народознавчих тем. От, скажімо, окремий випуск часопису приурочено Великодню. Тут вміщено «Великодний словничок» І. Волинського (коротко пояснено двадцять термінів), статті Й. Шемлея «Народне печиво «Кострубеник», К. Добрянського «Великодні звичаї братства ім. св. Миколая в Старому Самборі» (переклади з польської І. Зеленої), В. Барни, М. Бурдяка «Лемківський Великдень», С. Гели «Писанки княжої доби», М. Мазур «Дивовижний світ писанки», фрагменти про весняну обрядову пісенність із книги Ф. Колесси «Українська усна словесність», невелике дослідження П. Медведика «Великодна мозаїка подільського села», уривок із майбутньої книги Д. Цвек про обрядові страви, рецепти великодніх страв, новела Ф. Погребенника «Великдень», вірші О. Олеся, В. Шурата, Б. Лепкого, Богдана-Ігора Антонича, Осипа Маковея, Віри Вовк, Лесі Храпливої, лист-спогад О. Довженка, «Проповідь на Вознесіння Господнє» о. Маркіяна Шашкевича... А ще — кольорова вклейка: ілюстрації на теми весни, гагілок, воскресіння Христа (автори — С. Гординський, В. Новицький, Т. Проць, С. Сембрат). Знаходимо й сім сучасних записів О. Смоляка — веснянок, народних великодних пісень (тексти з мелодіями, зразки паспортизовано).

Своє «обличчя» формує ще один народознавчий часопис «Родовід (етнографічні, археологічні, історичні, фольклорні, мистецтвознавчі записки)», редактор — Лідія Лихач. Як засвідчують три перші числа, журнал — своєрідна альтернатива академічній «Народній творчості та етнографії».

Головна програма «Родоводу», як заявлено в дебюті,— «досліджувати й описувати родовідну української культури. Родовідну сіл, ремесел, архітектурних стилів, музичних жанрів... Мета «Родоводу» — до зернини збирати наявний і віднаходити втрачений цінний матеріал з історії української культури, аби частинкою корисної праці прилучитися до нового процесу реабілітації, оновлення, реконструкції національної культури, розробки її наукової концепції». І далі цю мету трохи локалізовано: «Нехай ми не зможемо говорити про всі помітні явища української культури,

але побачити і дослідити їх хоча б на терені Черкащини, Шевченкового краю, зобов'язані».

Заглавна стаття першого номера підписана крептонімом «Л. Л.»: «Про рід та родженииь (деякі відомості про прадавній культ предків)». Редактор часопису присвятила окрему публікацію велетові українського народознавства П. Чубинському. Автор зосереджує увагу на життєвому та науковому подвигові видатного етнографа, фольклориста, подає бібліографічний покажчик його праць. Очевидно, в перспективі ми матимемо грунтовне дослідження про П. Чубинського.

Зворушують матеріали Б. Писанки із с. Попівки, що на Звенигородщині,— про родовід, обряди, звичаї, фольклор. Збирацька праця таких скромних ентузіастів заслуговує пильної уваги як широкого кола читачів, так і науковців.

Відомий етнограф із Черкащини В. Мицик своє дослідження «Культура духовного злету» присвятив унікумам трипільської культури. У «Родоводі» з цікавими статтями «Старі сільські музиканти на Україні», «Порівняльне дослідження мистецтва бардів: з перспективи етномузикології» виступив вчений, працівник Українського дослідного інституту українознавства при Гарвардському університеті Вільям Нолл.

М. Корнієнко зі знанням справи досліджує реліктові явища народної матеріальної культури, а Г. Корнієнко публікує чимало рідкісних варіантів фольклорних скарбів — пісень, замовлянь.

Прагнення не описувати, а досліджувати простежується на багатьох матеріалах «Родоводу». Більше того, журнал виходить на животрепетні проблеми народознавства, культурології, започаткувавши дискусію «Як репрезентувати українську культуру» (інтерв'ю Л. Лихач з Оксаною Грабович та Я. Дашкевичем, митцями з Канади, Німеччини).

Дослідницький характер мають статті В. Борисенко «Культ предків в обрядах українців» «Етнографічна експедиція на Полісся 1934 року», М. Гримич «Виконавці народних дум», О. Теліженко «Майстерні народної вишивки», а також матеріали І. Пархоменко, М. Сиволапа, Ю. Мариновського, С. Кривенка (релігієзнавство), С. Паншика, М. Мартиненка, О. Самкова. Тематичний діапазон часопису широкий. Однак пошуки форм подачі матеріалів, як засвідчує третє число, присвячене українському малярству (точніше: «виходу українського малярства у світ»), тривають.

«Родовід» набирає сили. Два перші номери виготовлено в районних друкарнях (Сміла, Городище), третій — у Київській книжковій друкарні наукової книги.

Перше число часопису «Берегиня. Історія, звичаї, традиції українського народу» з'явилося в серпні 1992 р. Головний редактор — Василь Скуратівський. У «Слові до читача» зазначено: «Наш журнал бере на себе сміливість репрезентувати найголовніші напрямки народознавчих студій: звичаї й обряди, вірування і світогляд, мораль та філософію, звичаєве право, народну медицину і кулінарію, традиційні виховавчі форми, зосібна освітянство, етнічну специфіку нації, ремесла й промисли, житлобудування, громадську діяльність, одяг, вишивку, писанкарство — одне слово, традиційні форми духовної і матеріальної народної культури».

На шпальтах «Берегині» — публікації В. Скуратівського «Наш національний феномен», «Середотиждень», «Місяцелік», статті С. Павлюка «Ментальність українського селянства», В. Наулка «Український етнос у часі й просторі» М. Глушка «Без вола подвір'я голе», Н. Качалки «І хліб духмяний на столі, або традиційні рецепти української пекарні»; читач знайде також рибальські повір'я, поліські замовляння, ворожіння гуцулів тощо.

Ще одне видання — «Писанка. Всеукраїнський культурно-мистецький етнографічний журнал» (головний редактор — Василь Нагірняк), що з'явився в серпні 1992 р. у Верховині на Івано-Франківщині. Цей часопис має на меті «відродження культури українського народу, народної творчості — писанкарства, ремесел, фольклору...» Перше число журналу присвячене Всеукраїнському з'їздові писанкарів у м. Києві (вересень 1992 р.).

Писанка — символ зародження життя, символ України. Д. Пожоджук розглядає феномен, писанкарства, особливості бойківських, буковинських, слобожанських писанок, а також українських писанок Австралії, Канади, Польщі, Чехо-Словаччини.

Народознавчі українські часописи «Літопис Червоної Калини», «Тернопіль», «Родовід», «Берегиня», «Писанка» перебувають на нелегкому початку свого шляху до читача. У ринкових умовах вільної України на них очікує ще більше випробувань.

Микола ДМИТРЕНКО

Київ

ХРОНІКА

ІНСТИТУТ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО В 1992 РОЦІ

Процеси оновлення, що набувають дедалі більшої сили в Україні, зумовили значні зміни в усіх сферах суспільного буття, у науці й культурі. Це стосується й Інституту ім. М. Т. Рильського, колектив якого протягом 1992 року основні свої зусилля спрямовував на те, щоб вивчення проблем української духовної та матеріальної культури відповідало тим вимогам, які ставить перед наукою наш час. В умовах утвердження незалежності Української держави значно розширилися обрії здійснюваних досліджень, постали нові завдання, які вимагають перегляду методологічних засад, переосмислення наукових концепцій, відкидання стереотипів і застарілих догм. До наукового обігу вводиться значна кількість нових матеріалів. Висококваліфікований, сміливий і в той же час максимально сумлінний науковий пошук набуває першочергового значення для подальшого розвитку національної культури та осмислення шляхів її розвитку.

У 1992 році в Інституті завершено роботу над такими плановими темами.

I. Актуальні проблеми теорії і практики мистецтва (кер. М. В. Гончаренко). Вона включає 7 окремих праць: монографії «Мистецтво на зламі епох» (22 а. а., колективна монографія); М. В. Гончаренка «Творчі епохи в історії культури» (15 а. а.); Т. П. Рудої «Методологічні проблеми взаємодії національних культур» (14 а. а.); О. П. Лановенка «Феномен мистецтва: явище як існування» (15 а. а.); С. В. Тримбача «Образ — стиль — культура (автор і глядач як предмет історії ментальності)» (12 а. а.) та збірку статей Н. Б. Мусієнко «Діалог екранної і книжкової культур» (8 а. а.).

II. Мистецтво зарубіжних країн. Класична спадщина і сучасність (кер. О. К. Федорук). По темі виконано праці: монографії В. В. Авксентьєвої «Сучасне кіно Польщі і проблема героя» (13 а. а.); А. П. Калениченка «Кароль Шимановський і народна музика Підгалля» (10 а. а.); І. М. Юдкіна «Нариси музичної культури Німеччини другої половини XX ст. (12 а. а.); Н. В. Мартиненко «Скульптура США XX століття» (9 а. а.); Г. І. Вессловської «Українська експресіоністична течія в контексті європейського мистецтва початку XX ст.» (9 а. а.); колективний збірник «Нариси історії культури слов'ян, т. IV. Культура слов'ян другої половини XIX ст.» (7 а. а.), опублікований варіант якого обговорений на Міжнародній нараді експертів з питань вивчення слов'янських культур (Ужгород, листопад 1992); колективні збірки «Українське мистецтво поза межами Батьківщини» (15 а. а., видано 1992 р.), «Український фольклор поза межами Батьківщини» (13 а. а.); монографії М. М. Гайдая «Словянська народна балада. До витоків жанру» (15 а. а.); Л. К. Вахніної «Народна поезія визвольних рухів слов'ян XX ст.» (14 а. а.); Н. С. Шумади «Історичний розвиток монострофічних жанрів слов'янського фольклору» (8 а. а.); В. А. Юзвенко «О. Кольберг і український фольклор» (8 а. а.).

III. По темі «Сприйняття мистецтва: генезис, функціональна організація, результативність» (кер. О. Г. Костюк) завершена робота над текстом дослідження (20 а. а., виконавці О. Г. Костюк, Г. В. Степанченко). Передана до видавництва «Наукова думка» монографія О. Г. Костюка «Сприйняття музики: функціональна організація, результативність» (16 а. а.).

IV. Актуальні проблеми історії українського образотворчого, декоративно-ужиткового мистецтва та архітектури (кер. В. М. Фоменко). По темі завершені монографії В. І. Тимофієнка «Містобудівельне мистецтво Північного Причорномор'я в першій третині XIX ст.» (20 а. а.); В. М. Фоменка «Київська школа гравюри XVII—XVIII ст.» (20 а. а., передана до видавництва); Л. Г. Ганзенко «Історія реставрації давньоруського монументального живопису на Україні XVII—XIX ст.» (8 а. а.)· М. Р. Селівачова «Українська народна орнаментика кінця XIX — початку XX ст. Типологія, номінація, стилістика» (20 а. а.); Н. Ю. Асеєвої «Творчість М. Похитонова в контексті художньої культури його часу» (18 а. а.).

Завершено колективну роботу «Актуальні проблеми історії українського образотворчого мистецтва» (виконавці В. М. Фоменко й Г. Я. Скляренко); закінчено підготовку матеріалів Зводу пам'яток історії і культури народів СРСР по Україні (виконавці В. І. Тимофієнко, Т. А. Романець, Е. О. Димшиць, М. Р. Селівачов; матеріали передано до видавництва Головної редакції УРЕ, обсяг — 40 а. а.). Укладено план-проспект Програми «Історія українського образотворчого мистецтва» (2 а. а.; виконавці В. М. Фоменко, Н. Ю. Асеєва, В. В. Рубан, Е. О. Димшиць, Г Я. Скляренко)

Відповідно до планів НДР завершено також планові види робіт з тем, які розроблялися в 1992 році і закінчуються в наступних роках, а саме: І. Тема «Проблеми історії української радянської театральної культури» (кер. Ю. О. Станішевський); 2. По темі «Українська культура XIX ст.» (кер. О. Г Костюк); «Сучасний художній процес і народні традиції: проблеми перебудови і оновлення творчого мислення» (кер. С. Д. Безклубенко).

Тривала робота над темами:

«Методологічні проблеми народознавства» (кер. І. Ф. Ляшенко). Завершено і передано до видавництва колективну монографію «Мистецтво та етнос. Міжнаціональний контекст» (20 а. а.); «Українська народна творчість: проблеми збирання, збереження, дослідження та публікації» (кер. М. М. Пазяк). Тривала робота над працями «Пісні про кохання» (у 2-х кн.) «Родинно-побутові пісні» (у 2-х кн.); «Народна проза в записах Д. І. Яворницького» (2-х кн.), «Балади», «Український фольклор в іноетнічному середовищі. Фольклор українців Сибіру та Далекого Сходу» (у 2-х кн.), «Дитячі та молодіжні ігри»; «Народні порівняння, ідіоми», а також науково-бібліографічна обробка матеріалів рукописних фондів Інституту.

Тривала робота редколегії і авторського колективу над IV—VI тт. «Історії української музики» (передано до видавництва 5 том видання).

Велась також робота над темами: «Науково-практичні аспекти розвитку національного мистецтва» (кер. М. В. Гончаренко), «Мистецтво і народна творчість зарубіжних країн у контексті світової культури» (кер. О. К. Федорук), «Етнічна історія та культура народу» (кер. А. П. Пономарьов), «Національна програма дослідження, збереження і відродження традиційної народної культури» (кер. Г. А. Скрипник), «Соціально-культурні аспекти національних процесів в Україні» (кер. А. В. Орлов).

Розроблено програму республіканського народознавчого семінару для вчителів та налагоджено його проведення. Реалізувалась програма поетапного фольклорно-експедиційного обстеження різних регіонів України (проведено 4 експедиції, також — розшифровку зібраних матеріалів).

В 1992 році розпочато виконання 4 планових тем: 1. «Соціально-культурні аспекти національних процесів в Україні» (кер. А. В. Орлов); 2. «Мистецтво і народна творчість зарубіжних країн у контексті світової культури» (кер. О. К. Федорук); 3. «Науково-практичні аспекти розвитку національного мистецтва» (кер. М. В. Гончаренко); 4. «Історія українського образотворчого мистецтва» (кер. В. М. Фоменко).

У цьому ж році в Інституті, крім планових завдань, велась робота по виконанню 4 проектів, які було схвалено конкурсними комісіями Державного комітету з науково-технічного прогресу при Кабінеті Міністрів України. Виконано усі передбачені планами проектів на 1992 рік види робіт.

Основною формою впровадження результатів досліджень колективу науковців Інституту ім. М. Т. Рильського залишається публікація наукових праць, підготовка навчальних посібників, підручників, науково-методичних програм, матеріалів та пропозицій для органів державної влади та управління. Зокрема, виконувалось Держзамовлення Мінчорнобиля України та міської організації «Зелений світ» по складанню

банку даних зафіксованих явищ культури забруднених територій Полісся; УФЕЦ підготовлено довідки для Державної Думи: про музей народної архітектури та про роботу етнологічної секції Всесвітнього форуму українців. Для Кабінету Міністрів України підготовлено довідку про проект Державної програми впровадження екранних технологій в освіту і просвітницьку справу; проведено експертизу проекту про розвиток відео-інформаційних систем для відділу по науці та техніці при Верховній Раді України. Для Міністерства культури України розроблена концепція державної програми «Розвиток культури національних меншин»; для Комітету в справах національностей — концепція по збереженню та розвитку культури нацменшин України.

Протягом року Інститут здійснив 13 експедицій для збирання матеріалів про традиційну народну культуру та етнічні процеси в Україні.

Координаційну роботу в галузі народознавства й мистецтвознавства, що охоплювала всі структурні підрозділи Інституту, а також Український фольклорно-етнографічний центр очолювала Наукова рада «Художня і традиційно-побутова культура» (голова — чл.-кор. АН України О. Г. Костюк, науковий секретар — І. Й. Юдкін). Координація здійснювалася з усіх напрямків мистецтвознавства, а також народознавства, культурології, етносоціології. Науково-організаційна діяльність Ради «Художня і традиційно-побутова культура» полягала в координації науково-дослідної роботи 17 вузів й 7 науково-дослідних закладів республіки. До найважливіших результатів робіт по координаційних планах Ради належать розробка з історії художньої культури та народознавства, підготовка яких здійснювалася у координації з академічними установами та вузами. За участю Наукової ради, її представників у 1992 році було проведено 20 науково-теоретичних конференцій, симпозіумів, нарад, «круглих столів». З них — 9 міжнародних.

Ряд наукових праць Інституту виконується в координації з науковими установами з-за кордону. Це, зокрема, такі установи як Гарвардський університет (США), Інститут літературних досліджень ПАН, Інститут етнології АН Угорщини. Окрім вузів та науково-дослідних закладів, угоди про співпрацю укладені Інститутом із Музеєм народної архітектури (Київ), Запорізьким музеєм етнографії і народної творчості, Кам'янець-Подільським братством, Черкаським краєзнавчим музеєм, Мелітопольським краєзнавчим музеєм. Співпраця ведеться і з НДІ мистецтвознавства Міністерства культури Росії (Москва), ІМФЕ АН Білорусії, Інститутом слов'янознавства та балканістики (Москва), Інститутом світової літератури ім. М. Горького (Москва), Інститутом мистецтва ПАН (Варшава), Інститутом фольклору Болгарської АН, Інститутом мистецтва АН Угорщини. З ініціативи співробітників Інституту та членів Наукової ради було утворено Українську асоціацію етнологів (співголови — чл.-кор. АН України О. Г Костюк та доктор історичних наук Е. П. Павлюк).

У 1992 році співробітники Інституту ім. М. Т. Рильського взяли участь у роботі ряду міжнародних наукових форумів. Назвемо найосновніші з них. Секція «Актуальні проблеми етнології в контексті утвердження української державності» на Всесвітньому форумі українців (Київ); конференція українознавців (Київ); конференція українських шкіл Польщі (Варшава); наукова конференція «Демократія і етнополітика» (Рига); наукова конференція «Культура України і слов'янський світ» (Кам'янець-Подільський); наукова конференція «Польща — Україна: історична спадщина і суспільна свідомість» (Кам'янець-Подільський); наукова конференція «Людина, держава і громадянське суспільство в нових реаліях Центрально-Східної Європи» (Кам'янець-Подільський); міжнародна нарада експертів з питань реалізації програми ЮНЕСКО по вивченню слов'янських культур (Ужгород); наукова конференція «Микола Лисенко та музичний світ» (Київ); конгрес слов'янських культур (Москва); конференція «Роль вищих навчальних закладів в розвитку українознавства» (Київ); конференція «Лесь Курбас і європейський театр» (Вроцлав); семінар Британського національного клубу «Теорії постмодернізму у світі, що розвивається» (Москва); наукова конференція «Мистецтво і традиційна культура українського зарубіжжя» (Івано-Франківськ); І Міжнародний з'їзд писанкарів (Івано-Франківськ).

Вчені Інституту взяли участь в роботі ряду конференцій. Згадаємо найважливіші з них: конференція «Культурна спадщина українців на території, ураженій внаслідок аварії на ЧАЄС» (Рівне, Київ); наукова конференція «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури» (Переяслав-Хмельницький); наукова конференція «Етнографія Поділля» (Вінниця); республіканський симпозіум «Культура народів України, проблеми збереження і розвитку» (Київ); X Конференція славістів (Чернівці); наукова конференція «Етнографія півдня Украї-

ни» (Бердянськ); наукова конференція «Михайло Бойчук і українська культура» (Київ); наукова конференція «Духовна і науково-педагогічна діяльність Івана Огієнка» (Кам'янець-Подільський); конференція, присвячена 100-річчю з дня народження М. Куліша (Херсон).

Активно працювала наукова бібліотека Інституту, яка проводила книжкові виставки, дні знайомства з новими надходженнями, спеціальні бібліографічні картотеки, усні інформації та консультації. За участю бібліотеки проводилися «дні відкритих дверей» для учителів київських шкіл, студентів, викладачів народознавства шкіл України.

За минулий рік співробітники Інституту взяли участь у 15-ти радіо- й телепередачах, опублікували 199 статей загальним обсягом 116,7 а. а., а також 50 тез доповідей. Було прочитано 7 циклів лекцій для громадськості 18 лекційних курсів у вузах.

Інститут разом з комісією у справах ЮНЕСКО Міністерства іноземних справ України на базі Ужгородського університету організував і провів Міжнародну нараду експертів з питань реалізації програми ЮНЕСКО по вивченню слов'янських культур.

Вчені Інституту взяли участь в роботі ряду конференцій. Згадаємо найважливіші з них: конференція «Культурна спадщина українців на території, ураженій внаслідок аварії на ЧАЕС» (Рівне, Київ); наукова конференція «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури» (Переяслав-Хмельницький); наукова конференція «Етнографія Поділля» (Вінниця); республіканський симпозіум «Культура народів України, проблеми збереження і розвитку» (Київ); X Конференція славістів (Чернівці); наукова конференція «Етнографія півдня України» (Бердянськ); наукова конференція «Михайло Бойчук і українська культура» (Київ); наукова конференція «Духовна і науково-педагогічна діяльність Івана Огієнка» (Кам'янець-Подільський); конференція, присвячена 100-річчю з дня народження М. Куліша (Херсон).

Важливу роль в організації народознавчих досліджень в України, пропаганді та інформації про найважливіші події наукового життя відіграє журнал «Народна творчість та етнографія», що видається спільно з Міністерством культури України (головний редактор — О. Г. Костюк). В журналі постійно друкуються матеріали з актуальних питань фольклористики, мистецтвознавства і етнології. Він висвітлює проблеми розвитку народної культури, інформує читачів про найважливіші науково-організаційні заходи в галузі народознавства, які здійснюються в Україні та за її межами.

Український фольклорно-етнографічний центр, що діє при Інституті, розпочав 1992 року видання газети для шкільництва «Жива вода» (редактор — Д. С. Чередниченко). Видано 6 номерів гезети, яка висвітнює досягнення в галузі вивчення і популяризації народної культури. В 1992 році Інститут продовжував співробітництво з науковими центрами ряду зарубіжних країн. Згідно укладених угод здійснювалось співробітництво з Українським науковим інститутом Гарвадського університету США, Інститутом літературних досліджень ПАН (Варшава); Інститутом етнології та Інститутом мистецтва АН Угорщини (Будапешт), Інститутом фольклору Болгарської АН, Інститутом світової літератури ім. М. Горького (Москва), Інститутом слов'янознавства та балканістики (Москва), Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН Білорусі (Мінськ), науково-дослідним інститутом мистецтвознавства Міністерства культури Росії (Москва). Ряд вчених інституту перебували в наукових відрядженнях за кордоном, читали лекції в наукових та академічних закладах в Москві, Штутгарті, Мюнхені, Берліні, Торуні, Гданську, Белграді, Варшаві, Лондоні, Вроцлаві, ряді університетів та музеїв США й Канади.

Інститут приймав ряд іноземних вчених, що ознайомлювались з роботою установи, отримували наукові консультації, виступали з доповідями. Це завідувач науково-дослідного відділу «Села спадщини української культури», Відділу охорони історичних пам'яток Міністерства культури і багатокультурності провінції Альберта (Канада) Р. Білаш; музикознавці з США С. Максимюк та О. Фоменко; доктор Манчестерського університету П. Макмалой (Англія); професор Лінь Ціюнь (Харбінський педагогічний інститут, КНР); професор Джонс Рекс із Центру етнічних та расових відносин Інституту Уорвік (Англія); професор Олф Граннес з Бергенського університету (Норвегія); доктор Ян Бремер зі Стенфордського університету (США); професор Університету штату Нью-Йорк Мері Келлі (США).

Професор І. Ф. Ляшенко як науковий керівник підготував кандидата мистецтвознавства, громадянина Лівану Жана Жозефа Бальшіона. Науковці підготували до друку й опублікували цілий ряд статей і матеріалів у часописах, газетах, наукових збірниках та енциклопедіях, які видаються в США, Італії, Англії, Німеччині, Росії, країнах колишньої Югославії, Польщі.

До видавництва «Наукова думка» в 1992 році передано 21 працю співробітників інституту. До інших видавництв передано ще 8 робіт.

У 1992 році вийшли друком у видавництві «Наукова думка» такі праці: Микитенко О. О. Сербські плачі — тужбалиці. Спроба поетичної та регіональної характеристики жанру; Мушкетик Л. Г Слов'янознавча проблематика угорської фольклористики кінця XIX—XX ст.; Афанасьєв В. А. Федор Иванович Шмит; Колектив авторів. Український фольклор поза межами Батьківщини.

В інших видавництвах вийшли друком у 1992 році такі праці: Федорук О. К. Корнило Устиянович; Іваннікова Л. В. Благослови, мати / Посібник з народознавства; Гордійчук М. М. (у співавторстві з Л. Архімович). Микола Лисенко; Загайкевич М. П. Богдана Фільц: творчий портрет; Степанченко Г В. Недоспівана пісня; Дмитренко М. К. Лицарі волі. Кн. 1; Дмитренко М. К. Повір'я; Шевчук Т. М. Ви зорі-зориці: українська народна магічна поезія, замовляння; Гримич М. В. Сто улюблених пісень; Безклубенко С. Д. Відродження культури та розбудова нації; Пилинський Я. М. Історія української літератури X—XX ст. Методичні матеріали (Для мистецьких вузів України); Чередниченко Д. С. Материнка. Український буквар; Колектив авторів. Читанки «Ластівка», «Біла хата», «Писанка», «Зелена неділя»; Гриця С. Й. Філарет Колесса (1871—1947). Бібліографічний покажчик праць і критичної літератури; Найден О. С. Народний майстер Анастасія Рак // Каталог виставки А. Рак в Музеї українського мистецтва; Авраменко О. О. Каталог творів Віктора Зарецького; Авраменко О. О. Живопис Левка Воєдила. Гомери України // Буклет / Вступна стаття і каталог; Димшиць Е. О. Надія Пономаренко // Буклет / Вступна стаття і каталог.

Науково-організаційна робота Інституту здійснювалася дирекцією і Вченою радою, до складу якої входили представники всіх наукових підрозділів. Діяльність ради відбувалася у відповідності до вироблених дирекцією на основі пропозицій відділів і секторів планів роботи. На засіданнях Вченої ради розглядалися актуальні питання народознавства та мистецтвознавства в загальнотеоретичному і прикладному аспектах, обговорювалися науково-організаційні заходи, спрямовані на поліпшення роботи Інституту. За звітний період відбулося 22 засідання Вченої ради. З доповідями на Вченій раді, крім співробітників Інституту, виступили також науковці з США д-р Мері Келлі (Університет штату Нью-Йорк) «Проблеми жінки в українському народному мистецтві» та д-р Я. Бренер (Стенфордський університет) «Про етносоціалогічні дослідження в Україні та Казахстані».

У 1992 році при Інституті розпочали роботу 2 спеціалізовані ради по захисту дисертацій за спеціальностями: «фольклористика», «етнографія», «образотворче мистецтво» (по захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня доктора наук) та «театральне мистецтво» (по захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата наук).

За минулий рік відбулися значні зміни в штаті Інституту. Було організовано Український фольклорно-етнографічний центр (на правах сектору). Всього в 1992 році в Інституті працювало 76 кандидатів наук, 22 доктори наук, 2 члени-кореспонденти АН України.

В цілому можна сказати, що 1992 рік був для Інституту плідним. Незважаючи на скрутні економічні обставини, налагоджено діяльність двох спеціалізованих рад по захисту дисертацій, Українського фольклорно-етнографічного центру.

Та все ж лише ентузіазмом співробітників важко зарадити у справі видання праць в академічному видавництві «Наукова думка». Постійні нестачі паперу та коштів, інфляційні процеси призвели до згортання видавничих програм Інституту. Викликає занепокоєння також стан матеріального забезпечення Інституту. Особливо ж важка ситуація склалась у секторі рукописних фондів, де зберігаються в невідповідних умовах безцінні скарби нашої культури.

Богдан СЮТА

Київ

СТЕПАН МИХАЙЛОВИЧ МУЗИЧЕНКО

12 березня передчасно пішов з життя Степан Михайлович Музиченко, невтомний працівник на ниві української культури — художник, журналіст, мистецтвознавець, етнограф, відповідальний секретар журналу «Народна творчість та етнографія».

С. М. Музиченко народився 1 січня 1935 року в селі Макіївці Носівського району на Чернігівщині. Його дитячі роки минули в селі Літках Броварського району на Київщині, де виховувався у родичів після смерті батька.

1956 року закінчив географічний факулфтет Київського університету імені Тараса Шевченка. Ще студентом він оволодів кількома слов'янськими мовами, багато малював, збирав матеріали про призабутих українських художників, писав статті, нариси про майстрів народного мистецтва. Після закінчення вузу працював учителем у своєму рідному селі.

Починаючи з 1959 року і до останніх днів його життя безпосередньо пов'язане з журналом «Народна творчість та етнографія». Працюючи в редакції, вивчав традиційну культуру та побут, досліджував народне мистецтво, часто виїздив у фольклорно-етнографічні експедиції, описував і змальовував предмети традиційної культури та побуту. На основі зібранного матеріалу підготував ряд статей, книгу про українських художників «Подих землі» (К., 1964), у 1962 році вступив до аспірантури відділу етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології АН України і успішно працював над кандидатською дисертацією на тему: «Етнографічна комісія Всеукраїнської Академії наук» під керівництвом члена-кореспондента АН України Костя Гуслистого. У 1965 році закінчив аспірантуру і написав грунтовне, побудоване на маловідомих архівних джерелах дослідження, та наступили ті часи, коли неможливо було сказати правду про розстріляне народознавство в Україні. Дисертація залишилася незахищеною, та Степан Музиченко продовжував працювати над творчою біографією багатьох вчених — етнографів 20-тих років. Написав ряд цікавих розвідок про діячів Етнографічної Комісії ВУАН (А. Лободу, Н. Дмитрука та інших), мріяв опублікувати відшукані документи про репресованих українських вчених фольклористів та етнографів. В його творчому доробку понад двісті наукових статей з проблем мистецтвознавства та етнографії. Ця скромна і талановита людина залишила помітний слід у справі популяризації і збереження української національної культури.

Колегам, друзям ще довго не вистачатиме мудрої поради і доброї усмішки незабутнього Степана Музиченка. Відлетіла у вирій добра душа працівника ниви народної культури, обдарованого митця, полишивши про себе вічну пам'ять.

МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ ГОНЧАРЕНКО

Раптово помер Микола Васильович Гончаренко — відомий учений, член-кореспондент Академії наук України, доктор філософських наук, проефсор. Він був серед тих, хто зумів продовжити перервану у 30—40-і роки традицію естетичних і культурних досліджень в Україні. Микола Васильович був невтомним трудівником, ученим і організатором науки. Розпочав свою наукову діяльність 1949 року в Інституті філософії АН України, де пройшов шлях від аспіранта до завідуючого відділом етики та естетики, заступника директора Інституту. Останні двадцять років його життя було віддано Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології АН України, де він очолював організований ним відділ теорії мистецтва. Значною є роль М. В. Гончаренка у налагодженні роботи Відділення мови, літератури та мистецтвознавства Академії наук.

М. В. Гончаренко — автор понад 150 наукових досліджень, серед яких 14 монографій, учасник багатьох міжнародних, всесоюзних та республіканських наукових конгресів, симпозіумів і конференцій. У творчій спадщині ученого особливе місце посідають цикли робіт, присвячених проблемі прогресу в мистецтві і культурі, ролі і місцю особистості в ній, естетичному вихованню: «О прогрессе в искусстве» (К., 1968), «Духовна культура» (К., 1980), «Діалектика прогресу культури» (К., 1987), «Геній в мистецтві і науці» (К., 1991), «Мистецтво і естетичне виховання» (К., 1963), «Проблеми естетичного виховання. Нариси теорії» (К., 1976) та інші. Його праці не раз перекладалися іноземними мовами, зокрема виходили друком у збірниках матеріалів міжнародних конгресів з естетики. М. В. Гончаренко виховав численну когорту учнів-дослідників у галузі філософії, естетики, теорії мистецтва.

Належав до славного покоління фронтовиків, цілком поділяв їх віру у прогресивний поступ людства і свого народу. З цією вірою він і одійшов від нас.

Товариші по роботі, учні, всі, хто знав і любив Миколу Васильовича Гончаренка, назавжди збережуть пам'ять про непересічну особистість мудру й добру людину, глибокого і вдумливого дослідника безмежного світу культури.

IN THIS ISSUE

НА ОБКЛАДИНЦІ: 1 с. — Іван Грищук. Пасхальне вітання. Гуаш. Вінниця. 1992. 4 с.— Іван Литовченко, Марфа Литовченко. Гобелен «Музами натхненна». Бібліотека міста Прип'яті. Ручне ткацтво, 1969.

У РУБРИКАХ: Зразки українського народного мистецтва. 1980—90 рр.

Георгій Ткаченко.
Рідний край.
Папір, акварель.

15 крб.

Індекс 74328

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

ISSN 0130—6936. Нар. творчість та етнографія. 1993. № 3. 1—96

НАУКОВА ДУМКА